

શ્રી 'દર્શક'નાં અન્ય પુસ્તકો

૧	દીપ નિર્વાણ	(નવલકથા)	૩-૦
૨	ઝેર તો પીધાં છે જાણી જાણી	„	૪-૦
૩	બાંધન અને મુક્તિ	„	૪-૨૫
૪	પ્રેમ અને પૂજા	„	(છપાશે)
૫	આપણો વારસો અને વૈરાવ	(ઇતિહાસ)	૨-૭૫
૬	ઇતિહાસ કથાઓ—રામ		૨-૦
૭	„	શ્રીસ	૨-૫૦
૮	એ વિચારધારા	(ગાંધીવાદ-સમાજવાદ)	૩-૨૫
૯	ત્રિવેણી તીર્થ	(ચરિત્રકથા)	૨-૫૦
૧૦	માનવકુળકથા		૧-૭૫
૧૧	મંગલકથાઓ	(જાનકકથાઓ)	૦-૭૫
૧૨	ભગવાન બુદ્ધ અને તેમનો ધર્મસંદેશ		૦-૬૨
૧૩	ધર્મચક્ર પ્રવર્તન		૧-૦
૧૪	મધુ	(મૌલિક વાર્તા સંગ્રહ)	(છપાશે)

આ સિવાય અમારાં પ્રકાશન મહિનમાંથી પ્રગટ થયેલ તેમજ અન્ય પ્રકાશકોનાં વમાવવા યોગ્ય ગુજરાતી તેમજ હિન્દી પ્રકાશનો મજરી

વિસ્તૃત સૂચિપત્ર મળાવે

સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિર

અ નુ ક્ર મ

ખંડ પહેલો

નંબર	વિષય	પાનું
૧	નઈ તાલીમ	૧
૨	નઈ તાલીમનું હાર્દ ...	૧૩
૩	પાયાની ફળવણી ...	૧૬
૪	નઈ તાલીમ વિષે કેટલાક વિચારણીય મુદ્દાઓ ...	૨૭
૫	અનુમંધનો એક હેતુ ..	૩૫
૬	અનુમંધનો પાથો ને નિયાન ..	૩૫
૭	ધગતીના ફળવનાગઓને ...	૪૧
૮	વનસ્પતિ જીવન અને આપણે .	૪૬
૯	પરીક્ષા શેની ? ...	૫૬
૧૦	કયા જીવન માટેની ફળવણી ? ..	૬૬
૧૧	ઈતિહાસ શિક્ષણ રા માટે ને કેમ ? ..	૮૨
૧૨	ઈતિહાસની વાણી .	૬૫
૧૩	મહાગ્રંથીય ઈતિહાસની વર્ગ નોધ .	૧૦૮
૧૪	લોકશાળાની ભૂમિકા ...	૧૨૬
૧૫	લોકશાળા ..	૧૪૦
૧૬	બે વિદ્યાર્થીઓ .	૧૫૧

ખંડ બીજો

૧૭	શીલ અને સમાજ ...	૧૬૩
૧૮	આપણો ગળરોગ .	૧૮૭
૧૯	સાથની પ્રતિક્ષા ..	૨૦૦

નંબર	વિષય	પાનું
૨૦	ગાંધી વિચારણા વિષે . .	૨૧૨
૨૧	આપણી સત્ત્વગ્રાહ ને નયગ્રાહ	૨૧૯
૨૨	માન ભૌતિક સમૃદ્ધિ જસ નથી	૨૨૩
૨૩	વિચારની અગત્યકતા	૨૨૯
૨૪	ઉદ્વેગ અને ઉદ્વેગની પદ્ધતિ	૨૩૮
૨૫	૧૫ મી ઓગસ્ટ અને આપણે	૨૪૪
૨૬	ધુનોા મુખ્ય સલાવ	૨૫૩
૨૭	એક મુખ્ય કામ ...	૨૫૭
૨૮	લોકસાહીની તાલીમસાળા	૨૬૪
૨૯	સમતિ દ્વારા પરિવર્તન	૨૭૯
૩૦	વાચ્યાર્થ અને બ્યજ્યાર્થ	૨૮૯
૩૧	ખેડૂતો ને જાવો ...	૩૦૦
૩૨	શિખર પશુ	૩૦૪
૩૩	મેંધાવતધારીનુ અવસાન	૩૦૯-૩૧૪+૮=૩૨૨

બે બાલ

નાનાબાઈની જાયામા ગદી નઈ તાલીમ વિશે જે સમગ્રજા કેળવી તે અંગે પ્રસંગોપાત લખેના લેખો કે આપેના આખ્યાનોનો આ સંગ્રહ છે

એમા નઈ તાલીમની સર્વાંગી ને સળગસૂત ચર્ચા નથી, પણ આવી મિર્મિયાની રુચિ જગાડવાની આમાં સામગ્રી છે તેમ માનીને પુસ્તક ડપાય છે

નઈ તાલીમમા કામ કરનાર ને રસ ધરાવનારને એક રાત આમાં કદાચ આચરે આપનારી લાગણી, ને તે વિદ્યાર્થીઓના શ્રમભાષી શાળા સ્વાવલંબન અંગેના આમાં મૂકાયેના વિચારો

હરેક વિચાર અનુભવની કસોટીએ ચડતા થોડો વજો રનકપ-પનટો કરે છે જગતના નધા મદતના વિચારોનું આવું બન્યું છે ને બન્યા કરશે

નઈ તાલીમના ક્ષેત્રમાં ચયાશક્તિ આટલા વર્ષો કામ કર્યા પછી જે પ્રામાણિક અનુભવ થયો તે પછી આમ લખ્યું છે

શાળાના શિક્ષકોનો ખર્ચ વિદ્યાર્થીના પરિશ્રમભાષી નીકળે તે આજે નથી શક્ય કે નથી તે આ તાલીમનો અનિવાર્ય ભાગ કાગણ કે બાળકના શ્રમનું ફેટનું મૂલ્ય મશે તેનો આધાર નથી તેના પર કે નથી શિક્ષક પર-તેનો આધાર માનવું બજાર-મૂલ્ય શું ગઈએ તેના પર છે એટલે તે વસ્તુને હડકોતે મોલ્ય મળ્યું ની પણ શાળાના ઉદ્યોગોને આટલી કસોટીએ ચકાવાય તે જરૂરી છે

- (અ) ઉદ્યોગ આશૂપલ્યરૂપ કે થોડા વખત માટે ન હોવો જોઈએ
- (બ) ઉદ્યોગ બાળકની કક્ષાના સમૂહ જીવનમાયા જોડતો હોવો જોઈએ
- (ક) ઉદ્યોગ વેકની જેમ નહોં પણ વૈજ્ઞાનિક રીતે કાગણ-એટલે કે બાળકની કક્ષાને લક્ષમાં રાખી તેમા મગાડનું પ્રમાણ કમમાં કમ હોય-કાર્ય કમતા વધુમા વધુ હોય
- (ક) આ ઉદ્યોગ એવરુપૂર્વક ચલે તે

(ધ) આ ઉદ્યોગ કે સંસ્થાન પ્રવૃત્તિનો અનુબંધ બાળક સમજે તેવો ને તેટલો થતો ગહેવો જોઈએ

જો આટલી ઘરતો પાળનાં એ ઉદ્યોગની રૂપિયા આના પાછમાં આવક શિક્ષકોના વેતન અર્થ જોટલી થતી હોય તો ગણ થવા જેવું છે. પણ ન થાય તો તેથી નહ તાલીમના કોઈ મૂળમૂલ સિદ્ધાંતનો તેમાં ભંગ થતો નથી તે વાત સ્પષ્ટ કરવાની અત્યંત જરૂર છે. કાગળ કે પેદા કરેલ વસ્તુનું રૂપિયા આના પાછમાં થનાર મૂલ્ય માટે અર્થ-ગ્યના અને મન્યનાણાંશાસ્ત્ર જવાબદાર છે, શિક્ષણશાસ્ત્ર નહીં.

જો કે અનુભવે, બાળકે કરેલ ઉત્પન્ન, બાળક કે તેનો સમૂહ પોતાના ઉપયોગ માટે વાપરે તે હવે સ્વીકૃત થતું જાય છે, તે નહ તાલીમ 'નહ' ગહેની આવી છે તેનો પુગવો છે.

પુસ્તકનું નામ " નહ તાલીમ અને નવવિધાન " ગણેલ છે ને નવવિધાનની દૃષ્ટિએ કેટલાક લેખો આમાં સંધગયા છે.

સમજી વાચક તે જોઈ શકે કે નહ તાલીમને દાહના સમાજને પસંદવા સાથે નિકટનો સબંધ છે. જે નહ તાલીમ આથી અવગ્રહીતે ચાલે તે સાચા અર્થમાં નહ તાલીમ ગહે નહીં. વાંચનારને મારી વિનંતી છે કે બન્ને ભાગોને એક જીજ્ઞાસી પૂર્તિરૂપ માનીને જોશે તો સમજાશે કે નહ તાલીમના તત્ત્વજ્ઞાનને હકમાં મળીને આમાં નવવિધાનના વિચારો થયા છે તેવી જ રીતે નહ તાલીમનો વહેવાર અને ગોઠવણી વખતે નવવિધાનને નજર સામે રાખેલ છે—મામેલોમેલ સદહારી પ્રવૃત્તિ, વિજ્ઞાનો ઉપયોગ, વિકેન્દ્રી કરણ-વગેરે અંગેના વિચારોને આ દૃષ્ટિએ મૂલ્યવાની વિનંતી છે.

શિક્ષણ તેમજ સામાજિક ગ્યનામાં ફેફડા ઇચ્છનાગ બાઈ બેટેનો આ વિષે સૂચનો કરે તો તેમનો આભારી થઈશ.

લો. હ. ભા. ર. તી

સહુસર

૧૫-૮-૫૭ સ્વાતંત્ર્ય દિન

}

- અનુભાઈ પંચોળી

(૧)

નઈ તાલીમ

૫. પંડિતજી, બાપજી તથા બહેનો !

નઈ તાલીમ વિષે મારું કહેવાનું શરૂ કરું તે પહેલાં એક વાત આપ સૌની મમક્ષ રજૂ કરી હું કે નઈ તાલીમનો મારો સ્વાતુભવ પાયાની દેખવણી ને ઉત્તર-ગુનિયાદી પૂરતો જ છે. મહાવિદ્યાલયની દક્ષામાં અમે બે વર્ષથી પ્રયોગ શરૂ કર્યો છે, પણ તેને વિષે ખાતરી પૂર્વક કહેવા જેવી સ્થિતિ હજી નથી. પણ સાયોમાય હું એમ માનું છું કે નઈ તાલીમનો સામાન્ય સિદ્ધાંત એ જાતઅનુભવે જ મમનંત્ય તેવો નથી, પણ હરકોઈ વિચારશીલ નાગરિક તે સમજી શકે તેવો છે.

આપણે સ્વરાજ લાવ્યા છીએ, અને એ સ્વરાજ તે લોકશાહી સ્વરૂપનું સ્વરાજ્ય છે. આ બે હકીકત આપણી સામે છે.

લોકશાહીમાં આપણે ઘણા ફેરફારો કર્યા છે. ધ્વજ બદલ્યો છે, જ્યવહરજીવરની બાપા બચ્લી રહ્યા છીએ, અર્થરચના બદલવાના પગલા ધર્યા છીએ ને તે તદ્દન બંધબેસતું છે. જે વસ્તુ સામાન્યતાએ તે સ્વરાજ્યમાં ન ગોમે. ઉનાળાના કપડાં ગિયાળામાં ન આવે; ને બદલવાં જ રહ્યાં. આ જ રીતે આપણે લોકશાહી લાવ્યા પછી જવણી પણ બદલવી રહી. દુર્ભાગ્યે તે વિષે આપણે ત્યાં ઝોણું મ થયું છે. મોટા બધા આપણે બાંધ્યા છે, ને બાંધીને

તે જરૂરી છે. પણ સોડાના મનેમાં ચતુર્થ ધોવાણ, તેમાંથી નિરર્થક વહી જતી શક્તિ, તેને સંધરવા માટે આપણે ફેળવણીના ક્ષેત્રમાં કોઇ બંધ-યોજના વિચારતી જોઇએ.

નહ તાલીમ તેવી એક યોજના છે. કેવી ફેળવણી સોડાશાદી માથે બંધબેસતી થાય ? અણદુરબ વિંકને સોડાશાદીની પ્રતિદ્ધ વ્યાખ્યા આપી છે:—સોડા માટે, સોડા દ્વારા ને સોડાનું રાજ્ય તે સોડાશાદી. આપણી ફેળવણી સોડાની ફેળવણી છે ખરી ? સોડા માટે છે ખરી ? સોડા ખાણોમાં, ખેતરોમાં કામ કરે છે, ગામડામાં વસે છે. આપણે જ્યાં જે પાઠ્યપુસ્તકો દ્વારા ભણી ગયા છીએ, જે રીતે ભણીએ છીએ તેમાં સોડાના આવા શ્વનનો પડો છે ખરો ? તેમના આ શ્વનનો કોઇ સ્પર્શ ભગૃનર દરમિયાન થાય છે ખરો ? પાઠ્યપુસ્તકોમાં કેટલા પાઠો ખેતીના દોષ છે ? કેટલા ગોપાલનના દોષ છે ? સમવયસ્કમાંથી કેટલો વખત સોડા ના શ્વન અંગે ઊભા થતા કોપડાઓ જોવા, તપાસવા ને મમત્ત્વા માટે આપવામાં આવે છે ? તટસ્થ રીતે જોઇએ તો ચાલુ ફેળવણી તે સોડાશાદીની ફેળવણી નથી પણ સોડાવિશુષ્પ ફેળવણી છે; કારણ કે તેમાં સોડા અને તેના શ્વનને સ્થાન નથી. દાખલા તરીકે સોડાનું શ્વન એક મા બીજા પ્રકારના સમાજોપયોગી કામમાં વીને છે. વજુચંબા આ સમાજોપયોગી પરિશ્રમ મિત્રાપ સંસ્કૃતિ ઠાપી પણ રાખ્યું નથી. છતાં જાણક ત્યારે આપણી દાગામાં દાખલ થાય છે ત્યારે પટેલું સૂચન તેને શું થાય છે ? “અજ્ઞ પસોંડી વાળેને બેમલ.” માણસ દાયકમ દલાવતો દોષ, પ્રતિષ્ઠા દોષ જ્યાં દાનિ ને પ્યરથા દોષ તે રક્ષના જ આપણા મનમાં વચ્ચી નથી. આવી જાણક દાખલ થાય ત્યાંથી અજ્ઞ પસોંડી વાળેને બેમલાનો સ્પર્શ કરે થાય છે, ને જો ને નડીનદાર દોષ તો તેમાંથી આજ રજો છે, ને રમનમીત દોષ તો જારતેર જરો. આ-જો દેવ ત્યારે મરીનાં રમનો દોષ, જાટે મારનોપડનો દોષ, દેર મારવા જતો દોષ-ટૂંકા-

લુમાં તે હાથપગ હલાવવામાં આનંદ માનતો હોય છે. સાત કે દમ વર્ષ સુધી તેને તે ચલાવવાની બંધી કરવામાં આવે છે; એટલું જ નહીં પણ એવા ખાસ સંસ્કાર આપણે તેને આપીએ છીએ કે જેમ હાથપગ ચલાવવાનું જોઈએ તેમ મંસ્કારિતા વધારે. બગેવા માણુમની આપણી વ્યાખ્યા આ સિવાય બીજી શી છે? બગેવાનો આજનો વ્યવહાર પણ બીજો શો છે? જેમ બહુતર વધારે તેમ પગાર ને પ્રતિષ્ઠા વધારે અને કામ જોઈએ; જેમ બહુતર જોઈએ તેમ કામ વધારે, વેતન અને પ્રતિષ્ઠા જોઈએ. આ શું દરજીકત નથી?

આપણી પ્રાચીન મંસ્કૃતિ જેટલું આપણે ગૌરવ કરીએ છીએ તેમાં તો વિદ્વાનો ઋષિઓ કહેવાતા ને તેઓ ઋષ્યામાં રહેતા ને ગોપાલન કરતા, વેદમંત્રો બચાવતા, મારું નમ્ર મંત્રવ્ય છે કે લોક-શાહીના નામ વગરની પણ એ કેળવણી લોકશાહીને અતુકૂળ હતી. કારણ કે લોકશાહીમાં સૌથી વ્યાપક ગુણ જોઈએ છે તે લોકાનુ-સધાન. લોકનાં સુખદુઃખનાં સંવેદનો અનુભવવાની ક્ષમતા હરેક નાગરિકને લોકશાહીની કેળવણીમાં અપાવી જોઈએ, તો જ લોકશાહી સાચી બને, ને તો જ તે આદ્યતો સામે ટકી શકે.

શ્રીકૃષ્ણ એ પ્રાચીન સુગતા લોકમાન્ય હતા. લોકોએ તેમને અવતારી પુરુષ કહ્યા, કારણ કે તેમણે જીવનભર લોકોનો પક્ષ લીધો; નિરાધાર, અનાથ અને અન્યાયપીડિતોનું તેઓ આશ્રયસ્થાન હતા; દ્રૌપદીની પ્રાર્થનામાં તેની સાહેલી પડી છે; ખુદ પોતાના પાત્રે પતિને આધાર પણ ગયો ત્યારે તેણે આર્તસ્વરે કોને ધા નાખી?

गेविंद द्वारिकावासिन् कृष्ण गोपीजनप्रिय ।

वैरवै : परिभूतां मास्मि न जानामि केशव ॥

ને ખરે જ શ્રીકૃષ્ણ દ્રૌપદીની વહારે ધાયા. પણ શ્રીકૃષ્ણમાં જન-સામાન્યનાં સુખદુઃખ અનુભવવાની આ સંવેદનશીલતા ક્યાંથી આવી?

ભગવાન વ્યાએ તેવું મૂળ પણ તેમણે બાળપણે ચીનરીને બતાવી દીધું છે. શ્રીકૃષ્ણે બાળપણે ગોવાળો, ગોપીઓ ને ગાયો સાથે ગાડ્યું હતું, ગાયો ચારી હતી, છાશ ધુમાડી હતી, ને છાણવામિદું ક્યું હતું. ટોલ્ગોયની બાપામા કહ્યું તો હાથે આટણુ પડવા દીધા હતા તેથી પથ્થર ફેડનારા, લાકડા ચીરનારા, ટાંકતાપમા અધમૂખ્યા નહેનારાના સુખદુખનો તેમને અનુભવ થતો, ને ગોદુગણું સ્મરણમાન થતા તેમની આખો આસુથી ભરાઈ જતી હતી. પણ શ્રીકૃષ્ણનો લખતો પુરાણનો લાગે-કવિકલ્પના કહેવાય, જોકે ઉત્તમ કવિઓ આર્પ-દ્રષ્ટાઓ હોય છે, પણ તે જવા છએ.

ઈનિહાસના દાખવા લાંબાએ અમેરિકાની લોકસાહીના ઉત્તમ અરો આપનાર ત્રણ જણ ગણાય છે બેન્ઝામિન ફ્રાન્કલિન, જોહનસન આને અલ્લદેમ વિકન. ફ્રાન્કલિન ફેરિયો, બીમા ગોઠરનારો ને પત્રી પ્રેમ ચલાવનારો હતો, જોહનસન બેનીનો ગોખીન જેડૂત હતો, અલ્લદેમ વિકનનું બાળપણ લાકડા ફાડવામા વીત્યું હતું આ ત્રણે જણાએ જે વારસો અમેરિકાને આપ્યો તેના વિના લોકસાહી ઊભી ન થઈ શકત. પણ આ વારસો આપી શક્યા તેમા તેમના નાનકડાના, પર-સેવાથી પવિત્ર થયેલા ઇવનનો મોટો ફાગો છે. મનજપૂર્વકનો અમ કેવળ વસ્તુને જ ઉપગતતો નથી, પણ અમ કરનારની જોડે પ્રેમની દોરી ચાંપે છે ચિંતન આ પ્રેમની સાંકળે અમટીઓ માથે મંડાયાયેરો હતો, એટલે અમના બોલ નીને પિમાઈ, મૂગજ ધ મગના મુખ મેંને મુખ કાવા તેજે જોહાન મચાની—ને તેથી જ પ્રમુખ હોવા છતા, કાલ્પમા ખુચી મયેવ ફુદરને કાઢતા ખરડાયેર લૂશા માથે સેનેટમાં જતા એ યરમ નહી પણ ગૌરવ અનુભવે

માનસદાસનો એક એવો નિવમ છે કે આપજુને જે ૧ મ અમના ન દોલ તે કામ કરનારા પણ આપજુને ધીરે ધીરે ગમત.

નથી; અને જે કામો ગમે છે તે કામો કરનારાં પણ ગમે છે. મને જો કાવ્યો ગમતાં હોય તો દીકાં કે અણુદીકાં કવિઓ પ્રત્યે મને માન-પ્રેમ જન્મે છે. આવી છદોદયના કરનારા, ગેયકૃતિઓ નિપજાવનારા કેવા મહાન, કેવા ખુદ્દિસાળા, તેમ હું અહોભાવે કહેવાનો. એથી જિનટ પક્ષે વાળવું, પાણી ભરવું, રાંધવું, એ દલકાં અને અપ્રિય કામો ગણાય છે. એટલે આપણે રસોયા, બિસ્તી ને સ્વાધ કામદારો જ નહીં પણ ઘરની સ્ત્રીઓ સુધ્ધાંને દલકાં ગણવાની મનોવૃત્તિ ધરાવતા થઈ ગયા છીએ.

આપણે તો જ્યાં શારીરિક શ્રમ તરફ અનુચિત ધ્યાન કરીએ છીએ. શ્રમને દલકાં ગણીએ છીએ, તેને પરિણામે શ્રમ કરનારી વિશાળ સંખ્યાને ભણનાર વર્ગ દલકાં ગણે છે. રાંચાં, ડાળા જેવાં નામો શ્રમજીવીવર્ગને આપાતાં. આજે યુગ બદલ્યો છે. લોકસત્તાનો યુગ એટલે એવાં નામો વાપરવાનું કોઈ યોગ્ય ગણવું નથી; ને તે યોગ્ય જ થયું છે: જે એક દાણામાંથી હજાર દાણા પેદા કરે તેને 'ડાળા' કેમ કહેવાય ? પણ મુખ્ય સવાલ ભણનાર અને વિશાળ આમજનતા વચ્ચે કિલનો પ્રેમસંબંધ બંધાય તે છે. દેશનો આ મોટામાં મોટો કાર્યક્રમ છે. આ દેશમાં ઉપજાવે વર્ગ નીચલા વર્ગ પ્રત્યે સદ્ભાવ મોટાભાગે નહોતો રાખ્યો. શૂદ્રો, અનાથો, અંત્યજો ને પઠાત જાતિઓ તેની સાબિતી છે. ને એનું જ પરિણામ એ આવ્યું છે કે શિવાજી મહારાજનો સમય બાદ કરતાં યુદ્ધ વખતે આ વિશાળ જનતાએ કશા ઉમળકા વિના તટસ્થ રહી ટગર ટગર જોયા ક્યું છે. આપણે હાર્યા છીએ તેનું આ એક મહત્ત્વનું કારણ છે. આ પરિસ્થિતિ બદલવી તે આપણું મોટામાં મોટું કાર્ય છે. ભણતરે આમ-જનના તરફ ભણવાની રુચિ ઉત્પન્ન કરવી જોઈએ. ને તેનું સાધન નાનપણથી જ પરિશ્રમની ઉપયોગિતાના, તેની પ્રતિજ્ઞાના તેને સંસ્કાર મળે તે છે. એ રીતે નધ તાલીમ એ દેશના સંરક્ષણનો મોટો

કાર્યક્રમ છે.

નધ તાલીમ એમ નથી કહેતી કે દરેક માણસ મોટી ઉંમરે પણ આજો વખતે શ્રમ કર્યા જ કરે. શ્રમવિભાગ વિવક્તુ હશે જ નહીં પણ નધ તાલીમ એટલું જ કહે છે કે મોટી ઉંમરે માણસ ગમે તે કામ કરે. પણ તે કામ કરતાં કરતાં પણ તેના હૃદયનું અનુસંધાન લોકોની સાથે રહ્યા કરે તો જ શ્રમવિભાગ સાર્યક થાય. શ્રમવિભાગનો હેતુ સમાજમાં થોડા માણસોના હાથમાં માત્ર અને ઘણાના હાથમાં ફેરફાર હોય તેવો ન હોય, પણ દરેક માણસ પોતાની જરૂરિયાત મુજબ હો અને શક્તિ મુજબ આપે તે હોય, તો આવું અનુસંધાન પહેલી શરત છે. આ શરત વિનાનો શ્રમવિભાગ આવે છે એટલે તેનો બંધો લાભ ઉપયા વર્ગને મળે છે, ને બંધો જ ગેરલાભ વિશાળ નીચલા વર્ગના ભાગમાં આવે છે.

પણ નધ તાલીમ ગમે તે હત્પાદક ઉદ્યોગ જ નથી શીખવતી. નધ તાલીમની વ્યાખ્યા છે “રાષ્ટ્રીય ઉદ્યોગ દ્વારા અનુબંધિત કેળવણી.” આમાં કેળવણી પડેલા તથા શબ્દો છે—રાષ્ટ્રીય, ઉદ્યોગ અને અનુબંધિત. પરિશ્રમનું મહત્ત્વ મેં સમજાવ્યું પણ નધ તાલીમમાં ગમે તે ઉદ્યોગ ન ચાલી શકે. અગાં બનાવવા, ધડિયાળો બનાવવી તે પણ ઉદ્યોગ તો છે જ; પણ તે રાષ્ટ્રના પાયાના કે રાષ્ટ્રનાપી ઉદ્યોગો નથી આપણે ઉદ્યોગ દ્વારા સૌની સાથે અનુસંધાન થાય ને સાધો-માથ દેશની મહત્ત્વની જરૂરિયાત પૂરી પડે, ને જાળખતી સમજમાં જીવે તેવો ઉદ્યોગ હોય તેમ ધ્વજીએ છીએ. એટલે ગાંધીજીએ આ દેશ માટે ખેતી અને ખાદીવિદ્યા એ ઉદ્યોગોને જ નધ તાલીમના મુખ્ય વાહનો ગણ્યા. કારણ કે તે ધરેધરે પથરાયેલા છે.

બીજા વિશ્વયુદ્ધનો એક પ્રમંગ છે. જર્મનો કામની હરોળો તોડી પૂરતી જેમ ધમત્યા હતા. કાસની મઠે ગમેતું ઇંગ્લેન્ડનું સૈન્ય ડંકડું

વિસ્તારમાં ઘેરાયું હતું; ઉપરથી ભોખ્યાવાળાં, ને જન્ને બાલુથી જર્મન પેન્ઝર દુકડીઓનો સાણસો ને પછવાડે દરિયો; ભારે કટોકટીની પણ હતી; કારણ કે ઇંગ્લેન્ડે તેણે નેટલું સૈન્ય હતું તે, ને નેટલી સામગ્રી હતી તે, બધું કાંસની મદદે મોકલ્યું હતું. જો તે ઘેરાઈ જાય ને કેદ પડાય તો ઇંગ્લેન્ડમાં ન રહે સૈન્ય કે ન રહે સામગ્રી. તે સ્થિતિમાં ત્યાંના વડા પ્રધાને રિચિયો પરથી ઇંગ્લેન્ડની પ્રજાને હાકલ કરી કે “આપણું સૈન્ય ડંકકાંમાં ઘેરાયું જાય છે. ગણ્યા કલાકોમાં સાણસો ભિડાઈ જશે. એકલું રાજ્યનું નોકાસૈન્ય એમને ગણ્યા કલાકોમાં ખચાવી શકે તેમ નથી. એટલે હું ઇંગ્લેન્ડના બધા નામરિકાને આપીશ કરું છું કે આ પણ જેની પાસે વહાણ, હોડી, જતેશ્વ, જે કંઈ હોય તે ડંકકાં તરફ ચાલી નીકળો—એકએક માણુમના સંસુકત પ્રધાનથી ઇંગ્લેન્ડ આજે બચી શકે તેમ છે.” ને ઉત્તર ઇંગ્લેન્ડનાં ગામડાંઓના માઝીમારોની હોડીઓ, ને વેપારીઓના જહાઝો ઇંગ્લેન્ડનાં બંદરોનાં ખારામાંથી નીકળી પડ્યાં. ખીચ સૂચના કે ખીમ કુકમની કોષ્ટકે શદ ન જોઈ. ઊધમના વિચારણ શક્તિના તળિયેથી આફત વખતે ઊધર્મો બહાર નીકળી પડે તેમ દરિયાનાં તોફાની મોજાં પર હોડીઓ તરવા માડી. આમાં એક નોકા હતી જે. બી પ્રીસ્ટલીની. પ્રીસ્ટલી ઇંગ્લેન્ડનો આત્મારો સેખક. તેની વિદારનોકા લઈને તે ડંકકાંમાં ઘેરાયેલા રૈનિકાને જાણવવા નીકળી પડેલો. સેખકમાં આ છપ્પા અને આ આવાન આવ્યારં ક્યાંથી ? કારણ કે ઇંગ્લેન્ડના સોકાનો રાષ્ટ્રીય ઉદ્યોગ વહાણવહું છે, તે સંસ્કાર તેમને સૌને અપાય છે. રાજના કુંવરને પણ વહાણનાં વૃત્ત સાફ કરવા જવું પડે છે. રાજના કુંવરે જાણે ખજારી ન થવું હોય, પ્રીસ્ટલીએ ભયે સેખક થવાનું હોય, પણ તેના ઇચ્છનો અમુક કાળ બેઠામાં વખતી ને વ્યાપાર પર નમતી પ્રજાના રાષ્ટ્રીય ઉદ્યોગ વહાણવચ્ચમાં અપાવો જ જોઈએ ! આને હું અલગત નહ તાલીમ નથી કહેતો, નહ તાલીમના સ્વરૂપને પ્રગટ કરનારો

કિસ્સો કહુ છું ગાંધીજી નધ તાલીમ દ્વારા આ રહસ્ય પદ્ધતિસર ને મમયમર મો તેમ કહુ છે

નધ તાલીમમા રાષ્ટ્રીય અને ઉલ્લેખ જે રાષ્ટ્રોનુ મહત્ત્વ શું છે તે આપણે જોયુ હવે અનુબંધિત રાષ્ટ્રનો અર્થ સમજવા પ્રશિય કરીએ

અનુબંધનો અર્થ થાય છે જોડાણ આપણે જે કામ કરીએ છીએ તેની તથા બાબતોએ અસરો થાય છે ને બીજી બાબતોએ તથા બાબતોએ આપણા બંધિતના ખર્ચ પર અમર કરે છે આ તથા બાબતોએ એટલે માત્ર કુમાર પોતે તેની આબુબાબુનો સમાજ અને તેની આબુબાબુની પ્રકૃતિ દરકાષ્ટ કમ તેના મર્તાના ચિત્ત પર કાષ્ટક અમર જોબી કરે છે તેવી જ આબુબાબુના સમાજ પર અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ અસર જોબી કરે છે, તેમ જ સમગ્ર જડ નૃતિ જોના પર કે જોની મહત્ત્વ વડે આબુમ કામ કરે છે તેના પર કાષ્ટક અમર કરે છે હા ત કોબમાની ખાણનો પ્રાથસો એ દ્વાર જે ક્રિયા કરે તેની અમર તેના અપર, તેના મમાજ પર ને ખાણની ધરતી પર થાય છે

જેને આપણે જ્ઞાન કહીએ છીએ તે આને આ તથા વાસ્તવિક અસરોને ધ્યાન આપીને અપાણ નથી મોટે જાગે એકાગી એકમુખી ને એકાગ્ર હોય છે આને પરિણામે સેનારને વધાર્ય જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થતી નથી રૂપ જોદને કન્યા શોધનાર ગુણ ને સ્વાસ્થ્યની તપાસ ન કાવા માટે ન જળથી ધણીવાર ખતાતા દેખાય છે તેમ વર્તમાન વિદ્યા મેળવનારાઓનુ થાય છે વર્તમાનયુગ 'સ્પેશિએશન' ને મળ્યુ છે, ને તે માટે વર્તમાનયુગ તથા સુધી ગોરવ લેતો હોય પણ તેડ ગોરવ જ તેના આશ્ન ને કાષ્ટક અસરો કનક પણ નીચે ન છે અભ્યુવિજ્ઞાનની પ્રયોગગણના જાણે ને કાષ્ટક વૈજ્ઞાનિકને પૂછીએ

કે તમે આ કરી રહ્યા છો તેનું સમગ્ર અનુસંધાન આપશો ? તો એ મોટે ભાગે કહેવાનો કે હું મારા ભાગ પૂરતું જાણું છું, બાકીના મંકોડાની મને જાણ નથી. આજે તો સ્પેશલિસ્ટ એટલે સંકુચિત એવો અર્થ છે; શરીરમાં લોહી, મળ, મૂત્ર, કફ, સ્વાસક્રિયા ધણું જ છે; પણ હવે હરકોઈ માટે પડે તો એક દાંતર તેને માટે પૂરતો નથી. હરેક તપાસ અલગ અલગ થાય છે, ને તપાસ કરનારને સમગ્ર માણસનો, કે સમગ્ર માનવદેહનો અભ્યાસ હોતો નથી. આને પરિણામે જ્ઞાન એ જ્ઞાન રહેતું નથી. કારણ કે ગીતાએ જ્ઞાનની વ્યાખ્યા જ અવિભક્ત વિભક્તેષુ—જે અલગ અલગ દેખાય છે, તેમાં છૂટા મણકાની વચ્ચે જે તાર પરોવવાનો છે તેને શોધવું, તેને જાણવું તે પ્રક્રિયાને, તેની સિદ્ધિ તે જ જ્ઞાન એવી કરેલ છે.

વર્તમાન જગતમાં આનો ભારે અભાવ છે. તેથી જ અણુશસ્ત્રનો શોધનાર વૈજ્ઞાનિક, બોમ્બ ફેંકનાર વિમાની, ખૂન કરાવનાર જસૂમ બધા જ હડે પેટે પોતાનું કામ કરી શકે છે. “અમે નેમા થું જાણીએ ? અમને અમારા ક્ષેત્રની વાત પૂછો.”—જાણે કે તેઓ નાગરિક નથી, કે નથી તેઓ કલ્યાણના શોધક માનવો કે નથી તેમની કશી જવાબદારી !

લશ્કરમાં જ્યારે દુસ્મન ઉપર હુમલો થાય છે ત્યારે મદદ માટે જમણી અને ડાબી બાજુ હરોળો હોય છે; પણ કોઈ પણ હરોળને ખીણ બે હરોળને લક્ષ્મી રાખ્યા મિવાય આગળ જવાની રજા મળતી નથી. ને તે છતાં એકાદ હરોળ જે દુસ્મનલગ્નમાં જાડે ધૂની જાય તો શરઆતમાં જે વિજય લાગે છે તે અંતે પરાજયમાં પરિણમે છે. કારણ કે દુસ્મનો તેને ઘેરી લઈ શકે છે. માનવ સંસ્કૃતિમાં પણ તેની એક હરોળ—સ્પેશલિઝેશન ધણી આગળ વધી ગઈ છે. ને તે ઘેરાઈને નાશ પામવા લાગી પર છે. ગઈ કાલની ધડી સુધી કહેવાઈ કે સરવું ઉત્પાદન

તે જ એક કૃપાળ છે. વધારેમાં વધારે નિર્મલ વેપારસ્વાતંત્ર્ય, તે જ એક સ્વાતંત્ર્ય. પણ એકાદ રસિકન કે એકાદ ગાંધીએ આપણને બતાવ્યું કે મહાન જગી ગયા પછીના કોણમાં સસ્ત્રમાં સસ્ત્રા હોય છે, ને નિર્મલ વેપારસ્વાતંત્ર્ય તે જ સામ્રાજ્યવાદને જન્મ આપે છે.

આનો ઉપાય છે અનુચિન જ્ઞાન. દરેક પ્રક્રિયાના એક જ દિશામાં પરિણમિત તરફ ન જોતું પણ બાકીની બંને દિશાઓ પણ માથે જોડતે તેમાં પણ પ્રગતિ લાગે તો જ તે સાચી પ્રગતિ મેળવી. ચોરંગોએ એના પિતાને કદ કરી ફિફ્ટીની ગાદી મેળવી ત્યારે પ્રત્યક્ષ રીતે તેણે માન્યું કે છળકપટ દ્વારા વિજય મેળવાય છે, પણ તેણે તે વખતે જોયું નહીં કે તેનાં દીકરાઓ તેની આ વર્તણૂકમાંથી બોધપાઠ લઈ રહ્યા છે, ને એણે એવો વખત જોયો કે તેના દીકરાઓએ તેની મામે બંડ ઉઠાવ્યું; ને પોતે ક્યારે પકડાઈ જશે તે ખીકમાં તેણે વર્ષો વિનાવ્યાં. તેણે જે સામ્રાજ્ય બાંધ્યું તે ખીચ જ દેને વૂટી પડ્યું.

મમાજ, પ્રેમિ ને આપણું ચિત્ત એ ત્રણેય રત્નો છે; તે ત્રણેય વતનપૂર્વક સંભાળવાં જોઈએ.

મને એક દિરસો યાદ આવે છે. મારા એક ભાવિક બેટામિત્રને ઢું પૂછતો હતો-૧૯૪૦ની વાત છે-“તમે કેટલી રાઇ વાવી છે?” તે કહે, “ઢું વાવતો નથી.” “એ કશું કેમ? રાહના ભાવ તે. જલ્દી જાંયા છે.” એ કહે, “હા. પણ રાઇ પરદેશ જાય છે. ત્યાં તેણે તેવ કાઢી બેઠા બનાવાય છે એમ છાપામાં વાળ્યું એટલે રાઇ વાવવાનું માંડી વાળ્યું.” તે બેટાનાં જલ્દી જાંયા ન દતા, પણ તે ગમી દતા.

નહ તાલીમ જ્યારે અનુચિત માથે જ્ઞાન આપતું તેમ મ્દે છે ત્યારે તે દુનિયાની એક બારે મોટી ખામી દર કરવાનો દરો રાખે છે.

જન્યુત નાગરિક તરીકે નહ તાલીમને એક વ્યવહારુ ઉકેલ તરીકે પણ આપણે વિચારવી પડશે

આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે આપણે આવતા દમ વર્ષમાં (હવે આઠ રજાં) કેળવણી સાર્વત્રિક અને ફરજિયાત કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે. તે બારે રૂંડા મંકલ્પ છે. પણ આપણે સાચોમાથ એ વિચારી લેવું જોઈએ કે આપણે કયા પ્રકારની તાલીમ સાર્વત્રિક ને ફરજિયાત કરવા માગીએ છીએ ? આજે તો બેઠાડું કેળવણી અપાય છે, તેને પરિણામે માણસ ઓછો મહેનતુ ને વધારે ખરચાણ થાય છે તે હકીકત છે. હવે જો આપણે આજુ કેળવણી ફરજિયાત કરશું તો જે ૮૬ ટકા લોકો બચુતા નથી પણ ઢોર ચારવા, નીંઘવા, પારવવા ને ખીજાં કામે જાય છે, તે જગ્યા પણ બચુરા આવશે. તે બહુતરમાથી શા સંસ્કાર મેળવશે ? લૂગડે ડાઘ ન પડે તેનું જીવન ગાળીએ તો સંસ્કારી કહેનાઇએ માત્ર વર્ષ સુધી આ સંસ્કાર મેળવ્યા પછી જ્યારે તે બહાર જશે ત્યારે છલુ-વાનીડું નીરજુ-પાણી, ગોડનીઠામણુ તેને ગમશે ? તે તો કહેશે, “અમને અમારા કામકેનું કામ આપો.” અંગ્રેજો તો ડાહ્યા હતા કે આ દેશમાં જોડો મધ્યમવર્ગ-એટલે કારકુનો, દલાયો, વેપારીઓ-ગરરી હતો તેટલા ટકાને બહાવતા, છેને આપણે ત્યાં ૧૦-૧૨ ટકા બણેના હતા; ને મધ્યમવર્ગની સપ્ના પણ તેટલી જ હતી. એવે મામને જોઈને જથ્થો નિર્માણ થયો હતો, પણ અહીં તો આપણે સો ટકા મધ્યમવર્ગની કેળવણી આપીએ છીએ, ને ૧૦૦ ટકા માટે તેરી જગરાઓ નથી તે જગ્યા કહો કે, “અમે ખાણોમા, ખેનરોમા, જૂ પડામા કામ કરતા હતા. અમને ત્યાંથી તમે લઈ આવ્યા, માત્ર માલગી રાત આપી તેતરફની રુચિ ટળી નાખી, નવી જ જાતની રુચિ કેળવી. હવે અમને બેઠાડું મગો આપી શકતા નથી, તે અમને અન્યાય થાય છે ”

લોકશાહીમાં તો સૌને એવી રીતે કેળવવા જોઈએ કે સૌને સમાજને ટકાવી રાખનારા મૂળભૂત ધધાઓમાં રસ રહે તેમ જ તેમાં સંશોધન કરે, તેવું પૂરું મૂલ્ય મેળવે તે પૂરા જિજ્ઞાસુ કામ કરી પોતાના અને સૌના સુખસંતોષમાં ઉમેરો કરે મોટા ભાગની જનતાને પોતાના કામમાં રસ ન રહે તેવી વૃત્તિ ઊભી કરનારી કેળવણી સમાજના પાયાને ઉખેડી નાખનારી કેળવણી છે.

નહ તાલીમ પરિશ્રમ-ને ખાસ કરીને સમાજોપયોગી પરિશ્રમ-તે ઉમદા પ્રમત્તીરી છે તેવા સંસ્કાર હરેક નાગરિકમાં આપવા જરૂરી ગણે છે ને આ સમાજોપયોગી પરિશ્રમ રાષ્ટ્ર-આપી ઉદ્યોગ હોય તે અનિવાર્ય ગણે છે કારણ કે તે કેળવનારને કેળવણીના સાધન વડે જનસામાન્યના સુખદુઃખ સાથે સંલગ્ન કરવા કષ્ટ છે એટલું જ નહીં પણ તે કેળવણી અનુબંધ દષ્ટિથી આપી તે વિશ્વ સાથે પણ સંલગ્ન થાય તેવું કરી આપે છે.

આ અર્થમાં નહ તાલીમ તે આપણો ઉમદામાં ઉમદા ને પ્રથમ માનો એક પ્રમત્તમ છે.

[ઉપર જોઈ સુવચસ્પ મધુવપુષ્પ વ્યાખ્યાનમાળામાં પ્રદિન સુખસંલગ્નના પ્રયત્નપદ નીચે અપાએલું વ્યાખ્યાન]

(૨)

નર્મ તાલીમનું હાર્દ

નર્મ તાલીમને દેશ પાસે મૂક્યે પંદર વર્ષ થઈ ગયા ને તેને ચલાવવાવાળા હવે તે અખતરાનો તજકો વટાવી ગયા છે, તેમ કહે છે, છતાં હજુ નર્મ તાલીમની પ્રગતિ જિહાર સિવાય બીજાં ગળથોઠા થઈ દેખાતી નથી. સૌએ એટલું વિચારવું જોઈએ કે ગાંધીજીએ જેને પોતાની મોટામાં મોટી ભેટ કહી તે વસ્તુ વિરો પૂરો વિચાર પ્રમાણ પાસે મોવડીઓ જેમના હાથમાં રાજકીય સૂત્રો છે તેમણે ક્યેઈ છે ખરે ?

સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યની વાત લઈએ, ગુજરાત નર્મ તાલીમ મંદના સ્થાપક ને નર્મ તાલીમના આગ્રમ સેવક જીગતરામભાઈના પ્રમુખપણા નીચે કેળવણીખાતાએ નર્મ તાલીમની દૃષ્ટિએ અભ્યાસક્રમ રચવા એક સમિતિ રચી હતી. એ સમિતિએ તેનો અહેવાલ પણ આપી દીધો છે. તે છપાયો પણ છે. ખાતાની કેળવણી મલાહકાર સમિતિએ પણ તે અહેવાલ ઉપર મહોર મારી અભ્યાસક્રમ અમલમાં મૂકવા સલાહ આપી છે, છતાં એ અભ્યાસક્રમને અમલી કરવાનું ગમે તે કારણે ક્યાંક અટકી પડ્યું છે. અને છતાં આપણે નર્મ તાલીમને નર્મ તાલીમમાં માનીએ છીએ તેમ આપણા શિક્ષણ માટે જવાબદાર સૌ કોઈ હરેક સમેલનમાં કલ્પા કરે છે.

સૌરજી પ્રગતિશીન રાજ્ય છે ત્યાં પણ જો નહ તાલીમનુ કામ આ ગતિએ ચાલતુ હોય તો બીજા રજ્યોની તો કદાના કરી લેવી રહી

શા કારણે આમ બને છે ? મલ્લિજાના અભાવ કરતા અલ્લેર કાનજી નહ તાલીમ વિશેના પૂવગ્રહો ને ગેરમમજ છે

બુદ્ધિજીવી વર્ગ નહ તાનીમનો વિરોધ મરવામા મોખરે દેખાય છે મહવાર તે અમલદારોરૂપે હોય તો મહવાર ધારામજાના મજબૂતરૂપે હોય છે મહવાર વળી વેપારીના સ્વરૂપે હોય છે પણ નહ ત નીમના વિરોધનુ નિમિત્ત બુદ્ધિજીવી વર્ગ બને છે નમાણિક વિરોધ દરેક ગોમ્થાહીને પોષક છે ને આ વિરોધ પણ નહ તાલીમને પોષક જ નીરાડો પણ નહ ત લીમના મમમા પડેના એક અદના કાર્યકર તરીકે મને એમ લાગે છે કે એમના ભ્રમોને ધાયો નથી

સૌથી નમ્રપણે જણાવીશ કે નહ તાલીમ એ તમે વિચ્છિન્ન સમાજમા માનતા હો કે ઝડિત કે અર્ધ મ્લિત આમોઘોગમા માનતા હો કે યંત્રોઘોગમા-પણ બનેને ઉપયોગી નીવડવાની છે નહ તાલીમ તેને જ ઉપયોગી નીવડવાની નથી જે ઐવાશી ને આ મ ત્રિય નમાજમા માનતા હોય તેની નહ-તાલીમ હાડોહાડ વિરોધી થશે પણ યંત્રોઘોગ કે આમોઘોગ બનેમા સમાન શબ્દ ઉઘોગ છે આ મમાન શબ્દ જે ઉઘોગ તેના મરકાર બાળકને નાનપણથી જ આપવા જોઈએ ને નાનપણમા ઉઘોગ કરાવવો જ હેય તો બાળક કરી શકે તેવો ઉઘોગ-તેના માધનોવાળો ઉઘોમ જોઈએ તે ઉઘોમનુ ઉત્પાદન પહેંનથી છેલ્લે સુધી કરી પરિણામ લાવી શકે તેવુ કંચુ જોશે જે ઉઘોમનુ ઉત્પાદન ન થાય તે રમત થાય જે ઉઘોગ પરિપૂર્ણ રીતે જોઈ ન શકે તે ઉઘોગ પણ પૂરી ત લીમ ન આપી શકે

આ દષ્ટિએ સૌથી સરલ, વ્યાપક ને જ્ઞાન ઉમ્મર સાથે બધેમેમના

ઉદ્યોગો વસ્ત્રવિદ્યા ને ખેતી જ છે. આ જને ઉદ્યોગો દ્વારા બાળ-કોના હાથપગ કેળવાશે, તેમને એકધારો શ્રમ કરવાની ટેવ પડશે. તેઓ ઔદ્યોગિક ક્રિયાઓનો સમન્વય અને સંયોજન કરતાં શીખશે.

આપણે આપણા ૯૦ ટકા નાગરિકોને કેવા બનાવવા છે ? બુદ્ધિપૂર્વકના પરિશ્રમ અને સહકારી મર્જનમાં આનંદ માની તેમાં રત રહેનારા કે આપો દિવસ માખીઓ મારી વિચારવાયુમાં ડૂબી ગયેલા ?

બુદ્ધિજીવી વર્ગ શું આવી દુનિયાને બુદ્ધિ પર જીવન ગુજારે તેવી બનાવવા ઇચ્છે છે ? તે શું શક્ય છે ? આટલી ખેડારી પૂરતી નથી ? કે અજ્ઞાત રીતે એ બુદ્ધિજીવી વર્ગને બધ છે કે અમે આ શ્રમ કરશું તો અમારી બુદ્ધિ મંદ પડશે ને પછી જીવન સંભાળમાં અમારાં છોકરાં જીંદગી નોકરી નહીં મેળવી શકે ? પોતાની બુદ્ધિનો જો ઉપયોગ કરશે તો જણાશે કે, બાલપણમાં આવો વિચારપૂર્વક સહકારી શ્રમ કરવાથી બુદ્ધિ વધારે તેજસ્વી બને છે. તેમના હૃદય ટકાવું બાવિ એનાથી જીવદું જીવળું થશે.

ને તેમની એક બીજી જવાબદારીનું તેમને સ્મરણ છે ? દરેક દેશનું સુકાન ચલાવવાનું આ બુદ્ધિજીવી વર્ગ પાસે રહે છે-દરેક જમાનામાં રહ્યું છે. પ્રાચીન કે અર્વાચીન જમાનામાં ફેર એટલો જ છે કે પ્રાચીન જમાનામાં સુકાન ને દિશા બંને એ વર્ગ નક્કી કરતો ને નીચલો વર્ગ તો મૂંગો મૂંગો તેને અનુસરતો. અર્વાચીન યુગમાં સુકાન તેમની પાસે છે. પણ દિશા-બંદર નક્કી કરવાનું તો મૂંગા મતદારો જ કરેલો. આ સ્થિતિમાં આ મૂંગા લોકોની એક મૂઠી તેમના હાથ-પગ તે પણ આ નિષ્ક્રિય કેળવણી આપીને જૂંટવી લેવાનો કાર્યક્રમ શું બુદ્ધિપૂર્વકનો કાર્યક્રમ છે ? હાથપગ વાપરવાની ટેવ ખોદી બેઠેલા આ મતદારો વડાણ નહિ બુઝાડે ? કેળવણી નહિ

આપો તો ચાલશે પણ સૌને બેઠાડું ફેળવણી આપે તે નહિ ચાલે. લોકશાહી નહોતી ત્યારે ફરજિયાત બહુતર પણ નહોતું. આમજનતા ખેતરોને ખાતોમાં મજૂરી કરતી, શ્રવણી ને જિવાડતી. લોકશાહીએ આવી ફરજિયાત શિક્ષણ આપ્યું. હવે કયું શિક્ષણ એણે આપવાનું છે તે સુકાન સાચવનારાઓએ ઠગવવાનું છે. બુઝાડનાર કે શ્વાડનાર ?

તમે ગમે તે પ્રકારનો સમાજ રચો; તે પ્રામાણિક બુદ્ધિપૂર્વકના ને આનંદદાયી પરિશ્રમ પર જ નમતો હશે. તમે ગાંધીવાદી હો કે સમાજવાદી—નમ્ર તાલીમ તે સૌનો સહિષારો સવાલ છે.

પણ ધણીવાર નમ્ર તાલીમનો ઉધારો વિરોધ કરવાની હિમ્મત નથી થતી એટલે કહેવાય છે કે નમ્ર તાલીમ આખરે અંક અખતરો છે, ને જિગતી પેઢીને બોગે આવા અખતરો કેમ થાય ? કોની જિગતી પેઢી ? જા ટકાની કે નેત્રું ટકાની ?

અનિશ્ચય નમ્રતાથી છતાં પૂરી દહાયાથી મારે કહેવું જોઈએ કે અખતરાનું માન્ય એ જ ચિકિત્સી પેઢીનો પ્રાણ છે, પણ અહીં તો નમ્ર તાલીમ અખતરાનો તમકકો વટાવી મધ છે ને હકીકત છે. સાચી વાત તો એ છે કે જે ફેળવણી આવી રહી છે તે જ પ્રજાના શ્રવણને નષ્ટ કરનારો અખતરો છે; સાચું કહીએ તો તેમાં ખતરો છે. નવા છતી વાત એ છે કે જેમા અદ્યપ્રજાના સદીઓ જૂના શ્રમને મદદારનાં શ્રવણને નબાવનારાં વિજ્ઞાનો; ખેતી, વનસ્પતિવિદ્યા, પશુસંવર્ધનવિદ્યા, જૂનારવિદ્યા, હવામાનવિદ્યા કયું નથી, તેની કિંવાઓ નથી, તેનું વિજ્ઞાન, તે વિદ્યા લાખો પરિશ્રમ શ્રીઓને બચાવવામાં તેમનું શ્રવણ ન ધગતું કે ન ધાટતું કરી મૂકવામાં તેમણે “નહીં” તજનાં કે નહીં તેરનાં ! જનાવવામાં અખતરો નથી લાગતો ને જે નમ્ર તાલીમમાં શ્રમ, સદ્ગતિ ને શ્રમ પાછળના વિજ્ઞાનનો સમાવેશ કરી નાગરિકને તેની પ્રાથમિક ફરજ જાગવતો કરવામા આવે છે તેને અખતરો કહે-

વામા આવે છે બુદ્ધિના વિપર્યાયનો આ એક નમૂનો છે. અથવા તો પોતાનો વર્ગીય મંસ્કારો દૂર કરી રાષ્ટ્રીય જરૂરિયાતોને પ્રથમ સ્થાન આપવાનું કામ આ બુદ્ધિશીલો માટે ઝટકું કપરું છે તે તે બતાવે છે.

પણ પછીથી ફલીવ થાય છે કે વાત તો માચી હશે પણ એકાએક તે થાય કેમ ? વાત સાચી છે. નહ તાલીમ એકાએક બ્યાપક નહીં બને. પણ એના પણ તત્ત્વો છે. ને એ તત્ત્વો પ્રમાણે ચાલવાથી પણ રાષ્ટ્ર આગળ વધે જ પહેલો ને મુખ્ય કાર્યક્રમ આ જૂની તાલીમને પદ્મજી દરવાનો હોવો જોઈશે તેને આસને નહ તાલીમ ન બેસે તો ચાલશે. આશિક નહ તાલીમને બેમાડશે તો પણ ચાલશે.

ઔરોષ્ટ્ર મરકારને નહ તાલીમની અભ્યાસક્રમ સમિતિએ આ સંખ્યા. ધમા રૂપેટ દોરનારો આપી છે. તેણે અભ્યાસક્રમના આમુખમા જણાવ્યું છે કે તેનું ક્રિયા, વિજ્ઞાન ને તેની માથે સમજાઓની અન્ય વિદ્યાશાખા ને પડી વિચારપૂર્વકની ક્રિયા આમ આરેય વસ્તુઓનો અમલવા થાય ત્યારે નહ તાલીમનું વર્ણન પૂરું થાય. પણ આવા શિક્ષકો નિરીક્ષકો દ્વારા ન મળે તો આપણી શાળાઓને પણ કક્ષામા વહેંચી નાખવી. એકમા માન આ નવો અભ્યાસક્રમ જ અમલમા મૂકીને, ને તેની ઓછોગકિ ક્રિયાઓ બતી કરવી. બૌદ્ધિક સામગ્રીમાં જ પરિવર્તન કરવું. કુવારાનું વિજ્ઞાન બહુમાને બંને વનસ્પતિ વિજ્ઞાન બહુ એનું જ. એથી ફર એ પડશે કે કુવારાનું વિજ્ઞાન જે તેના જીવનને મોટી રીતે સ્પર્શતું નથી તે જરૂર ને તેના જીવનને રોજ સ્પર્શતું વનસ્પતિનો અક્રમ બંધે ચડે છે તે વિજ્ઞાન બહુમાથે માથેમાથે વિદ્યાર્થીઓ પોતાને ધેર પરિશ્રમ કરના હોય તેને ઉત્તેજન આપતું તેમના માથાપો માથે મંપર રાખવો. આ શાળાઓ એની રીતે કહીએ તો આજે રાજ્ય જે યોગના મુકી રહ્યા છે તેનું તેમણે ક્યાં પહેલાનું સૂચન છે.

બીજા પ્રકારની યાજ્ઞાઓ એવી હશે જે ઉદ્યોગ, વનરૂપતિ વિજ્ઞાન ને સમાજવિજ્ઞાન ત્રણેનો અનુબંધ કરીને ચાલતી હશે.

હજી એક ચોથો પ્રકાર પણ કોઇ કદબી શકે કે જે જૂનો અભ્યાસક્રમ છે તે જ ચાલતો હોય, માત્ર થોડો ઉદ્યોગ ચાલતો હોય. અલખતા, સમિતિએ આવું સચ્ચન ક્યું નથી, કારણ કે ઉદ્યોગ તો બાળકો પોતાનાં માખાપો સાથે ઘેર કરતાં હોય છે. મુખ્ય સલાહ તેમને જે બૌદ્ધિક જ્ઞાન મળે તે જ્ઞાન તેઓ યાજ્ઞા કે ધરમાં જે ક્રિયાઓ કરી રહેલ છે તેની જોડે જોડવાનો છે. જીવન સાથે અનુ-બંધિત જ્ઞાન તે નમ્ર તાલીમ જ્ઞાનયાજ્ઞાની કસોટી છે. એટલે અભ્યાસક્રમનો મસાલો તો રાષ્ટ્રીય જીવન-એટલે ગામઝાવું જીવન એને નજરમાં રાખીને બદલવો જ રહ્યો ને એ દષ્ટિએ ખેતી-ગોપાલન, ભૂમિયાજ્ઞ, હાથ ઉદ્યોગો તે મુખ્ય વિજ્ઞાન બનવાં જ રહ્યાં.

હાથ ઉદ્યોગમાં સાત આઠ વર્ષ કામ કરનાર બાળક પોતાની રુચિ હશે તો બુદ્ધિજીવી વર્ગમાં ખુશીથી ભગી રહેશે. પણ તે દિવસે તેની બુદ્ધિ વધ્યા નહિ હોય. તેની દષ્ટિ વર્ગીય નહીં હોય, તેની દષ્ટિ રાષ્ટ્રીય ને આંતરરાષ્ટ્રીય હશે ને બુદ્ધિ ફલવતી હશે, તે વધારે લખને ઝાંખું દેનારી નહિ હોય. તેને દેતી વખતે કંઈ નહિ થાય, કારણ કે સર્જન એ તેને મન કંઈ નહિ પણ આનંદની વાત હશે. શ્રી કૃષ્ણની જેમ તે હારકાધીય થશે પણ ગોવાડોને નહિ બૂલે, ગોપાલોને માટે તે લડશે-મરશે. જેને એ વર્ગમાં નહીં બળવું હોય તે પણ પોતાની જમીન કે ખાણ પર બુદ્ધિપૂર્વક કામ કરતો થશે. તે ઉભયબ્રમ્હ નહીં થાય.

નમ્ર તાલીમનું આ ઈર્ષન આપણા સોમાં સ્વચ્છ દષ્ટિ ને ઉત્સાહ પ્રેરે.

(૩)

પાયાની કેળવણી

ગાંધીજી એમ માનતા કે જે સાચી રીતે જીવન ગાળે તેની વિચારશક્તિ વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ મંદ ન પડે, તે હંમેશા તાજે જ રહે.

પોતાની વૃદ્ધાવસ્થામાં એમણે જૂની પરંપરાગત કેળવણીને ઉચ્છાત્રી નાખનારો પાયાની કેળવણીનો વિચાર આપ્યો તે તેમની માન્યતા સાચી હતી તેનો પુરાવો છે. એમને આ નવા વિચારમાં એવી અદ્ધા હતી કે પોતાની સમગ્ર રચનાત્મક શક્તિ ને અનુભવ એમણે આ વિચાર ખાતર હોડમાં મૂક્યાનું કહ્યું છે.

શો વિચાર પડ્યો છે આ પાયાની કેળવણી પાછળ ?

એ તો હવે સામાન્ય રીતે બધા જાણે છે કે પાયાની કેળવણીમાં શિક્ષણનું માધ્યમ ઉત્પાદક શરીરશ્રમ અથવા આનુબાણીના સમાજને ઉપયોગી પ્રવૃત્તિ છે. જૂની કેળવણીમાં શિક્ષણનું માધ્યમ કે પાઠન એ પુસ્તક હતું.

પાયાની કેળવણીમાં આ માધ્યમ જાલ્લવાનું શું કારણ છે ?

તેનું પહેલું ને મુખ્ય કારણ તો એ છે કે આપણો બધો જ ધનિયો એ જ્ઞાનના વાહનો છે. આંખ, કાન, નાક, જીભ, ચામડી,

આ બધાં બહાર જે જ્ઞાનનો દરિયો પડ્યો છે તેને આપણામાં જે સી લાવી આપણી માથે ઐકરસ કરી દેનાર વાદનો છે જૂની કેળવણીમાં કોઈવાર એનો ઉદ્દેશ્ય થતો પણ એના અમનનો વિચાર નહોતો થતો, તો અમનનો તો પ્રશ્ન ક્યાથી હોય ? અને હીરે શિક્ષણવાદન મુરતક જ હતું. ને કેવળ ચાલકાસ્તની કસરતને આપણે કેળવણીનું નામ આપતા હતા. અને હીરે 'એક પ્રકારનું' વિષમ માનવ એ બાણનારામાં ધડાતું હતું.

આવી રીતે બાણના માણુમને કોઈ એમ કહે કે અમે આવો નિર્ણય કર્યો છે કે તમારી આંખને પાટા બાંધવા તો એ કહેવાનો કે આ તો જુલમ છે. મારે કુદરતમાં પોતા રંગો-આકારમાં રહેત તે શું જોવાના જ નહીં ? મારે શું વાર્તાઓ, છાપાં, વાચવાના જ નહીં ? અને કોઈ એમ કહે કે તમારા જ્ઞાન બધ મરવામાં આવશે તો એ ત્રાસી બિડી કહેવાનો કે આ જુલમ કંઈ બાતનો ? શું મારે આ પખીનો દબરવ, કામનું ફગન સાબળવાનું જ નહીં ? આનું થાય તો તે જરૂર બળવો કરે પણ એને જ જો એમ કહેવામાં આવે કે તમારે કાંઈ દાંયપગની મહેનત કરવાની નથી તો તો એ રાત્રી થઈને મહેવાનો કે દાસ ! કાંઈ મર્દ એને એમ વિચાર શું પડે નહીં આવે કે દાંયપગ નહીં હમ્મીરીને એને પોતાને જ કેટલાક જ્ઞાનથી વંચિત રહેવાનું બને છે. દાંયપગ દલાવવા તે એને ત્રામરૂપ લાગે છે.

શું આ કુદરતી રીતે બધ એમનું છે ખરું ? બાળક નાનપણથી પ્રતિષ્ઠાની ભેગ છે એની પ્રતિષ્ઠા કરવાની સક્તિથી એ કલાકો સુધી દાંયપગ દલાવે છે, તે સાબિતી છે. બાળકે દાંયપગ દલાવ્યા વગર લગભગ રહી જ શકના નથી. એને પેલા કાળા બાળકને એમની મદદકે મળી રાગ પર દાંયી મળવી દિધી હતી. આ પ્રતિષ્ઠા

ઝરાસમું બાળક શાળામાં દાખલ થાય છે કે તરત જ પહેવવહેવું સાંભળવા મળે ‘અદ્ધ-પયોડી વાળીને બેસી જવ.’ હાથપગ દલાવ્યા વિના કલાકો સુધી બેસી રહેવાનું આ પતાંગિયા જેવાં બાળકોને શરૂઆતમાં ભારે કઠણ લાગે છે એટલે પછી કરે છે-ઘોંકાઘોંકી ને ઘોંધાટ.

બાળક આ રીતે એક દિવસ, બે દિવસ, મહિનો-બે મહિના નહીં પણ શાળામાં પૂરું બસવાનું દુર્ભાગ્ય લખાયું હોય તો પૂરા ૧૧ થી ૧૮ વર્ષ કાઢે છે ને પછી એ બહુને નીકળે છે ત્યારે બદલાઈ ગયું હોય છે. એ બનેલો હોય છે બહુલો માણસ, જેના હાથપગ લાગ્યા અબ્યાસે જડ બની ગયા હોય છે અને મન આરામ-પ્રિય બન્યું હોય છે. હાથપગ દલાવ્યા વિના રળવાની ક્રિયા એ જ જાણે બહુતરતું નિશાન બની જાય છે. આને પરિણામે સમાજમાં એ ભારરૂપ નીવડે છે એમ જ નથી; પણ પોતે શ્રમ કરી-કામ વસ્તુ પેદા કરી નથી ને વાપરવાની તો આદત છે, એટલે ઉડાડપણની આદત સહેજે લાગે છે. જેને ઉત્પન્ન કરવામાં કેડ વાળી પડે છે, તે શ્રમની પવિત્રતા મમળે છે. તેને માટે તો ઉડાડગીરી ગુણ બની નથી જતી. પણ જેને વગર મહેનતે મળે છે તેને માટે ઉડાડગીરી તે જ સંસ્કારિતાનું નિશાન બની જાય છે.

દૂં એકવાર ખટારામાં જતો હતો. ખટારામાં એક બરવાડની કન્યા હતી. તેનાથી હાડો નીચે ઉતારતાં ચોદું દૂધ ઢોળાઈ ગયું, તરત નીચી નમી-દૂધ લઈ આખે આડાડું જાણે દૂધની પોતે ભારે શુભેચ્છા હોય તેમ તેનું મોં લેવાઈ ગયું. તે બરવાડની છોકરીને મન દૂધ એ પવિત્ર વસ્તુ હતી. કારણ કે એ કેટલાએ કલાકોના શ્રમ પછી ગાયે યામ ખાઈને દૂધ આપ્યું. ને માનવીનો શ્રમ કેમ વેડી શકાય? મારી બાજુમાં કુચ વિચા બજાતા એક બે યુવકો હતા. બે કલાકના રસ્તા

દરમિયાન તેમણે છોક સીમારેટ પૂરી કરી હતી, ને આખે રસ્તે વ્યાજથી સમાજરચના કેમ થાય તેની મરમાગરમ ચર્ચા કરતા હતા.

આપણે આપણું રાજ્યતંત્ર ને ધ્વજ બદલ્યો છે. પણ આપણી ફેળવણી ન બદલીએ ત્યાં સુધી કોઈ મંત્રીન કામ કરી શકીએ તે શક્ય નથી. આપણે અંગ્રેજોને વિદાય કર્યાં કરેલું કે તેઓ દેશની આમ જનતા પર બોબાઈપ હતા. તેઓ આપતા હતા નદિવત્ ને ભેતા હતા વધારે પણ અંગ્રેજોને વિદાય આપી છે છતાં એમના સિદ્ધાંતને આપણે જાણે ચાલુ રાખ્યો છે. શાળાઓમાંથી કામ કર્યાં સિવાય વધારે ફેળવણી ખતોડશાવાળા નાગરિકોને આપણે તૈયાર કર્યાં જ કરીએ છીએ, જાણે કે એક કાટાની વાડ કાપી નાખી છે, પણ કાટા લગાડવાનું કામ તો ચાલુ રહ્યું છે.

આને પરિણામે સમાજના જાણે બે વિભાગો પડી ગયા છે. એક બાલુ પુલિટીવી વર્ગ-જેમની પાસે હાથપગ હવાવવાની આવડત નથી-જતા વધુ ખર્ચ કરવાની આવડત તો છે. ને બીજા બાલુ અસંખ્ય શ્રમજીવીઓ-જેના પરપરાગત સુરક્ષારિતાનાં જીમ છે, પણ આ યુગને અનુરૂપ ચાલુ નથી. જાણે મગમ અમાજ જરાસંધના બે ફાડિયાંની જેમ વિખૂટે પડી ગયો છે, ને બેક ફાડિયાંની વચ્ચે ઊભી છે ફેળવણીની મોટી આડશ. આપણે બે સામાજિક એમતાનો અનુભવ કરવો હોય તો પ્રાચીની ફેળવણી જેવો જોગો ઉત્તમ ઉપાય નથી.

જરાસંધના બે ફાડિયાંની વાત જે કાળની છે તે જ કાળની એક બીજા વાત પણ સામજિક આવ્યા છીએ. તે છે કૃષ્ણ-સુકામનો મૈત્રીની. આ મૈત્રીનો તાતલો જોધાયો હતો લોકકદ દાહતાં, ગાયો ચારના. રાજમિંદાસનો જાળવણા પણ આ સામૂહિક સદાકારી શ્રમ કરના કરતા જે મૈત્રીમરકારો જોધાયા તેને ગાળા ન જમાવી શક્યો. આજે જરાસંધના બે ફાડિયા જેવા અમાજને આવી મૈત્રી વડે આપણે સાધવાનો છે.

પાયાની કેળવણીમાં જેમ સમાજોપયોગી શ્રમ મહત્વનું અંગ છે તેવું જ મહત્વનું અંગ આ શ્રમ કે આમાજિક પ્રવૃત્તિનો અન્ય જ્ઞાન જોડે અનુબંધ કરવો તે છે, આ બન્ને બંધા હોય ત્યાં જ પાયાની કેળવણી કહેવાય. જેને આપણે સ્થૂળ પ્રવૃત્તિ કહીએ છીએ તેની સાથેસાથ તે જ ક્ષણે આપણા મનમાં બે પ્રક્રિયા ચાલતી હોય છે. એક હોય છે લાગણીની ને બીજી હોય છે બૌદ્ધિક. આપણે એ કામ ઓછે અથવા વધારે અંશે, ઓછી મહેનતે, ઓછા ખર્ચે ને ઝાઝું થાય તેવી તર-કીજ કે ઉપાય શોધતા હોઈએ છીએ. આ બુદ્ધિનું કામ છે. ને સાથેસાથ એ પ્રમ તરફ ભાવ અથવા અભાવ પણ કેળવતા હોઈએ છીએ કોઈ પણ સ્થૂળ કર્મ આ બે પ્રકારની માનસિક પ્રક્રિયાઓ વગરનું હોતું નથી. સૌ ટકા સ્થૂલ-જડ કર્મ હોતું નથી. ગીતાની પરિભાષામાં કહીએ તો કર્મની સાથે જ જ્ઞાન અને ભક્તિ જોડાયેલા છે. પણ સામાન્ય રીતે માણસો પોતાના સ્થૂલ કર્મની જ્ઞાનવિષયક બાજુ કે તેની ભાવવિષયક બાજુ આસપણે વિચારતા કે તપાસતા નથી જન્યૂતપણે હરેક કર્મની જ્ઞાન ને ભાવવિષયક બાજુનું તે કર્મ સાથે સંધાન કરવાનું કામ તે જ અનુબંધ.

આપણે ને વિશ્વ એવી રીતે સંકળાયેલા છીએ કે વિશાળ સરોવરમાં પડેલ કાકરાની અસર જેમ છેક સામે કાઢે થાય છે તેમ જ આપણા હરેક સારા કે ખુરા કર્મનો ધકકો આ વિશ્વમાં ખીજે છેડે લાગે છે.

હું એકવો મારા કર્મનો બદલો ભોગવીશ તે ખોટું છે, પણ આપણે તે જાણતા નથી એટલે મિથ્યા અહંભાવને પરિણામે કેટલીએ મૂઝો આપણે જિભી કરીએ છીએ.

જે ખેડૂત લડાઈના સમયમાં રાઈના ભાવ ચડી જતા રાઈ થાય તે અનુબંધ વગરના શિક્ષણનું પરિણામ છે. કારણ કે તેને ખબર નથી કે આ રાઈના તેનો ઝેરી વાયુ કે બોમ્બના ઉપયોગ થશે.

જે ધરાક બાવો તળીએ બેસી જતાં રાજી થાય તેને ખળગ નથી કે મારો લાભ છે તે અનેક ઉત્પાદકોનું વૃક્ષાન છે; બાળક તેના ઘડતરના વર્ગોમાં એક વસ્તુ સીખાવું હોય છે, ને તે સંયોજન. તે પહેલવહેલાં અવતરે છે ત્યારે તેનું મુખ્ય કામ મગજની મદદરે પોતાના હાથપગ, આખનું સંયોજન કરવાનું હોય છે. એક એક વસ્તુના અવગ પરિચયને તે સંકળાવું જાય છે.

પશુ શાળામાં આવ્યા પછી તે એક નવું દ્રશ્ય જુએ છે. ઇતિ-હાસ ને ભૂગોળ જુઠા છે, ભાષા ને ગણિત જુઠા છે; વિજ્ઞાન ને પદાર્થપાઠ જુઠા છે ને શ્વન ને બહુતર જુઠા છે. આ બધા જ વિષયો એકમીત માથે સંકળાએવા ■ ને તે એ બધા પાછા મનુષ્ય શ્વન માથે મંડળાએવા છે તેની તેને પમવે પમવે પ્રતીતિ થવી જોઈએ, તેને બહારે આઠી ગ્રામી પશુ સ્ત્રીનથી આને લીરે ભાગવા-વાદી માનસને ઉત્તેજન મળે છે.

શ્વન પહેલેથી જ એકરસ હતું જ. આપણે કાર્મેનીક એસીડ ગેસ કાઢીએ છોએ ને જુલો તે લઈ તેમાંનો ઝેરી કાર્બન પચાવી આપણને આશ્મીજન પાડો આપે છે આ ધુગોથી માલે છે. વનસ્પતિસૃષ્ટિ જે આપણું ઝેર છે તે લે છે ને અમૃત આપે છે. આપણે તેને જોઈએ છે તે બહાર કાઢીએ છોએ પરિણામે એક પ્રકારની અમૃતતા વિશ્વમા જળવાઈ રહે છે. પશુ આ રહસ્ય કેટલા જાણે છે ને કેટલા એની અદ્વતો ભાવ અનુભવે છે ? જાડો કાપતી વખતે કોને આનો ખ્યાલ આવે છે ?

આમ વિશ્વ તો પહેલેથી જ પરસ્પર માથે જ મંડળાયેલું હતું. તે પશુ છે યા એ રોકાયા વિજ્ઞાનને પ્રત્યે દેશ સાથે એકપાટોશી બની ગયા છે. દુનિયા પરસ્પરવચંબી જતી મધ છે ને છના એ પ્રજાસૃષ્ટિમા સહકારિતા ને અનુજધને જન્મે વ્યાક્રતભાવ ને વિખવાદ જ શીખવ્યા દરાય છે.

વિશ્વમાં સુખદુઃખોને નિવારવા માટે ધણી દિશામાંથી ડોશીંગ થઈ છે ને ચાલુ છે સારા રાજ્ય તંત્રદ્વારા ઉકેલવાના અપત્નો ઘાય છે. નીતિ, ધર્મના દ્વારા ઉકેલવાની ડોશીંગ ચાલુ છે. આ ત્રણે ગ્તા અન્તમાનાયા છે, તેનાં પરિણામો પણ આપણી પાસે છે. હવે એક પ્રયોગ બાકી રહ્યો છે, ને તે માત્રી કેળવણી દ્વારા આ વિશ્વનાં સુખદુઃખોનો નિમોલ કરવાનો. પાયાની કેળવણીનો વિચાર આ સાત્ત્વી કેળવણીની રોધમાર્ગી જન્મ્યો છે. એ કહે છે કે પિલા ડોધ સામાજિક પ્રવૃત્તિ કે સમાજોપયોગી શ્રમ દ્વારા મળવી જોઈએ, ને તે પ્રવૃત્તિનો કે શ્રમનો જ્ઞાન ને બાવબક્તિ આપેના સંગમ થવો જોઈએ.

આવા ત્રિવેણી સંગમમા જે નહાય તેના શરીર ને મનનો મેલ ધોવાય તેવી તેના પ્રજેતાને શ્રદ્ધા હતી ને અમારાજેવા જે તે દિશામા નાની નાની પગલીઓ પાડી રહ્યા છીએ તેમનો અનુભવ પણ આ શ્રદ્ધાને સાત્ત્વી કરાવે છે.

આજમામા નાનાભાઈની છાયામાં એ દિશાનો પ્રયોગ કરતા અમને બાર વર્ષ થયા છે. બાળકોની હક, બાળકોના તોફાનો, બાળકોની મારકાણા વૃત્તિ, બાળકોના ચોરીનાં વૃત્તિ, બાળકોની અમામાજિક પ્રવૃત્તિ આ બધાને દૂર કરવામા ઉપર કહી તે પ્રકારની કેળવણીએ ઘણું મોટું કામ કર્યું છે. એમ કહીએ કે કોઈ મંજીર કોપડા કે સમગ્રમા અમારે ત્યાં ઊભા થયા નથી તો પણ ચાલે. આર્થ અમને એક જ કારણ દેખાય છે: બાળકો સહેલુડ, સામુદિક, મદકારી, સર્ગિક પ્રવૃત્તિમા રોકાયેલાં છે. તેઓ ગાયો દોવે છે, વાડ પીને છે, શાકભાજી ઉગાડે છે, ઉતારે છે, માત્ર વાડરડાનો ચિંતાપૂર્વક ચાકરી કરે છે, પતંગિયા પાલે છે, બીડમા ગાયો ચારવા જાય છે ને એ બધી પ્રવૃત્તિઓ પાઠજનું વિજ્ઞાન ને કાવ્ય અમને તેવી રીતે અભ્યાસક્રમ ગોઠવાયો છે. ને આ જડું અનુભવતા અનુભવતાં કલાકનો મવાઈ દોડ આનો અરેરાશ મેળવે છે.

જો કે પાયાની ઝળવણીનો મુખ્ય હેતુ બાળકોને જ યોગ્ય રીતે ઝળવવાનો છે છતાં તેનું એક આનુષંગિક પરિણામ આ ઉત્પાદન છે. અને એ ઉત્પાદનનો આંશ આ દેશમાં મજબૂતરી પ્રવા લાયક છે. દેશ આજે જ્યારે અન્નવસ્ત્ર ને ગદેદાણુની તમી વચ્ચે જીવી રહ્યો છે ત્યારે એના નાના બાળકો દુવાનો ખનાવે, છટો પાડે, શાકભાજી ઉત્પાદન પ્રે ને દેશના મોટામાં મોટા માણસો પણ પોતાના બાળકોએ ઉત્પાદનમાં આપેલ આ બાંચો તૂટેલા ફળો માથે ચઢાવી યજ્ઞાર્થ પરિશ્રમની હીનચાલને વેગ આપે તો એ નાનીસૂની વાત નહિ બને જો મુખ્ય મચીવના ટેબલ પર તેના રાજ્યની શાળાના વિદ્યાર્થીઓએ ખનાવેલું ટેબલ કસોથ હોય, તેના ખિમ્મામાં તેમનો વજીરો રમાન હોય, ટેબલ નીચે તેમણે શુધેન કચરા ટાપલીઓ હોય તો તે દશ્ય કેટલું રૂઝું લાગે ? ફરેક ખાપ પોતાની દીકરીના હાથની ખનાવેલી વાકીચુંકી બાખરી ખાવામાં આનંદ નથી લેતો ? ને શું એ બાળકી કાયમ વાકીચુંકી બાખરી જ ખનાવવાની છે ?

આમ થશે જ અને થતું જોઈએ તો જ દેશની સાથે દેશના બાળકોના આત્માનો અગ્રુજ્ય થશે. ને દેશનો આત્મા દેશના બાળકો સાથે મંબદ થશે, તે પહેલેથી સંસ્કાર મેળવશે કે આપમે આ દેશમાં એક સહકારી-મહિયારી સરકૂતિયું નિર્માણ કરી રહ્યા છીએ.

પ્રખ્યાત જર્મન સેનાપતિ વોન મોહટેકે જ્યારે ફ્રેંચોને મેદાનના મેાન પર હરાવ્યા ત્યારે તેણે કહેલું કે અહીં જર્મન શિક્ષકે ફ્રેંચોને હરાવેલ છે-જર્મન સૈન્યે નહિ આપણી સામે પણ દેશના ત્રણ દુશ્મનો છે અજ્ઞાન, અનારોગ્ય ને અરિબાઈ, આને પણ આપણા શિક્ષકે જ હરાવવા પડે પાયાનો ઝળવણી એ કામ ઉઘાવી લેવા તૈયાર બિબી છે.*

*આલ્ફ્રેડ રુન્ડિયા રેડિયો-બ્રહ્મદાવાદના સૌજન્યથી.

(૪)

નઈ તાલીમ વિષે કેટલાક વિચારણીય મુદ્દાઓ

જો કે યુનિવાર્સિટી તાલીમ એ આપણા દેશ માટે જ નહીં પણ લોકશાહી તંત્ર ઇચ્છતા હરકોઈ દેશ માટે સુયોગ્ય તાલીમ છે, તોપણ આપણા જ દેશમાં ગાંધીજીની આ ભેટની આવશ્યક કરે પણ થઈ નથી તેના બે કારણો દેખાય છે.

(૧) શહેરવાળા એમ માને છે કે આ તાલીમને પરિણામે ભણનાર ઓછું ભણી શકશે જેટલો સમય ઉદ્યોગમાં જશે તેટલો જૈવિક ભણતરમાંથી કપાશે.

(૨) ગામડાવાળા જમાનાજૂની રસમ મુજબ શહેરને અનુવક્ષીને ના પાડે છે. તેઓ કહે શહેરવાળા જે કરતા હશે તે વધારે વિચાર-પૂર્વકનું હશે. કેટલાક અનિશંકાશીનો તો એમ પણ કહે છે કે આ શ્રમપ્રધાન કેળવણી આપીને અમને મહેનતમાં ને મહેનતમાં પૂરી રાખવા છે, પઠાત ને પઠાત રાખવા છે.

આ જને વિરોધીનું મૂળ શોધાને તેના સંતોષકારક જવાબો અને અમલી કાર્યક્રમો-કાર્યપદ્ધતિ બિના કરવા જોઈએ.

ગામડા કે શહેર ગમે તેને નહ તાલીમ અંગે પડેના એ વાત સાફ મરીને મમજાવવી પડશે કે નહ તાલીમ એ મજાણીનો અધતન મિદ્દાત છે માત્ર અમુક વર્ગ કે અમુક દેશની અમુક સમય માટેની ઊભી થયેલી માત્ર જરૂરિયાત નથી

મજાણીનો સિદ્ધાંત છે એમને કે તેના દ્વારા મજાણાના આતરિંશુ શુભોનો વધારે સારો વિકાસ થાય છે એમને જ એ ૧૩ કાલીન મિદ્દાત છે

આ સિદ્ધાંતને સાદી રીતે આમ મૂખી શકાય

૧ માણસને જ્ઞાન મેળવવા દરવાજો ખુલ મગજ નથી, પણ બધી ઇન્દ્રિયો એન માટેના દરવાજા છે આ સિદ્ધાંત જુનાઈ જવાથી શિક્ષણના વધારે સમય જન છે ને વધારે શક્તિ ખરચાય છે નહ તાલીમ જ્યારે માર્કે ઉપયોગી મજાણામક નકિયા દ્વારા તાલીમ આપવાની વાત કરે છે ત્યારે મેળવણી માટે મગજ (મરુનિ) સિવાયના બીજા દરવાજા પણ ખેલવા માટે તેમજ જ મરે છે આધિજાઓ આખ જતા મરુ ખૂએ છે તે જાણીની વાત છે પશુ કેવળ રમુનિ દ્વારા અપાતી ચાલુ જાણી તેના જનનારની જાણી બધી ઇન્દ્રિયો મે અધ શખે છે એ કેની મરુ દરીત છે ?

નહ તાલીમ આ મિદ્દાત ઉપર ઊભી હોવાથી તેમા મેળવણેન માણસ જૂની તાલીમ મરતા વધારે જુદિશાળી વધારે દ મરુદાર ગો વધારે કે પકે । જાણી કેટીનો આરોગ્ય નીર વાનો

૨ નહ તાલીમ સામેના પૂર્વમદન એક બીજુ કારણ વિવિધ = નુન આનુ મરુદરુ (epidemic) નચાલ અધ છે તે છે આને પણ આપો નમ નવ થી દૂર મરુ જોઇબ રમુનિની મનાવ માટે આપે બાતમતના સ્વયં ત્યાલિન થાક થવા હ દ ન દિમાગ મજાવના રોના પુરોષા નકેએક દુશન થા દેવ

યાદનાસ્ત કે વિગતના સંગ્રહ પર જાર દેવાની વાત વીતી જતા યુગની છે.

નવા યુગની પ્રમુખ માગ તેો વ્યક્તિ આમાજિક અને અને સમાજ સુસંવાદી (Harmonious) અને તે છે. નહ તાનીમનું મુખ્ય વાહન સમાજોપયોગી સર્જક પ્રવૃત્તિ છે. એટલે તેમા ફરેક વ્યક્તિ સહકારે તેો આપરો જ પણ તે પ્રવૃત્તિ તેનું પોતાનું હૃદયનું મર્જન પણ હશે. એટલે દરેકની સર્જનશીલ મનોપાતા સુમવાહિતા પણ વધશે. આવી ઉપયોગી મર્જક પ્રવૃત્તિ તરીકે શરૂઆતના વર્ષોમા દેશનો રાષ્ટ્રવ્યાપી ઉદ્યોગ હોય તેને પમંદગી આપવી જોઈએ. રાષ્ટ્રવ્યાપી હશે એટલે તે કરનાર ફરેક વ્યક્તિને પણ તે ઉપયોગી હશે અને છતાં તે દારો તે કરનારનું અનુસંધાન કુમળી વયથી જ રાષ્ટ્ર માથે પણ થશે એટલે દેશબક્તિ કોરી વાત નહી રહે.

આ દષ્ટિએ આપણા દેશમા વસ્ત્રવિદ્યા અને ખેતી એ મુખ્ય ઉદ્યોગો ગણવા જોઈએ. પહેલા પાંચ વર્ષમા વસ્ત્રવિદ્યા મુખ્ય અને બાગાયત ગૌણ રહે અને ૬-૭-૮ ધોરણમા બાળકની મનોવૃત્તિ પ્રમાણે બેમાથી ગમે તે એક મુખ્ય અને બીજો ગૌણ રહી શકે. મોટા ભાગને માટે ખેતી મુખ્ય અને તે ઈચ્છનીય છે. કારણ કે આપણે તે પાયાના ઉદ્યોગનું ઉત્પાદન વૈજ્ઞાનિક રીતે વધારવા માગીએ છીએ. અને તે ઉમરે બાળક ખેતીના ઓળખે વાપરી શકે તેવો પણ થયો હશે.

૩. નહ તાનીમ મામેના પૂર્વગ્રહોના કારણોમા ત્રીજું કારણ તેનો પોતાનો પણ કેટલોક વધારે પડતો દાવો છે. દરકોઈ મિશનરી દિવસ-રાત્રિમા એમ અને તેમા કશી નવાઈ નથી. મિશનરીઓ અતિવૃત્તાહી હોત જ છે.

તેવો એક દાવો ઉદ્યોગના ઉત્પાદનમાથી સ્વાવયંબનનો છે.

વસ્તુતઃ સ્વાવલંબન એટલે વિદ્યાર્થી પોતાનાથી બંને તેવાં કામો બીજા પાસે કરાવવાની ટેવ ન પાડે તેવો હોય તો તે વ્યાજબી છે. અથવા તો જે કાંઈ ઉપનય કરે તે વિચારપૂર્વક કમમાં કમ જમાડયી કરે તેમ હોય તે પણ જરૂરી છે. પણ એક એવી અપેક્ષા જિભી કરવામાં આવી કે (જે કાંઈ સ્વયં પ્રયત્ન કરવામાં આવી નથી) નધ તાલીમ તો જ કહેવાય કે જે તેમાંથી શિક્ષકનું ખર્ચ નીકળે.

નધ તાલીમને ન સમજવાની મનોદૃષ્ટા જિભી કરવામાં આના ટાણાકટાણાના ગાયને ફાળે આપ્યો છે.

વસ્તુતઃ આ સવાલ શિક્ષકનો નથી; રાજનીતિ અને અર્થનીતિનો છે. થઈ પણ શકે અને ન પણ થઈ શકે. રાજ્ય માલની વધારે કિંમત આપી લઈ લે તો થઈ શકે, નહીંતર ન થઈ શકે. પણ માલની કિંમત ૨૦ રૂપિયા મળે કે ૫ રૂપિયા મળે તેની સાથે શિક્ષણશાસ્ત્રને કાંઈ સંબંધ નથી. માલ ઉપયોગી હતો, સારી રીતે તૈયાર થયો, અને સમજાપૂર્વક તૈયાર થયો હોય તો કેળવણી થઈ છે; ને ત્યાં શિક્ષકનું કામ પૂરું થાય છે.

વસ્તુતઃ સામાન્ય સમજથી પણ એ ખ્યાલ આવી જાય છે કે ૮ થી ૬ કલાક કામ કરીને પણ એક મજૂર પોતાનું ખર્ચ કાઢી શકતો ન હોય તેવી અવિવેકી અર્થરચનામાં ૧૧૧ કે ૨૧૧ કલાક કામ કરનાર છોકરો પોતાનું ખર્ચ ન જ કાઢી શકે.

પણ તેનો અર્થ એવો પણ નથી થતો કે ન જ કાઢી શકે; સંખ્યા પૂરતી જ હોય અને રાજ્ય ચેત્સુ બાવેલે આપે તો બની પણ શકે; પરંતુ તેથી કેળવણીવિષયક કિંમત વધતી કે ઘટતી નથી. એ પ્રશ્ન અર્થશાસ્ત્રીઓ અને રાજનીતિજ્ઞોએ પતાવવાનો છે.

શિક્ષક તો આટલું જ જુએ કે (૧) જાળક માટે તે સમાજ-પયોગી પ્રવૃત્તિ હતી કે નહિ? (૨) તેનો જીવનનાં બીજાં અંગો

સાથેના સંબંધ મમળવાયો હતો ?

૪. નહ તાલીમ લોકપ્રિય નથી થતી તેનું એક ચોથું કારણ એ પણ છે કે રાજ્ય એ તાલીમ પામેલાને ખીજનાં કરતાં પહેલાં પસંદ કરવામાં આવશે તે સ્પષ્ટ કરતું નથી. સામાજિક દષ્ટિએ કે લોક-શાહીની દષ્ટિએ તેમાં તૈયાર થયેલા માણસ લોકશાહી માટે વધારે અભિમુખ ને તૈયાર હશે. તેણે સમાજોપયોગી કામ કરીને સમાજને વધારે ભક્તિ અર્પણ કરી હશે. તે કારણ તો છે જ.

પણ આવા તાલીમીને જૂની તાલીમમાં પસાર થયેલા કરતાં વધારે પ્રતિષ્ઠા આપવાનું મુખ્ય કારણ તેની સ્વતઃ જ વિશેષ હાયક્રાંત હશે તે હોવાનું જોઈએ.

રાજ્ય પાસે પહેલાં આ નિર્ણય કરાવવો જોઈએ. અને તે પણ એ સ્પષ્ટતા સાથે કે એમાં પક્ષપાત નથી પણ ન્યાય છે.

નહ તાલીમ સામેના પૂર્વગ્રહો દૂર કરવા એક ખીલું પણ કરવું જોઈએ. તેને પક્ષાતીત-રાષ્ટ્રીય કાર્યક્રમ તરીકે ચૂકવી જોઈએ. ગમે તે પક્ષ સત્તા પર આવે તો પણ સારી રેલવેલાઇનો, મારી નહેરા કે સારી વીજળી યોજના મોને માટે સારી જ રહેવાની છે તેમ ગમે તે પક્ષ સત્તા પર આવે પણ લોકશાહીમાં તેઓને તંદુરસ્ત, અપજ, સહકારી મનોવૃત્તિવાળો ને છતાં વિકસિત બક્તિત્વવાળો નાગરિક જોઈશે. ભાંગી ગયેલાં હાથપગવાળાં અને બીલામાં દોડનારાં માણસો લોકશાહી રાજ્યને બોળાશ પ નીવડશે.

૫. નહ તાલીમ સામે પૂર્વગ્રહ બધાવાનું પાંચમું કારણ એ છે કે તાલીમનું વાહન ઉદ્યોગ-પ્રકૃતિને સમાજ છે તેમ જોરપૂર્વક કહેવાતું નથી. ચરઆતમાં ‘ઉદ્યોગ મારફત કેળવણીનું’ સૂત્ર પ્રચલિત થયું; પછી ‘આ ત્રણે મારફત કેળવણી’ એમ સુધારાયું. પણ અતિ આગ્રહીઓ હજી પણ ઉદ્યોગ મારફત અમમ કેળવણીની વાત

હોડી શક્તા નથી. હોગ બોવતી વખતે પણ નજર મામે એકબે હોગો જ હોય છે. વરણ કોઈ રાષ્ટ્રવ્યાપી પરિશ્રમથી અભ્યાસ-કાળ દરમિયાન જ શા માટે. પણ ઇન્દિયો ચાલે ત્યાં સુધી રોગ અસુક મમય માટે કરવો જ જોઈએ કર્મયોગી માટે તે પ્રાર્થના છે પણ તેનો અર્થ બધા તમકા માટે શિક્ષણનું વાહન એક જ છે તેમ નથી. ઇન્દિયોની કેળવણી પૂરી થયા પછી ઇન્દિયોને ઝૂલિવાન બનાવે અને ઓની સાથે તેમનું અનુસંધાન કરાવે તેના ઉપયોગને સ્થાન ઉપર સુધી કેળવણીની દૃષ્ટિએ છે. પણ જેમ જેમ પરોક્ષ-દૃષ્ટિ પરોક્ષ ભાવના વિકસતી જાય તેમ તેમ મમાનેપયોગી દૃષ્ટિએ કૃતિદાસ, મમાજસારત્ર, અર્થસારત્ર, વિજ્ઞાન વગેરે બધા વિષયોનું અધ્યયન અને ચિંતન શિક્ષણના ઇન્દ્રી સહ શકે. માત્ર તે અધ્યયન જીવનને સ્પર્શતા કોઈ પ્રશ્નની આલુભાલુ થતું જોઈએ.

તેની જ રીતે અનુસંધાની તત્ત્વનાણું હક જકાર ન કરી જોઈએ. નહીંતર એ પણ કર્મકાંડી જેવું થઈ જશે. દરેક અધ્યયન વ્યાપક સમાજજીવનનો ખ્યાલ રાખીને, આપણાથી જણુ જે પાછળ રહી ગયા છે તેને નજરમાં રાખીને કાગવાય તે સુખ્ય અને અમરાય અનુસંધ. તે પરીના પેગ અનુસંધો બજાવનાર ને બજાવનારની સમિત મુજબ થયા કરે તેમ આપણા રાખી મોકળાશ આપવી

સુખ્ય વરણ જે જૂની કેળવણી છે તેને એક વાર હાવવાની છે નહ તાલીમના ઝીણા સારનાર્થમાં જૂની કેળવણી આપણ વધે જાય તો નહ તાલીમનું હાર્દ આપણે મગજમાં નથી તેમ ગમશે. નહ તાલીમની દૃષ્ટિએ જે જેટલી કસની શાળા છે તે જૂની તાલીમની પ્રથમ પ્રજ્ઞાની શાળા કરના જણુ દરમિયાન છે તેમ માની વ્યાપક દૃષ્ટિના કાયકમના વિચાર કરવો જોઈએ.

રાજ્યની દૃષ્ટિએ જૂની તાલીમ જેમાં ઉત્પાદક શ્રમ તરફ અભિ-
રુચિ કેળવાતી જ નથી તે વધારે જોખમી ગણાવી જોઈએ, કારણ કે
ફરજિયાત કેળવણી જે આ પ્રકારની ચાલુ રહેશે તો દસ વર્ષને
આંતે જે બધા બચ્ચા હશે તે કમમાં કમ અને વધુમાં વધુ
દામ માગતા હશે, જે આપવાનું આપણી ગ્રીચ લોકશાહીનું
તો શું પણ કોઈ પણ લોકશાહીનું ગણું નથી. એટલે લોકશાહીમાં
માનવાવાળા સૌ રાજનીતિજ્ઞો અને નધ તાલીમ કે નવી કેળવણીમાં
માનનારા સૌએ મળીને કાંઈક નિર્ણયાત્મક સર્વસંમત કાર્યક્રમ ધડી
ઠાઠવે જોઈએ.

આવે કાર્યક્રમ ધડવામાં જે કેટલીક ગેરસમજણો કે અસ્પષ્ટતા
આડે આવે છે તે ઉપર નોંધી છે. તેમાં કાર્યક્રમ ધડવાનો કે સમ-
જવવાનો ધરાહો નથી. પણ કાર્યક્રમમાં પણ શિક્ષણની દૃષ્ટિએ
આટલું ધ્યાન દોરવું ઉચિત ગણું છું :

(૧) ગામડાં કરતાં ચે શહેરોમાં નધ તાલીમની વધારે જરૂર છે.
કારણ કે ગામડાના બાળકો તો કુદરતી સંજોગોને કારણે જ કંઈક
કંઈક ઉપયોગી શ્રમ કરતા હોય છે, અને કુદરત વચ્ચે સક્રિય રીતે
જીવતા હોય છે. પણ શહેરનાં બાળકોને તો બિચારાંઓને આ
ખંતેમાંની એકે તક નથી. એટલે એ રીતે તેમને નધ તાલીમ પહેલાં
અપાવી જોઈએ; જે કે જન્મે સ્થળોએ સાથે જ શરૂ થાય તે હજી છે.

(૨) નધ તાલીમની મફતતાનો આધાર લોકમત કરતા વધારે
શિક્ષક પર છે. આવડતવાળો, સમજી શિક્ષક હશે તો નધ તાલીમ
જરૂર આગળ વધશે. એટલે પહેલું કામ અધ્યાપનમંદિરોને વ્યવ-
સ્થિત પ્રેરણાનાં સ્થાન બનાવવાનું હોવું જોઈએ. અધ્યાપનમંદિરોની
ગંગાત્રીને સંભાળવું તો આપણે ૫૦ ટકા લગત જતી જશું.

(૪) તેકું ખીલું કામ સાધન-સરંજામ અને સાહિત્ય તૈયાર કરવાનું કામ છે. નહ તાલીમ સસ્તી છે તે માન્યતા ખૂબ મરેલી છે. સસ્તામાં સસ્તી તાલીમ જૂની તાલીમ છે. જેમાં ૫૦-૬૦ વિદ્યાર્થીઓને એક જ રેક્ટરથી બજાવાય છે. પણ તે તાલીમ જ નથી. નહ તાલીમ સાધનો, સાહિત્ય ખૂં માગશે અને તે શિક્ષકોને મળવાં નોંધશે.

(૫)

અનુબંધનો એક હેતુ

નું તાલીમનું એક મહત્વનું અંગ અનુબંધ છે. કારણ કે યોગ્ય રીતે શિક્ષણ પામેના માણસમાં પોતાના જ્ઞાનનો તાર આ વિશ્વમાં ફેવી રીતે વણાઈ ગએનો છે તે જાણવાની શક્તિ હોવી આવશ્યક છે. નહીંતર એને હાથે કાતો જ્ઞાનની હસા થાય ને કાતો વિશ્વની. ને છેવટે બનેલી. જે વૈજ્ઞાનિકો આજે પોતાના જ્ઞાનને વિશ્વમંહારના પ્રયોગન માટે વાપરી રહ્યા છે, ને જે આજના ખેડૂત લઝાઈમાં બોમ્બ માટે રાઈના ભાવ વધી જતા રાઈ વાવી પૈમાદાર થવાની ગણતરી કરે છે, તે બંનેના મૂળમાં આ અનુબંધહીન શિક્ષણ પડેલું છે. વિશ્વમાં આપણે ધારીએ છીએ તેવા અસ્પૃશ્ય નથી, આપણાં નાના લાગતા કાર્યો પણ દુનિયાના ખીજા છેડે અસર પડોચાડે છે. મારી જૂલની સજા કેવળ મને જ મળતી નથી પણ અન્યને પણ ન છૂટકે બાગીકારી લેતી પડે છે, તેની જ રીતે મારા સત્કર્મના ફળ કેવળ હું જ નથી ખાવાનો પણ અનેક લોકોને કમચ ધણી પેઢીઓ મુઠ્ઠી મળવાના છે, એ વાતની સમજણનો ખપ આજે નેટ્યો છે તેટલો આ પૂર્વે કદી પણ નહોતો, કારણ કે જગત એક યતું જાય છે. આ વાત જે શિક્ષણમાં વિષયોની મખત વાઝાનંધો હોય, ને જ્યાં જીવન અને શિક્ષણ એ છૂટા પડેલા ગ્રહો જેવા હોય ત્યાં મવી

મુશ્કેલ છે. શિક્ષક બાળકને ગમે તેટલું શીખવે કે ઇતિહાસ ને જૂગોળ અલગ છે, ગણિત અને વિજ્ઞાન અલગ છે, ને શિક્ષણ એ જીવનથી નિરપેક્ષ વસ્તુ છે, તેથી એ વિષયો એકબીજાથી કે જીવનથી છૂટાં પડી જવાના નથી. જીવન વિસ્તીર્ણુ ને જટિલ પણ વિસ્તારીતે પાડ્યું જ છે, માત્ર જેને બાગ્યા પ્રેમી શિક્ષણ મળ્યું છે તે વિશિષ્ટ મનવાળો મનુષ્ય પછી આ એકાકાર જીવનને જોઈને ગૂંચવાય છે. ઉદ્દેશવાને અશક્ત બનતાં બાળકાને ઉપાય મમજી જીવનના દૂકડા કરવા મળે છે.

આકાશ જેમ સર્વવ્યાપી ને બધા જ દેશના ખેતરોને બધાં જ પહાડોનાં વનોને ઢાંકે છે, તેમજ જ્ઞાન એ સર્વદેશના સર્વકાળના જીવન જેડે એકરસ થએલું છે, એનો અનુભવ બાળકને એના શિક્ષણ-કાળ દરમિયાન થઈ જવો જોઈએ.

ઈતિહાસ, જૂગોળ, ગણિત, વિજ્ઞાન, સમાજશાસ્ત્ર, તત્ત્વજ્ઞાન કે અર્થશાસ્ત્ર એ બધા જ જીવન માથે સંબંધ બાધનારા પુરો છે, ને એ બધાં પુરો પર જીવન પ્રદેશમા જનાર માણસ જી-આવ કરી શકે છે. નવા સેતુમધે પથ્થુ ચોધી શકે છે. બાધવાનો કોઈ પ્રશ્ન નથી, કારણ કે જીવનનું એકાદે અંગ જ્ઞાન-પ્રદેશને ન અડતું હોય તેવું છે જ નહીં.

વિશ્વશાંતિ કે વિશ્વઐક્ય થતા પહેલાં જ્ઞાન અને જીવન વચ્ચેના શિક્ષણમા પેઢેતો આ વિમુક્ત સાંત કરવો જોગ. અનુભવકારો પાસે આવું મહાન કામ પડ્યું છે,

(૬)

અનુબંધનો પાથો ને નિશાન

નર્ધ તાલીમના પ્રમુખ લક્ષણોમાં એક લક્ષણ અનુબંધ પણ છે; કારણ કે આપણું જીવન સારું સ્વતંત્ર નથી, પૂરા અર્થમાં સ્વાલંબી નથી, આપણે આજીવનના સમાજ પર, કુદરતની મહાપ ને શક્તિઓ પર જીવતા હોઈએ છીએ આ કુદરત ને સમાજ સાથે કાંઈ ને કાંઈ પ્રકારનો મંબંધ આપણા જૂત ને બાંધે છે એટલે જીવતા પિંચાતા એ રીતે ત્રણ પામાં કહી શકાય, એક તો, તેનું બચનાર સાથે જોડાયેલું પાસું; બીજું, તેની સામાજિક સારી માફી અસરો વિશેનું પાસું; ને ત્રીજું, પ્રાકૃતિક જળાશયો પરની અસરનું પાસું.

આ ત્રણ પામાંનું બ્યારે શિક્ષકને જ્ઞાન હોય ત્યારે તેને નર્ધ તાલીમનો શિક્ષક કહી શકાય.

એક રીતે વાત જણી નવીન નથી. કાંઈ પણ મારો શિક્ષક આ વાત સહેજે સમજતો હોય છે. તે કહેવાનો જ કે શિક્ષણ કે કેળવણી જીવન માટે જ હોય છે ને શિક્ષકનો અભ્યાસક્રમ, સમયપત્રક, કમોડી એ બધું જીવનની મરાજે ચડાવીને જ ચલાવવાનું હોય ને ।

વત માવ સાચી છે; પણ પ્રાચીનકાળની ઉપનિષદશામાં જેમ દેવો, દેવો ને મનુષ્યોએ 'દેવો' અર્થ પોતાની પ્રથિ માળ્ય દયા,

દમન ને દાન કર્યો તેમ જીવનનો અર્થ વ્યક્તિની પોતાની રુચિ મુજબ ચતો આપ્યો છે ને દરેક શિક્ષણપ્રધામાં પોતાના માનેલા જીવન સાથે અનુબંધ કરવાની કોશિશ થઈ છે.

દા. ત. આપણે અંગ્રેજોના સમયની સિદ્ધાન્ત-પ્રધાને જ લઈએ. તેમાં લેખાં, મુખ્યગણિત. સુલેખન, નામું, શુદ્ધ વિજ્ઞાન ને વ્યાપારી ભૂગોળને મહત્ત્વ હતું. દેશના મહત્ત્વના ધંધા-ખેતીગોપાલન, વસ્ત્રવિદ્યા, આમોઝોગો-વિષે એમાં ઠણું નહોતું; એટલું જ નહીં પણ થ્રમ પર જીવતા તેવું ટકા સમાજને માટે આવસ્યક જે શરીરશ્રમ, તેનો નહોતો તેમાં હલ્લેખ કે નહોતો મદિમા. પણ જે વિપયોનો મદિમા હતો તેને આ વ્યાપારી, કારકુનો, ઉપકા વર્ગના જુદિસાળીઓ, કારખાનાના માલિકો ને સામાજ્યવાદીઓના જીવનદર્શન સાથે અવસ્થ સંબંધ હતો. એટલે એ શિક્ષણક્રમ કાંઈ જ અનુબંધવિનાનો નહોતો. તેમને દિસાળી ચપળતા, સુંદર અક્ષરો, કહે રચો કર્યો માલ પેલા યાય છે તેની ભૂગોળ. વ્યાપારી-પ્રતિવ્યાપારી પવનો, પ્રાયોગિક ચંત્રશાસ્ત્ર ને વિજ્ઞાન જરૂરી હતાં ને તે તેમણે ભણાવ્યાં. દુઃખ એટલું જ યાય કે આ જહું તેમણે પોતાનાં સંતાનોને નહીં પણ સમગ્ર પ્રજાનાં સંતાનોને પણ ભણાવ્યું જેમને એ જીવન સાથે કાંઈ સંબંધ નહોતો. પ્રજાને તો સંબંધ હતો ભૂમિ. ગાયો, ને જલસંચય સાથે મુખ્યત્વે; પણ તેનો અનુબંધ તેમના શિક્ષણમાં નહોતો; અથવા અનુબંધ તો હતો પણ તે અપ્રાસંગિક હતો.

અનુબંધ તો એક નહીં, અનેક થઈ શકે; પણ તે પ્રાસંગિક હોય; અપ્રાસંગિક પણ હોય; જરૂરી હોય, જિન જરૂરી હોય, મહત્ત્વનો હોય, જિન મહત્ત્વનો હોય; દૂંઝાણમાં શિક્ષણ સાથે જોડેજોડતો હોય ને ન પણ હોય.

શૈક્ષણિક અનુબંધ માટે આપણી ધરતો તો છે જ.

જ તેણે બહુનાર વિદ્યાર્થીની માનસિક ક્ષા બેવી બેધએ.

ઘ તેણે સમાજ પર થતી અસર ને તેના પ્રત્યાધાતો તરફ અંશુક્ષીનિર્દેશ કરવો બેધએ.

ઙ તેણે પ્રાકૃતિક બળ કે બળો પર થતી અસર ને તેના પ્રત્યાધાતો તરફ ધ્યાન દોરવું બેધએ.

આમાં મોટી મહત્ત્વની શરત પહેલી છે તે શિક્ષક સમજી જ જશે. સમાજ પર એક અસર જ નથી થતી હોતી ને તેના આધાત-પ્રત્યાધાતો પણ એક જ પ્રકારના નથી હોતા. એમાંથી કેટલું બતાવવું? તેનો ગજ પહેલી શરત છે. બાળક સમજી શકે, રસ લઈ શકે તેટલું. તેટલું જ પ્રાકૃતિક બળો ને તેના સામા પડ્યા વિશે; પણ આટલું કદા પછી પણ બાળકની રુચિ જ એક માત્ર કસોટી નીવડી ન શકે; યુગની માગ પણ એક બીજી કસોટી છે.

આ યુગની માગ એ છે કે સામાન્ય માનવીની પ્રતિષ્ઠા સ્થાપિત કરો, નાતબંત દેશદેશના બેદો ઓછા કરો, સામાજિક ઉપયોગિતાને મહત્ત્વ આપો, માનવ માનવ વચ્ચેના સબંધોને ન્યાયી બનાવો, વિજ્ઞાન, વ્યાપાર, વાહનવ્યવહાર, મુદ્રણકલા ને રેડિયોએ માણસ માણસ વચ્ચેનું ભૌગોલિક અંતર ભાંગી નાખ્યું છે. ભૌગોલિક અંતર ગયું છે પણ હૃદયમાં પડેલી બેન્ની દીવાલો તેમ ને તેમ ખડી છે. આ દીવાલો ભાંગવાનો યુગધર્મ છે. આ યુગધર્મની કસોટીએ અનુબંધ શાસ્ત્રને કસવાનું છે.

એટલે આજનો પ્રશ્ન છે સારકૃતિક સીમાડને વિસ્તારવાનો. ભૌગોલિક સીમાડ એક થયા છે પણ રાજકીય સીમાડા બિભા છે ને ત્યા પ્રવેશબંધી ફરમાવતા કાળમુખા તોપખાના બિભા છે, આર્થિક સીમાડા છે ને નવી નવી જકાતોની દીવાલો રચાતી જાય છે આજના

યુગની માગ આ સીમાડાને ઓછા કરતા જવાની છે, પણ તે તો સ્નેહવિસ્તાર થાય તો જ જતી શકે. જે અનુગ્રંથ નિદેંતી સરત્ર ને નિખાલસ સ્નેહ વિસ્તારમાં મદ્દરૂપ તે અનુગ્રંથ ઇચ્છનીય, ને જે તેમાં વિધ્નરૂપ થાય તે ત્યાગ્ય. અનુગ્રંથની આ યુગની આ કસોટી છે. કપ્પીરે કહ્યું છે—

પોઢી પઢ પડિત મુએ પડિત હુઆ ન ડોય.

હાથ અક્ષર પ્રેમકા પઢે એ પડિત હોય.

અત્રી અક્ષરના 'સ્નેહ'ને વિસ્તારનાર પડિતાઇ આપણું નિશાન છે.

(નવે-૧૯૫૪)

(૭)

ધરતીના કૅળવનારાઓને

આજે શાળા અમારા હાથમા આવ્યે બે મહિના થયા. આવતી કાલથી લાણીની રજાઓ પડે છે એટલે અમને થયું કે સૌ માળાપોને બોલાવીએ ને થોડી એકજ ધરના માણસની જોમ વાતો કરીએ. કારણકે નિશાળ પાછી એક મહિના પછી ઉઘડશે એટલે આ નિમિત્તે તમને સૌને આ નિશાળ વિષે શું લાગે છે તે જો અમે જાણી લઇએ તો અમને ખજાર પડે કે અમારે કાંઈ ફેરફાર કરવાનો કે તમને કાંઈ સમજાવવાનું રહે છે કે નહીં. જો કે આ વાત હું કહું છું એટલે તમે એમ કહેવાના કે તમારા ઉપર અમને પૂરો વિશ્વાસ છે ને અમે તમારા કામમાં શું સલાહ દઇએ ? આટલા વર્ષો અમારા ઉપર તમારા સૌની આવી જ શ્રદ્ધા છે તે અમારા માટે આનંદને ગૌરવની વાત છે. ખાસ કરીને એ શ્રદ્ધા કાચી ને અપતરંગી નથી. તે સારું છે. કારણ કે આજકાલ કરતાં અમને આહીં રહેવા આવ્યે ફ્લકો થયો. દરમિયાન તમે અમને ઘણી રીતે જાણી જોયા છે. ઝીણવટથી અમારું ઇવન પાસે રહીને જોયું છે. સારા માઠા કટોકટીના કે ઉત્થામના પ્રસંગે તમે અમને નિહાળ્યા છે. ફક્ત પણ નાખ્યા છે ને નિંદા પણ કરી છે. આ બધા માળા વટાવ્યા પછી તમારી જ શ્રદ્ધા બેડી છે તેની કિંમત ન સમજીએ તેવું તો નથી પણ શ્રદ્ધા સારી વસ્તુ હોવા છતાં

એ છેડનું હથિયાર છે. એના પહેડાનું હથિયાર બુદ્ધિ છે, એને આપણે સૌએ વાપરવી જોઈએ. ખામ કરીને જાળવવાનું જીવન મેળવશે તે વિશે અમારા કરતા તમારે વધારે લાગે વળગે છે ત્યારે તો ખામ પણ એ જાગતમા તમારી જોરકારી તેમજ અજ્ઞાન જોડું છું ત્યારે હું ધણીવાર મોટી વિમાન્યતા પડી જતી છું. મારજુ કે એક બાબતથી તમને જ્યારે ખેતીમા કામ કરતા જોડું છું ત્યારે તમારામા જ્ઞાન ઉભરાવું હેખાય છે. દેવા ઉત્તન ને આનંદ પરખાય છે, ક્રોધ જરાક લઘાઈ ગઈ હોય તો તન્ન તમે પારખી જાઓ છો ને ગમે તેવું મધીને કોચ જોડાવી ને ડો, ક્રોધને દાણા ચડવા મારે તે વખતે કોઈ પાણીની તાણુ રાખે તો ક્રોધને દેખાજે સખતી થઈ જાય તે વાત જોઈડ ખેડૂત યજુ જાળવે હોય છે વાવણીને ધીની તાવણીની મહેનત તમારી પામેથી અમે રાખ્યા છીએ. દિરાજી પડી વસતા ઘડમા ગેર લાગે એમ તમે જાણો છો. નાના વાળગાની તમે ને સમાગ જો છો તે મને દિગ કરી મૂકે છે તેના ડિગ પર ભોલી ચડવા જોઈથી મજાજ જો છો તેની મજાજ તમારા પડ પર ભોલી ચડવા જો સમાગ મજે તો નમાગનો બેડો પાર થઈ જાય પણ મને ને લાગુ છે તે તો એ કે પાક ને વાળગ્રજો વિશે તમારું ને જ્ઞાન છે તે ચર્ચિત મરનાડું છે, પણ તે જ જ્ઞાન તમારા જાળકોને લાગુ પાડું જોઈએ, તે વાત તરફ લગ જ નથી તે વાત એકીજા એક દુષ્કર્મ છે, ખરેખર ને નિર્મા તેને ખેડ કરો છો ને દોગ કરો છો તે નિયમે જ થશે એ જ જાળકોને પણ લાગુ પડે છે, ત્યારે દોગ ચડતો હોય ત્યારે એને પાણી પડવા તો મરવામા મજુ થાય ને નહિતર એમ કમાણુ સખતીમા દુષ્કર્મ થઈ જાય એ વાત જ તમારા જાળકોને લાગુ પડે ને પડ માત્રને ક્રિયા વધવાનો, પાને પ વાનો, ને કળનો એમ માળા આવે છે, એ માળાનો નોતરન નથ છે. એ વખતે ને ખાતર, પાણી એ દિશાન્ય જોઈએ તેવા થાય

તો કાંઈ કહેવાનું ન રહે ને વખત ચૂકે તો ગમે તેટલું કરે તો બૂધ ન સૂધરે. અત્યારે દોઢ વેંતના બાજરા છે. ફૂંડા કાઢવા માગ્યા છે. અત્યારે વરમાદ કદાચ આવે તો તેથી શું ખાતરણો બરાય ? બધે ને પોટલાળાંધ વરમે તેથી શું ? એ તો અવસર ચૂક્યા મેહુવા. અમે મો જોઈ રહ્યા છીએ કે બાળકો સંબંધમાં આપણા સમાજમાં બચેના અને આમણ મો અવસર ચૂક્યા મેહુવાના જેવું કરી રહ્યા છે. પરિણામે આપણા હાથમાં ડાગરને જાણે શખવી આવે છે. માથી વાત એ છે કે જેમ તમે ધરતીની ખેડ કરો છો તેમ જ અમે પણ માણસના મનની ખેડ કરવા વાળા છીએ ને જે તમારા નિયમો છે તે જ લગભગ અમારી ખેડનાં પશુ નિયમો છે બાળાનું મન શરૂઆતમાં કુંવારી ધરતી જેવું હોય છે કમ્પાર અને જગુકું પણ જગુકી બે ને પણ ખેડ કરવાવાળો બાળસુ અને મુરખ મગે તો એ બોરડીના ઝાળાથી ઢંકાય જાય. માણસના મનમાં પણ ધ્યાન ન રખાય તો બોરડી, દાબડો જલું જાગે છે. એટલું જ નહીં પણ એના બરોડાને બજોયો પડી જાય છે. એમાં પાર વગરના હિંમત પશુઓ રહેવા માડે છે ને રસ્તે દાલનાર પર હુમલા કરે છે. હુ ધારું છું કે તમે આ વાત મમજી શક્તા હો. આપણે ચોરી ખરીએ છીએ, ખોટી સાહેલી ખૂરીએ છીએ, છીનાશું કરીએ છીએ મૂવમ ખરીએ છીએ તે ક્યાંથી ? આપણા મનની શુદ્ધતા કામ, ક્રોધ, મદ, લેબ જામી પડ્યા છે. એટલે મૂલે કાંઈ આપણુ મન એવું નથી એ તો ક્ષાન્નાગરમાં જેવું છે. દધ પોપણ આપી તામ્ર કરે એવા દધનો એ દિવ્યો છે. પણ ક્ષીર માગરમાં જેમ પહેલા દિવસમાં રહેતો દત્તો, ને બગવાને એનો મંદાર કરવો પડ્યો, તેમજ આપણા મનના દરિયામાં આ બધા છે, ને એ છે તમા મુખી બગવાન એમાં કેવી રીતે પોતાનો વાસ કરે ? આપણે માવચેન રહીને એમાં કાંઈ અમુર પેનીને એને બચાવી ન પાડે તે જેવું તો જોઈએ ને ?

એ જોતું હોય તો મીઠી પડેલું કામ આપણે એ કરતું જોઈએ કે જાળકના મનમાં ખોટા બી ન પડી જાય તેની સાવચેતી રાખવી. ધરની તો જિયારી તમે વાવો તેડું આપે. તમે જોડ્યો આપો તો માટી એને સાકર આપજો, ને લીંબડો વાવજો તો દડવાથ આપજો. બન્નેના જવામજાર તમે હો. ભોગવનાર પણ તમે જ હો.

ને બીજી વાત. મારા બી વાવ્યા પંડી જરાજર મમયે ખાતર પાણી આપવાનાં છે. એમાં ચૂક્યા તો બી નાખ્યું જ્યુએ એજે જાય છે. આજે મોટા ભાગના જાળકો જાયે લંઘાઈ મરેલા હોડ જેવા છે અથવા તો બીજી રીતે દુહું-ભીખાભાઈ કાઢમની ખેતી કરે છે. જે એ દાઢમડીને વખતસર પુરતું પાણી પાડ્યું તો એને ખુશ પાનાવજ થાય ને પંડી દૂધ આવે. ઉનાળામાં પાણી પૂડું ન પડે ત્યારે પાન નથી આવતા. પણ પાનના કાટા થઈ જાય છે. જાડને પાન કાઢવાં પોસાય નહીં કારણ કે પાન જેમ જાગા તેમ પાંદડા વાટે પાણી ઝડી જાય. એટલે પાનનાં કાંટા કડી નાખે છે. જ્યુડું તો જોઈએ. જાળકોડું પણ એજ થાય છે. મનનાં હોડપર પાંદડાં થવા જોઈએ ત્યારે કાટા થઈ જાય છે. જે એને પાણી મગે તો કાંટાના પાંદડા થઈ જાય.

જાળકો જુડું જોડે છે; વધારે પડતું ખાય છે, લાલચું, કળિયાડું, રિમામણું, નીંબર, ચોરડું થાય છે. શા મટિ ? એના વિકાસમાં જે સમયે જે જોઈએ તે મળતું નથી. એટલે જીવતા સારું આ જપ્પા રમતા એને લેવા પડે છે. અડકારણું ન હોય તો એજ દેખાય છે જેમ તમે ખેતી કરવાડું જાન પરંપરાથી પૂછીને, સાબળીને મેજરો હો તેમજ જળમનો કહેર મમજી સ્વી. આજે જાળકોને આપણે જન્મ આપીએ છીએ, પણ નથી એં જોતા, નથી મોગમ જોતા, નથી નિદાગણ કરતાં-જોડખાવરની તો વાત જ રી ? બીજા દેગા કરના

આપણા દેશમાં બાળકો વધારે મરે છે તેમાં નવાઇ નથી. બાળકો આટલા જીવે છે તેજ નવાઇ છે. એતો બિચારા વાડમાં પડ્યા વધે છે. એને વધવા માટે ચઢને કોઇ ખાસ કાયદા છે તેવું આપણે જાણતાં નથી. મોટાં ભાગના તો એ વાત માનતા પણ દેખાતા નથી. આપણે જેટલી સંભાળ ખેતરના પાકની, એને ખેડનાર બળત્તી લઇએ છીએ તેનાં દસમાં ભાગની પણ જો બાળકોને, એની જનેતાની લેતા હોઇએ તો આપણો સમાજ ઘણી તકલીફોમાંથી ઉગરી જાય, ઓછામાં ઓછું આપણું ધડપણ સુખે જાય જ. આજે તો ઘણાં ઘરડાં માખાપો એના છોકરા વિરૂદ્ધ ફરિયાદ કરે છે, કે અમારો દિકરો અમારી સંભાળ લેતો નથી. પણ બીજું થાય શું ? જે નિર્જાળ છે, અશક્ત છે, કામળ ચૈતન્ય છે તેની સંભાળ કેમ લેવી જોઇએ તે તો આપણે શીખ્યા નથી. એટલે આપણા સંતાનો ક્યાંથી શીખે ? આપણું ધડપણ ક્યાંથી સુધરે ? આપણે તો સ્થૂળ ધન મેળવવા માટે ઘેવા થયા છીએ; પણ સ્થૂળને ભવિષ્યને જે માલિક થવાનું છે તે ચૈતન્ય ધન તરફ વાંકે વળીને જોવાનો એ આપણો સમય નથી. પછી એ ચૈતન્ય મોડું થઇ કાંતો આપણી જેમજ સ્થૂળ ધનને સર્વસ્વ માની ઘરડાં મા ખાપને એમની પાસેથી શીખેલા પદાર્થપાઠ બાળ સાથે પાછો આપે છે, અથવા તો દાઝના માર્યા જે સ્થૂળ ધને એની પાસેથી માતપિતાનો પ્રેમ ઝૂંટવી લીધો તેને વૈરભાવે દના-કાતિયા કરી નાખે છે, પણ જે રીતે જીવે તે રીતે આપણા ઘરમાં સુખ ટકવું નથી. કારણ કે આખરે તો ચૈતન્ય જ હોવડું ધણી છે. જો સુધરે તો નહીં હોય ત્યાંથી જરૂરી ધન પેદા કરશે પણ એ જો બગડ્યું તો સ્થૂળ ધન તમે વારસામાં આપશો તો પણ વેડાઇ જશે. હું એ જાણું છું કે આપણામાના ધણુને વારસામાં કાઢક આપી જવા જેવું છે નહીં પણ તેથી કાંઇ એમ સાબિત નહીં થઇ શકે કે આપણે એ સ્થૂળ ધન પાછળ ધમપગડા કરવાને જદ્દથે જે ચૈતન્ય

આપણા આગણામાં ખીતી રહ્યું છે તેની ખેડ કરવામાં મસ ધરાવીએ છીએ આપણે રસ આપણા બાળકોને બુદ્ધે ખીન્ છે તે વાત મને દેખાણી ને એ વાત આપણા માટે જોખ કમ્તા વધારે ખતરનાક છે એ વાત પણ સમજી લેવી જોઈએ શ્રીમતને ગરીબ બનને આ લાગુ પડે છે. શ્રીમતો પૈસા અને કુરમ્મ હોવા છતાં, આપણો ને માસ્તરો ને પેનીયનો રાખે છે, પણ બહુ એકા જાતે આપણે કે માસ્તર થવાનું કામ પોતાનું જ છે એમ સ્વીકારે છે

ગામડાના ખેડૂતોની સ્થિતિ એથી અસખત ઉલ્લી છે, તમારે ગળાખૂડ કામ હોય છે એટલે તમે જાતે પૂરા શિક્ષક ન થઈ શકો તે જાણી વાત છે પણ એક વાત તો તમે જો આ વાત સમજો તો જરૂર કરી શકો, ને તે એ કે અમે અહીં શુ શીખવીએ છીએ ને શા સાડુ શીખવીએ છીએ તે અજોખે હોય ત્યારે સમજવા આવો. આજે તો જો માથ ખૂટે આવી હોય તો એ ગાડ મારા ખૂટને માટે જાઓ છો ને સારો ખૂટ ન હોય તો વિનાવા ક્યો છો, પણ વારવાર બાળકોને આજો શા માટે આવે છે? મારી શા માટે વધારે ખાય છે? જોમાઈ જોઈએ તેટલી કમ નથી? આ પ્રશ્ન પૂછવા કોઈ આવડુ નથી

વાત એવી છે કે કેવળ અમે શિક્ષકો છીએ તેમ નથી તમે તમારા પાડોશીઓ એના મિત્રો સૌ બાળકને શીખવે છે ખેતર પર ચારે દિશાએથી આવતા પરનો જમ અનેક જાતના ખી પવન સાથે લેતા આવે છે ને વેરતા જાય છે તેમ બાળકના મનમાં એની સોગતમાં આવતો એક એક સારા કે માડા સંસ્કારના ખી વાવતો હોય છે એટલે શિક્ષક એકલો બાળકને રાખી દે તેની આશા નહીં છે અમે તો પાચ-સાત કલાક માથે રહીએ છીએ બાળકના મ્યાકો તો એ સમાજ, ગરી ને ધર વચ્ચે જાણે છે અમે ને

શીખવીએ છીએ તે જો તમે સમજો તો અહીં જે કહેતા હોયએ તેને અકનુભ ધરવું વાતાવરણ તમે ગોઠવો. જોજામાં જોઈએ વિરક્તિ તો ન ગોઠવો. આજે તો બાળકો બિચારા મૂંઝાય છે કે અમારા શિક્ષક જે બાપા બોલે છે તે સાચી કે અમારા ધર ને શરીના લોકો જે ગાળોવાળી બાપા બોલે છે તે સાચી ? અમે શીખવીએ કે બીડી ન પીવાય ને ઘેર કે ગેરીમાં સૌ બીડી પીના હોય ને કેટલાક ઉત્સાહીઓ દૂંઠા પીનાંય શીખવતા હોય છે. આમાં આપણું કામ ભગી ન નીકળે. તમે છુટ્ટો કે બાળકો સારા થાય. પણ સારા કેને કહેવાય ને સારા કરવાની રીત કંઈ છે તે તમને જાણ નથી. સારો પાક ઉતારવાની છુટ્ટાઈ જ કંઈ સારો પાક ઉતરતો નથી. તેનું વિજ્ઞાન જાણવું પડે છે. ને શેરડી ક્યા મહિને ને ક્યા વખતે ને કેટલું ખાતર જોઈશે, કેથે વખતે પાણી જોઈશે, કેટલા અંતરે ચોપવી જોઈશે. કેવી નીક, કેવા પાણી, ક્યા મહિને નીકના પાણી કરી નાખી શેરડીને ઢાંકી દેવી આ ને આવી સો વાતો જાણીને કરવી પડે છે. ને જે વાત શેરડી માટે કરો છો તે કંઈ કપાસ કે કમોદ કે બાજરાને લાગુ પડતી નથી. ખાતર માટે પણ દરેક પાક દીક પ્રમાણમાં, પ્રકારમાં અને સમયમાં ફેર હોય છે. બાળકોનું પણ એનું જ છે. એને એક સમયે બાપા શીખવવાનો કાળ હોય છે, બીજો વખતે હાથ પગ હલાવવાનો, ત્રીજો વખતે વ્યવસ્થાશી, ખવવાનો પછી વળી વસ્ત્ર માત્રના કાર્યકારણને જોવાની જિજ્ઞાસા જાગવાનો. આ જંધા વખતે વ્યવસ્થિત ધ્યાન આપવું જોઈએ. અમે શિક્ષકો તો જંધું આપવા પ્રયત્ન કરીએ પણ તમે આ જંધું સમજી ન છો તો જોડનું ચોડ થાય. અમે કંઈક કરીએ, તમે કંઈક કરો અને બાળક જન્મે વચ્ચે મૂંઝાયા કરે. એટલે મેં તમને સરસ્વાતમાં કહ્યું કે શ્રદ્ધા છે તે સારું છે પણ પૂરતું નથી. બુદ્ધિપૂર્વક આ શાળાના કામને સમજવાનો પ્રયત્ન કરજો.

નવરા ખેડા છે. ત્યારે મારાજની દુકાને બેઠા બેઠા બચ્ચા આવે કરતા આવીને તમારા બાળકની પ્રગતિના ખજર પૂછળે, કારણ કે તમે જેને જન્મ આપો છો તે જે તમારી ઝાઝી કે થોડી સપતિને વારસો ભોગવવાનો ને તમારી આશાઓ ને સ્વપ્નનાઓને પણ વારસાર છે તેના વિશે આટલી મહેનત તમારા જેવા ખેડને સમજ નારા લોકો ન ઉઠાવે તે સરમાનનાર છે કારણ કે ખેતીના ધધાને જ મળતો આ ધધો છે ને ખેતીના ધધાની જેમ જ આમા એક જથ્થું કામ નથી પણ દબ્બર જથ્થુંનો સાચ લેઈને, છેવટે ધવર્ષી મેધની કૃપા હોય ત્યારે પાક ખરે પડેાચે છે.

એટલે તમે સૌ વ્યક્તિગત અને સમૂહગત શાળાના કામને સમગ્ર સાધ આપશો તેવી વિનંતી છે

(૮)

વનરૂપતિ જીવન અને આપણે

મેને ખજર નથી કે આજના વિષયમાં તમને રસ પડશે કે નહીં. કારણ કે સહેરના નિજીવ ને ઈટચૂનાવાળા વાતાવરણમાં રહીને આપણી રુચિ પણ કુદરતી રહી હોતી નથી. એને લીધે જો હું એમ કહું કે અમદાવાદ અબ્દનીની ચડાધ કરતાં ય વનરૂપતિની વાત વધારે રસમય છે, તો તે તમને માન્યામાં નહીં આવે. અથવા તો સામાન્ય નાગરિકને જો આપણે પૂછીએ કે વીસમી સદીના મોટા બનાવ કયો તો એ ચડપ દબને કહેવાનો કે બીજું વિશ્વયુદ્ધ. એને જો આપણે પૂછીએ કે હવામાથી એમેનિયમમફેટ બનાવવાની શોધ એ નીચી મોટા બનાવ છે તો એ આપણને હસી કાઢશે. યંત્રપ્રધાન આ યુગે આપણને એટલા તો બહિષ્કાર કરી દીધા છે કે માનવ-જાતની જ નદી પણ પશુ-પક્ષીને અન્ય જીવોની જે જીવનદાત્રી છે તેની સાથે જ આપણે જાણે લેતા પણ સમપણુ રહ્યું નથી.

હું જો કહેવા માગું છું તે જરા વિગતે વિચારો: તમે કપડા પહેર્યા છે તે કયાથી આવ્યા? કપામના છો: પરથી. આજે તમે શાક ખાધું, ગોળ ખાધો તે કયાથી આવ્યા? ગેરની ને બાજીમાંથી કપામ રોરડી ને તાદનજે તો વનરૂપતિ છે તે આપણે જાણીએ

છીએ, પણ આજે તમે દૂધ પીધું હતું તે જે ગાયોએ આપ્યું તેણે
પણ ઘાસ ખાધું હતું, કપાસિયા ખાધા હતા, શીંગનો ખોળ
ઘુરેરની ચૂની એ જાણુ ખાધને એને દૂધમા ફેરવી નાખ્યું હતું

આપણે ત્યાં કેટલાક માસાહારી લોકો છે તે પ્રાણીનો દેહપણ
ઘાસ-પાલો ખાધને જ જમ્યાયો હશે છતાં જે પૌષ્ટિક ખોરાક ગણાય
છે, તે ખરેખરા પણ દાણા અને જીવંત ખાય છે એ જીવંત પણ
આખરે વનસ્પતિ ખાધને જ જીવી શકે છે, માછલા પણ પેદાશન
નામની હરિયાદ વનસ્પતિ ખાધને જ વચ વિસ્તાર કરે છે

આમ આપણે વનસ્પતિ આધારી હોઈએ કે માસાહારી આપણે
હેવટનો આધાર તો કેવળ આ વનસ્પતિ જ છે જેને આપણે
માસાહારી પ્રાણીઓ કહીએ છીએ, હા ત સિદ્ધ જેવા તે કોને
ખાય છે ? હરણને-હરણ શું ખાય છે ? ધાત્ર આમઆખરે તો એ
માસાહારી પશુ-પક્ષીનો આધાર પણ વનસ્પતિ જ છે

એક બીજી રીતે પણ આ વનસ્પતિ સૃષ્ટિ સિવાય આપણું
જીવન વિચારવું અશક્ય છે તમે જાણતા હશો કે આપણે શ્વાસોચ્છ-
વાસની ક્રિયામાં કાર્બન ડાયોક્સાઇડ નામનો ઝેરી વાયુ બહાર કાઢીએ
છીએ આ વાયુ માનવી જ્યારેથી શ્વાસ લે છે ત્યારેથી વાતાવરણમા
જમા થતો ગયો હોત તો ક્યારેય વાતાવરણ ઝેરી બની ગયું હોત
પણ જે ઝેર આપણે કાઢીએ છીએ તે જ વનસ્પતિ પોતે લઈ લે છે
સમુદાયન વખતે દળાદળ નીખળતા આખી સૃષ્ટિ બગડા મડિની,
ત્યારે શકરે એને પી ગયેલા, એમ વાચીએ છીએ વનસ્પતિ એ જ
રીતે રોજબરોજ આપણે મટેન દળાદળનું શકરની જેમ પાન કરે
આ માનવમદ્ય હરીફત જાણ્યા પછી વનસ્પતિ જીવનમા રસ લેવાનું
તમને ખોટું લાગશે

સાચી વાત એ છે કે સૃષ્ટિમા જે જે મૃજાતરો છે તેને ખાવા

લાયક બનાવવાનું કામ પણ કેવળ વનસ્પતિને જ આવડે છે. આપણા શરીરને ચૂનો જોઈએ છે, ફેરફાર જોઈએ છે, પોટાશ જોઈએ છે, લોહ જોઈએ છે, પણ એ માટે કાંઈ આપણે ચૂનો, કોલસો, રાખ કે લોહું ખાતા નથી. એ પદાર્થને આપણે છાશ, આમળા, માછ, ઘઉં, વગેરેમાંથી મેળવીએ છીએ. ને એ જાંતું કેમ બનાવવું તે તો કેવળ આ વનસ્પતિનાં પાંદડાને જ ખમર છે. આ કોટાનકોટી પાંદડાઓ જે તમે સામેના આંખાઓ પર જુઓ છો તેમાં આપણે માટે રસોઈ રંધાઈ રહી છે. રસોડામાં જેમ ગૃહિણી મીઠું, મસાલો હળદર, કચુંબર એમ અનેક પદાર્થો ભેગા કરી અગ્નિની મદદથી રસોઈ બનાવે છે તેમ જ આ પાંદડાઓ નાઇટ્રોજન, ઓક્સિજન, કાર્બન એવા કંઈક પદાર્થો ભેગા કરી પોતાના સૂકનો અને પોતામાં રહેલ લીલાશની મદદથી માનવ પશુપંખી માટે રસોઈ તૈયાર કરી રહ્યાં છે. જાણે ક્ષપિ મંડળ મોટો યત્ન ચલાવી રહ્યું છે.

એ આપણે માટે અન્ન, આશ્રય અને વસ્ત્ર ત્રણેની જાણે તૈયારી કરી રહ્યાં છે. વરસાદ પણ એ જ આશ્રય છે ને? જ્યાં જંગલો કપાતાં જાય છે ત્યાંથી વરસાદ પણ ઓછો થતો જાય છે એ વાત તો ઘણા જાણે છે. પણ જ્યાં જંગલો કપાઈ જાય છે ત્યાંની જમીનનો કસ ઓછો થઈ જાય છે તે આપણા દેશમાં હજુ ઓછા લોકો જાણે છે. વનજલો પોતાનાં મૂળમાં વડે પાણીને રોકી જમીનનું ધોવાણ થતું અટકાવે છે, એ વાત આપણા માનવસમાજે સમજી લેવાનો મમય આવ્યો છે એમ અમેરિકાના મોટામોટા વિદ્વાનો કહેવા લાગ્યા છે. ને છેલ્લા વર્ષમાં આ જાતના ધોવાણને લીધે આપણે કેવી આફત તરફ ધમકાઈ રહ્યાં છીએ તેની ગંભીર ચેતવણી આપતી વિદ્વાન સભાઓ પણ જણી છે. આપણે જો વેળામ્મર આ ધોવાણને ન અટકાવીએ તો દેવાણું કાઢ્યું એવી અબ્યાસપ્રજ્ઞ ચેતવણીને હીરે અમેરિકાની સરકારે તો આ જમીન ધોવાણ અટકાવવા અંગેનો

મયદો પણ મ્યો છે આપણે ત્યાં છું છે ? દહાડે ને દહાડે આપણા
 ડુગરાઓ બોડા બનના જાય છે કારણ કે પોતાના અનેક હાથો
 વડે આપણુ મૂળધન કમદાર માગી તેને રોકી રાખનારા જુદોની
 આપણે અમર્યાદિ કતન ચનાવી રહ્યા છીએ વનસ્પતિ જગત
 વિરે ચોડુ પણ પાલાતુ જ્ઞાન આપણા સોમ્મમાજમા હોત તો આ
 આપણે મદી ન ચનાયુ હોત અરે જગતની ધી વાત ! સડકો
 પરના ઝાડો પણ કપાય છે ત્રણ ત્રણ વાર સોરાષ જાય છે કાણ
 જુએ ? શા માતુ જુએ ? જેવાની દષ્ટિ મ્યાથી લાવવી ? શાળાના
 શિક્ષકોને ખરડાની લડાઈ મ્હ સાલમા ચમ્-કુંવામા કાણ હાથુ
 હાતુ ને કાણ છાતુ હાતુ તે જોખતુ પડે છે પણ શાહ કે મિરખીન
 મોને બચાવવા માટે જુદો ને મત્રામ પ્રક્રિતની સામે બેવી રહ્યા
 તેની કાને ખગર છે ? અરે એમા છવ છે આપણા જેવા જ
 હવે છે તે વાતની પણ કેટલાક ને પડી છે ? હમદીરા કે
 થમેપિલીના મત્રામને આપણે નિરદાવીએ છીએ એ ચોખ જ
 પણ સામે વાડની વચ્ચે બેજોતો જુદો ચારે બાજુથી ઘેરાયા છતા
 પાણીની તાણુ છતા ખાતર, ઝોડ ન મળતુ છતા અડમ પણ સ્વ
 તરફ આમગી મથા રહ્યો છે એ વાત પણ બાળકોને મહેવા નેવી
 તો છે જ કારણ કે આપણી અને વનસ્પતિ વચ્ચે જડુ એણુ જ
 અતર છે

પણ એ વિરે ફરી મળશુ ત્યારે *

કુલિએ આપણે ને વાત ચમ્ તે પછા તમારામાના એક જળો
 પૂચ્છુ કે વનસ્પતિ જીવન વિરે તમે ને મ્હુ તેમા અમને તો રમ
 પ થો પણ બાળકો પાસે એ કેમ મકવુ ? ન એની વાત માચી છે
 આપણી કમોની બાળકો પાસે જ થાય છે આપણા કાવના
 વ્યાખ્યાનનો મુખ્ય હેતુ વનસ્પતિ સૃષ્ટિ તરફ રમ લેના ધરાનો હતો

એને માટે જે હકીકતોથી તમને રસ આવે, તે હકીકતોથી બાળકોને રસ આવે જ એમ ન માની શકાય, એટલું જ નહીં પણ જે હકીકતોને લીધે પાંચમાં ધોરણના બાળકોને રસ જન્મે તે જ હકીકતોને લીધે પહેલા બીજા ધોરણના રસ ન પણ જન્મે. અત્યારે તો આપણે પહેલા-બીજા ધોરણ સાથે નિસ્થાત છે એમ માનીએ. ને તેને માટે આ વિષય કેમ રજૂ કરી શકાય તેના યોગ્ય મુદ્દા વિચારીએ.

પહેલું તો એ ખ્યાલમાં રાખવું જોઈએ કે આ હંમરના બાળકોને શરૂઆતમાં એ પ્રકારના જીવનમાં રસ હોય છે. એક ક્રિયાપ્રધાન ને બીજું કલ્પનાપ્રધાન જેને આપણે જુદા કે તકપ્રધાન જીવન કહીએ છીએ તેમાં સ્વતંત્રપણે રસ મોડો જોઈ શકાય છે. એટલે વનરૂપિણી વિષયને પણ આ ધ્યાનમાં રાખીને રજૂ કરીએ.

વર્ગમાં તમે શરૂઆતમાં એક રમત અવારનવાર કરી શકો છો: સામાન્ય રીતે જાણીતા કમ્પીયુટર ગતનાં ગ્રાફ કે છોડનાં પાન લાવો ને પછી વિદ્યાર્થીઓને આંખ મીંચી એના આકાર પરથી ઓળખી કાઢવાનું કહો. ખાસ કરીને એની કિનારો પર આંગળીઓનાં ટેરવાં ફેરવીને શોધવાનું રાખો; જરૂર પડ્યે ઉપર નીચે પણ હથેળી ફેરવાવો. આ દશ-વીશને પછું શરૂઆતમાં કદાચ નહીં ઓળખે પણ ધીમે ધીમે આકાર જોવાની ને એક આકારથી બીજો આકાર જુદો પાડવાની શક્તિ કેળવાશે.

આજ રીતે તમે જુદાં જુદાં વૃક્ષના પાનને ગંધ પરથી ઓળખવાની રમત પણ અવારનવાર વર્ગમાં રમાડશો. પૃથ્વી ગંધમય છે. એમ વૈદિકકાળથી આપણે સાંભળતા આવ્યા છીએ પણ આપણે તો એને લગભગ નિર્ગંધ જ ગણીને ચાલીએ છીએ.

જે બાળકોને આંખ મીંચીને ટેરવાવતી પાન ઓળખતાં આવડે

તેને પછી તમે લુકાં લુકાં પાનેને ચીતરવાનું પણ સચવી શકો છો. આ ચિત્રકામ બે રીતે થઈ શકે: રંગની દૃષ્ટિએ, ને રેખાની દૃષ્ટિએ રંગદૃષ્ટિએ કરાવવું હોય તો નેટલાં બની શકે તેટલાં પાનેની રેખાઓના કાંડ આપણે સાળામાં તૈયાર રખાવવા જોઈએ, ને પછી દરેક ઋતુમાં તે તે પાન જે વિવિધ રંગપત્રાએ તીવ્ર-ચૈરા કે આછા લે છે તે એમની પાસે પૂરાવવા; આકરૈ સાચા કરતાં એમને મોડા ફાવશે પણ રંગોનું વૈવિધ્ય એમની નજરમાં અપાટાજંધ વમવાનું. વર્ષાઋતુમાં આંબાની ફેરી જે રંગો ધારણ કરે છે તેનું જોઈને જ ઇશુએ કહ્યું હતું. "Solomon is all his glory was not one like this"

આવીજ રીતે તમે ફૂલોની ઋતુમાં બીજા ધોળાનું પાસે રપથ ને ગંધ દ્વારા ઓળખાવવાની રમતો કરાવી શકો, ને તે જ રીતે એની તૈયાર રેખાઓમાં રંગો પુરાવી શકો, રેખાઓ કરાવવાની ના નથી. એ પણ કરાવીએ પણ બાળકોને જાતુ ગમે છે તો રંગો પૂરવાનું કામ.

નાનાં બાળકો તે આવર્ત ૧૮ મુખ્ય ઝડનાં ચાલનાં આકારો લઈને મંદ્રપાની રમત પણ રમી શકે છે. માત્ર આપણે એમાં બાળ-શાના પાનને એછો મથુરું ને કપાસને બાદશાહ. દારણ કે પેશા એકાને બાદશાહો નરમાઓ જેવા દતા. આતો માયે જ આપણને નભાવે છે.

મમ કાલે આપણે એક બીજે મુદ્દો પણ ચર્ચો દનો ને તે વનસ્પતિ મૃદ્ધિ પર છતાં મર્મ જીવદંડિનો આધાર છે તે તમે વર્ગમાં વિદ્યાર્થીઓ પાસે એની વાદી કરાવી શકો છો.

આપણને કેની પાસેથી મળે છે ?

વસ્તુનું નામ ક્યાંથી મળે છે આપણને આપનાર
ક્યાંથી મેળવે છે ?

કુરી	આભો	
બાજરો	બાજરાનો છોડ	
દૂધ	ગાય	ખડખાધને
વઝો	કપાસ	—
ઊનનાં વઝો	ઘેટા	ખડખાધને

આમ વર્ગમાં સીને પૂછી પૂછીને યાદી કરાવી શકાય. ને પાટિયા પર યાદી ટાંગી દરરોજ એમા વિદ્યાર્થીઓ ઉમેરો કરતા જાય. સીધી કે આડકતરી રીતે વનરપતિજ આપણને નહીં પણ સધળી જીવસૃષ્ટિને જિવાડે છે તેમ એ લાખી યાદી બોલી ઉઠશે.

ધ્યાનમાત્ર એટલું રાખવું જોઈએ કે આપણે તો માત્ર દરવાજે ખોલનાર થવું. અંદરની ઈમારતની શોભા ને ખૂણાખાચરા એમને શોધવા દેવા. શરીરમાં ફરતા, ખેતરે જતા, ખાતાપીતા એ જે વસ્તુને બોલે તેને પણ આ દષ્ટિએ કસશે ને પેલા પાટિયાની લાખી યાદીમા ઉમેરો કરાવશે.

આપણે આગળ ચાલશું તેમ તેમ જણાશે કે આવું બીજું પણ ઘણું રાખ્યું છે

(અ મ ના વિદ્યાર્થીઓ સાથે વાર્તાલાપ)

(૯)

પરીક્ષા શેની ?

ચાલુ કેળવણીની પદ્ધતિ વિશે તેમજ ચાલુ પરીક્ષા પદ્ધતિ વિશે ઘણા સમયથી અસંતોષ દેખાવ છે. ખરેખર જોઈએ તો તે બંને એક બીજા સાથે સંકળાએલા છે. આપણે કેળવણીના જે આશ્ચર્યને માનતા હોઈએ તેવું માપ બરાબર આવે તેવી આપણે પરીક્ષા પદ્ધતિ ચોઈએ છીએ.

વાલિયો પેલાને ત્યાં નોકરીએ રહેવા આવનારની, પરીક્ષા તેના શરીર સૌખ્ય કે સાહિત્ય જ્ઞાનનું પ્રતિબિંબ પડે તે રીતે નથી લેતો. તેનું કામ છે નફો મેળવી માત્ર ધરાખા ગળામાં બરાબર દે તેવી કુશળતાનું. એટલે એ નામાની પરીક્ષા લે છે. એની મીઠાસથી બોલાવીને સામાને માત્ર તરફ આકર્ષણ થાય તેવી ચતુરાઈની પરીક્ષા લે છે. ચૈતન્ય પ્રબુ બ્યારે શુરુ પાસે દીક્ષા લેવા ગયા ત્યારે એના શુરુએ એમનું મોં ઉઘાડી, જાન ઉપર ખાંડ મૂકી, એ ખાંડ બ્યારે શુરુએ કારીને કારી જોઈ ત્યારે એમને ખાતરી થઈ કે આ શિષ્યની વિષયો તરફની રાગદ્વિતિ ઓછી થઈ ગઈ છે.

જો એ ચૈતન્ય પ્રબુ કોઈ સેનાપતિ પાસે મૈત્ર્યમાં બરતી થવા ગયા હોત તો એમનું કામજ શરીર અને અત્યંત લાગણીમય અંતઃકરણ જોઈને નાપાસ થઈ હોત. એટલે પરીક્ષા લેતા પહેલાં આપણે

નક્કી નો એ પ્રશ્ન પડે તેનું છે કે આપણે ગજ ક્યો છે ?

એક વિદ્યાર્થી કે જેને હું બુદ્ધિમાન અને તીવ્ર સ્મરશક્તિવાળો ગણું તેની જોડે હું વાત કરતો હતો તે વાતવાતમાં મને કહે “ગો.એની શા આરુ નિહા કરવી જોઈએ ? તેણે પણ એક બહાદૂરીનું કામ નથી થયું ?”

આ વિદ્યાર્થી જો ગણિતમાં $2 \times 2 = 4$ ને બદલે ૫ મહે તો નાપામ થાય પણ ઉપરના વિચારો ધરાવતા હતા તેને આનું ધારણ પ્રમાણે નાપામ કે નાપાયક નહિ ઠરાવાય

વર્ગમાં કડકડાટ પ્રવિતાની મમમૂલી કરી આપનાર વિદ્યાર્થી છાત્રાનયમાં જ્ઞાનમ માટે જગડતો હોય તેને ક્યા વિષયમાં નાપાસ ગણવો ? પરીક્ષામાં એવા કાંઈ વિષયને સ્થાન નથી

જોયા નજરનું એકધારું સ્વતર કાતનાર વિદ્યાર્થી જો પોતાની પધારીતો જો.ગ. જો છે મદિને ધોતો હોય કે મામૂલિક કામમાં ગફનાતત્વા કરતો હોય તો એને ઉત્તીર્ણ કંઈ રીતે ગણવો ?

આ ને આ જાનના સવાયો જેઓ વિદ્યાર્થીઓની નજીક રહે છે તેને થતા હશે

આપણે એક વિદ્યાર્થીને ઉત્તર્ણ થયાની ખાતરી આપીએ છીએ ત્યારે આપણે શાની ખાતરી આપીએ છીએ ? એની વાદ્વાસ્ત સારી છે એની ? એનું સામાન્ય જ્ઞાન જરાગર છે એની ? કે એનો સામાન્ય વિષય જરાગર થયો છે એની ? આનું પરીક્ષા કે જેમાં ઇતિહાસ, જૂગોળ, ગણિત કે ગુજરાતી પાઠ્યપુસ્તકની દોષો આપણે તમને છીએ એનાથી એના સામાન્ય જ્ઞાનની કાંઈ ખાતરી આપણે ખરેખર આપી શકીએ ? હું ધાડ છું કે આપણે હા નહિ પાડી શકીએ ઉપરાંત આજના મંત્રા ન ખરેખર આવી પરીક્ષા ને બરડા છે ?

નવ તાલીમ અને નવ વિધાન

આજનો મમાજ માગે છે શું? આજના સમાજને ધણા વિગેયળો આપી ગયાય. પણ તે યત્રોધોગ પ્રધાન હોય કે આમોધોગ પ્રધાન, તે ચહેરી સંસ્કૃતિવાળો હોય કે આમ મંસ્કૃતિવાળો, એક વાત નક્કી કે આજનો મમાજ લોખ્યાહી તરફ જનારો, લોકોને આખરી નિર્ણય કરનારો બનાવવા તરફ લાઇ જનારો છે. જેમ જેમ દિવસો જતા જાય છે તેમ મામાન્ય પ્રજાનુ મમાજગ્યના ને રાજ્યતંત્ર પરનું અથણ વધતુ જાય છે.

આપણુ પોતાનું રાષ્ટ્ર પણ લોખ્યાહીને વરેલું છે આ સ્થિતિમા આપણા રાષ્ટ્રના મામાન્ય નાગરિક યવા માટે બણતા વિદ્યાર્થીની પ્રોત્તી આ લોખ્યાહીના ગજો જો આપવામા આવે તો તે તાન વિચારપૂર્વકનું ને ન્યાયયુક્ત ગણાય જો દેશની ગ્યના ને તે રચના કરવાની રીત લોખ્યાહીને પોતે તે દમે આપણે પમદ કરવાના હોઇએ તો જેમના હાથમા આ સમગ્ર રાષ્ટ્રનો નિર્ણયકારી અધિકાર મૂકવામા આવ્યો છે તે મામાન્ય નગરજન લોકચાહીને મમજનારો જ નહિ પણ માહનારો, સાચાહલ્યથી માહી તેને માટે પોતાનું સર્વસ્વ ખરચનારો હોવો જોઇએ, આ વસ્તુ તરફ આપણે બેહરકાર રહીએ તો દેશમા એક બારે વિમગતિ કે અતર-વિરોધ ઊભો થજોજ. બધારણુની આગા હજો લોકચાહીને સ્થિર કરવાની ને તેના મનહારો હજો તેના પ્રત્યે હુપેક્ષા ધરાવનારા કે અનુચિ ધરાવનારા.

લોખ્યાહીના વિવિધ અર્થો થાય છે કેલ્લ એનો અર્થ પાય કે તણ વર્ષે મત આપવાનો એટલો જ કરે છે, તો માઇ રાજ્યતંત્ર પર દીગ પ્રવાનો, તેને જત્તવાનો અધિકાર, તેવો અર્થ કરે છે ખરેખર નો લોખ્યાહી તે એક રાજકીય તત્તવગ્યના માટેનુ બીનું કે કાલે નથી, તે એ અવનર્શન છે એનો વિચાર નમકીય જરૂરિયાતો કે આર્થિક

બળાબળોને લીધે અમથી થયો હશે; પણ તે માત્ર રાજકીય વિચાર-મગ્નતા નથી. જે રાષ્ટ્રના પ્રત્યેક નાગરિકના જીવનમાં લોકશાહીના મિદ્ધાતો પડ્યા નથી તે રાષ્ટ્રમાં લોકશાહીના મૂળ જોડા જતા નથી. ફાસીનમ કે મરમુખત્યારી કે લડાઈ કે આર્થિક મંદી આવતા લોક-શાહીનું જાડ જાયની પડે છે ને ને વખતે લોકશાહી માટે રોનારા તે દેશમાં જોવા ની જો છે

શ્રીક ઇતિહાસની વાત છે.

એક નિર્ણયિત શુદ્ધમાં મરેન નગરજનોને અંગરૂઠા આપવા માટે એકાદ મળેના એથેન્સના નગરજનોને સંબોધના એથેન્સના રાજપુરુષ પેરીક્લીસે લોકશાહીની જે વ્યાખ્યા કરી છે તે આ પ્રશ્ન પર ધણું અગવાળું પ્રાથરે તેવી છે પેરીક્લીસ એથેન્સના નગરજનોને સંબોધના કહે છે -

“આપણું એથેન્સ આધીન છે. અહીં લોકોનું ભોગે કારો ચાલતું રાજ્ય છે. રાજવહીરૂં યોગના હાથમાં નથી પણ જાજના હાથમાં છે આપણો કાયદો સહુને સમાન ન્યાય આપે છે. ગરીબાઈ જો આડળ ૬ વિંન ૩૫ નથી માણુમ ગમે તેટલા અક્રિયન કે અજ્ઞાત કુળવાળો હોય, પણ તેને તેના મુખની ખિન્ન કરતા કોઈ રાષ્ટ્રી શક્તિ નથી. આપણા જાહેરજીવનમાં એકાધિકાર નથી. આપણે આપણને કુએ તેમ જીવીએ છીએ, ને આપણો પાડોશી પણ ગમે તેમ જીવી શકે તે જોવા ક્ષમ્ય હોઈએ છીએ. ખીલની માથે આપણો મત મળતો ન થાય ત્યારે પણ અણગમાભરી નજરે તેના તરફ જોવાનું આપણે પનદ કરતા નથી બને તેનાથી તરફાળી નુકસાન થતું હોય આપણા જાહેર જીવનના વાતાવરણમાં જ આદર ભર્યો છે. જે નિયમો દુબ યેનાના રહ્યું માટે પડ્યા છે તેને માટે આપણે વિશેષ માનપુર્વક દેખીએ છીએ અને જેનું કંઈકન મોટી ગરમ

મણ્યા તેવા અણુવખ્યા કાયદાઓ પણ એટલાજ માનને પાત્ર મણીએ છીએ આપણુ ગ્રહજીવન સંસ્કારી છે ગમતના સમાગ્રો નિયમિત સ્વરૂપે આપ્યા કરે છે આપણે રાજનો આનંદ જ છે જોકને દૂર કરવામા. આ વિશાળ ને ખુલ્લું નગર પૃથ્વી પરના આનંદોથી ઉભરાઇ આપણા જીવનને, આનંદને સમૃદ્ધિથી ભરી દે છે. પરદેશીઓને આપણે હાકી કાઢતા નથી

તેમની હજી મુગ્ધ તે આવે ને જાય, તે જોડણું વધુ શીખે તેટલું સારું કારણ કે આપણુ ચહેરે મુદ્દ કે શાંતિ જ ને અનમરોમા પ્રશન્નીય જ રહે છે મમત્રી ગ્રીસની આ શાખા છે કયા પ્રકારના માનવીઓને આપણે ધરીએ છીએ ? આપણા જીવાનોને ખડતલ શરીર-વાળા બનાવવા માઝ આપણે એમને નહોર બનાવતા નથી આપણે એમને સર્વતોમુખી બનાવવા માગીએ છીએ આપણે હજીએ છીએ કે એ સુંદરતાને આફે હતા એમની રુચિમા વિનાસીત ન આવે, બૌદ્ધિક વિકાસ સાધે છતા મરદ છ ન ખુએ આપણે આપણે નગરજન નગરના પ્રજોમા રમ લે તેમ માગીએ છીએ, ને તે જો તેમ ન કરે તો તેને નકામે મણીએ છીએ રાજ્યે શું કવુ જોઇએ કે શું ન કરવું જોઇએ, તેનો તે સ્થિરમતિ ન્યાયાધીશ થાય તેમ હજીએ છીએ.

કેટલાક લોકો એમ ધારે છે કે અજ્ઞાની અને અજ્ઞ માણસો જ વધારે નિર્ભય હોય છે માણસ જોવો વિચાર કરતા શીખે કે દુરત જ જોખમના દિસાઓ મણુનારો હસુડ્યુ જની જાત છે આપણી માન્યતા તદ્દન જુદી છે. આપણે તેને જ જહાદૂર મણીએ છીએ કે જો સાદું નગરે સુખ અને દુખ જને પાગાને તોળી શકે, બપવુ માપ કાઢી શકે ને તે જાણ્યા છતા જરૂર હોય ત્યા ચાનપૂરક જોખમનો સામનો કરે. દુકામા એચેન્સ ગ્રીસની શાખા છે, ને એટલે જ દુ માણુ હુ કે તમે એચેન્સની બક્તિ કરો, સર્વાત્મભાવે તેને આહો, તેને જ માટે જીવો ને તેને માટે ખપી જાઓ !

લોકશાહીનું આ ચિત્ર રજૂ કરતી વખતે પેરીક્ષીય કોઈ બાવા-વેશમાં આવીને કે કલ્પનાના જગતમાં વિહરતો બોલતો નહોતો. એથેન્સની લોકશાહીએ જે મહાન સિદ્ધિઓ મેળવ્યા પછી એણે આ કહ્યું હતું. એમાં એક સિદ્ધિ હતી ધરાની શહેનશાહનો પરાજય, પચાસ હજાર ગ્રીકોએ પચાસ લાખ ધરાનીઓને પરાજય આપ્યો. તે બીજી સિદ્ધિ હતી એથેન્સના એસ્કીલીમને સોફોકલીસ જેવા અમર નાટ્યકારોના નાટકોની એથેન્સના સામાન્ય નાગરિકોએ કરેલી ટુનના. ગ્રીકમાં દર વર્ષે ઉત્સવ સમારંભના ભાગ તરીકે કન્યબંધ નાટકો ખુલા મેદાનમાં સામાન્ય નગરજનો પાસે રજૂ થતા ને એ સામાન્ય તેમાં કયું નાટક ઉત્તમ તે ઠરાવતા. સોફોકલીસ કે એસ્કીલીમના નાટકોનું રસદર્શન આપણે બી. એ. કે એમ. એ. બણેવાને માટે આજે મુશ્કેલ ને દુઃસાધ્ય છે. ને એ એથેન્સના નગરજનોને કોઈક તાલીમને પરિણામે સુમાધ્ય નીવડતું હતું."

એટલે લોકશાહીનું આ ચિત્ર એક નક્કર અનુભવના નિયોડ સમુદ્ધ છે. એમ સમજીને આપણે લોકશાહી તાલીમનાં લક્ષણો એમાંથી તારવીએ. ને તે પછી આપણી તાલીમ ને તેની 'કસોટીના ધોરણોને પેરીક્ષીમના કહેવા મુજબ લોકશાહી સમાજનો નાગરિકોમાં આદર્શ સંસ્કારો હોવા જોઈએ તે દૃષ્ટિએ તપાસીએ.

૧: સમાજનું તંત્ર યોજના લાભાર્થે નથી, પણ ઝાઝાના ખાસ કરીને દુભાયેલાના પ્રથમ લાભાર્થે છે.

૨: આ ઝાઝાઓએ જાહેર પ્રતિભા રસ લેવાનો છે. "રાજ્ય બીજા ડાહ્યા લોકો કરશે" એમ માનીને ખસી જવાનું નથી પણ બધી બાબતોમાં પ્રશ્નને તપાસી પોતાને નિર્ણય આપવામાંથી ન છટકાય તેમ સમજવાનું છે.

૩: બીજાની પણ આવી જ ફરજ છે એમ સમજી જુદા મન

ધરાવનારા તરફ ઝોળા જ અણગમો ઝેળવવાનો નથી દારણ કે દરેક પોતાની દૃષ્ટિ પ્રમાણ પર નાખે તેમ સર્વોપયોગી સત્ય વધારે સુગમ બને

૪ આવી નિખાલસ ને ફરજ સમજીને કરાયેલી ચર્ચા પછી જે કાપડાઓ થાય તેને મધૂર્ આદરથી પાળવાના છે ને તેને જે ફરજ લડવાની કે હરેમા મારવાની સોપાય તે હોમમાં ઉઠાવવાની છે. એટલે તેણે એકી સાથે સિપાહી, સગદાર ને વિચારક થવાનું છે

૫ ને આવો નાગરિક જો એ-મુખી ઝેળવણી આપવામાં આવે તો થવો શક્ય નથી.

૬ બુદ્ધિ જડતાને લીધે આવેલી સાહસિકતા લોકશાહી માથે સુમગત નથી

૭ લોકશાહીનું નિશાન સમાજમાં આનંદ વ્યાપક કરવો ને જાકને નિર્મૂળ કરવો તે છે

આ સંસ્કારોની દૃષ્ટિએ આપણે આપણા ઉત્તીર્ણ થતા વિદ્યાર્થીઓની કસોટી ફરવી જોઈએ ને જોમનામાં આ સંસ્કારો આવશ્યક પ્રમાણમાં હોય તેને જ ઉત્તીર્ણ કરવા જોઈએ, આપણી પરીક્ષામાં આપણે જણાવનાર શિક્ષકની પાસેથી એ મામલું જોઈએ કે -

૧. વિદ્યાર્થીએ પોતાની આત્મજાગૃતા સમાજના પ્રયત્નોના ઉદ્દેશ માટે પોતાનો દેટનો ફાળો ઉમેર્યો છે ?

૨. આ ઉમેરો કરતી વખતે કેટલી સહિષ્ણુતા કેળવી છે ?

૩ બીજાના અભિપ્રાયોની કેટલી કદર કરી છે ?

૪ પોતાનાથી વિરુદ્ધ અભિપ્રાય ધરાવનારા તરફ કેમકે આદર રાખ્યો છે ?

૫ પોતાને સોપાયેલું કામ કેટલી હોસથી કર્યું છે ?

૬ પોતાની હઝળ વિરુદ્ધ જહુમતિએ લીધેલા નિર્ણયોને કેટલી

પરીક્ષા શેની ?

ઉત્કટતાથી પાઠ્યા છે ?

૭: નાત, જાત, ગરીબ કે શ્રીમંતના ભેદભાવ સિવાય કેટલા સમાનતા એણે કેળવી છે ?

૮: એની રસવૃત્તિ હીન પ્રકારની છે કે સચ્ચારી ?

૯: બીજા પાસે શીખવા કે બીજાને શીખવવાની ઉત્સુકતા એનામાં કેળવાઈને સહજ બની છે ખરી ?

પણ આ કસોટી જેવી આપણે લાગુ પાડીએ તેવો જ સ્વાભાવિક રીતે આપણને સવાલ પેદા થાય કે આવી તાલીમની વ્યવસ્થા વિના આવી કસોટી કેમ લેવાય ? ને અહીં જ ખરી મુશ્કેલી છે. ને અહીં જ ચાલુ કેળવણીની નિષ્ફળતાનો નિખાલમ એકરાર પડ્યો છે.

ચાલુ કેળવણી તો એટલું જ માપ આપવાની કે વિદ્યાર્થીની યાદાસ્ત સારી છે કે નહિ ? બ્યારે ખરેખર વર્તમાન યુગમાં હથુલિપિ, ટેલિફોન, તાર. જાતે નોંધનારા, ને હિસાબ કરનારા મશીનો, આવી અનેક શોધખોળો થયા પછી યાદાસ્તની એટલી સામાજિક જરૂરિયાત રહી નથી, જેટલી પહેલાં હતી. યંત્ર છાપકામની શોધખોળ પહેલાં વેદો કંઈસ્થ રાખવાનું જરૂરી હોય, પણ આજના યુગમાં એને કંઈસ્થ કરવામાં જો આપણે વર્ષો માળવાનું ચાલુ રાખીએ તો તે નિરર્થક ગણાય. તે જ રીતે ચાલુ કેળવણીનો મોટોભાગ નિરર્થક શ્રમ છે ને જે ખરેખર સાર્થક શ્રમ છે તે લેવાતો જ નથી.

ઉપરના ગુણો કેળવાય કદી રીતે ? સામાજિક ગુણોની તાલીમ મમાજ વિના કેમ કેળવાય ? તરવાની તાલીમ પાણીમાં પડ્યા સિવાય કેમ મળે ?

એટલે પહેલી શરત તો એ છે કે બાળકોની તાલીમ સામાજિક કોયડાઓ ને સમાજિક ભૂમિકાની આજુબાજુ રચાવી જોઈએ. આ ભૂમિકા ને કોયડાઓ ભણનારની બુદ્ધિ, ભાવના, ને કર્મબુદ્ધિની આધૂન

કરે, પડકાર કરે ને બહુનાર પોતાની બુદ્ધિ બાવના કર્મવૃત્તિને તેના પર લગાડી, સંસ્કાર પરપરા મેળવી શુષ્ક વિકાસ સાધે, તે કેળવણીનો ક્રમ હોવો પડે.

ચોગાંએ જો રાગદ્વેષ રહિત થવું હોય તો શુદ્ધ એ ચોગ્ય સાધન નથી ત્યાં તેને ખીજવનાર કે રીજવનાર કાણ છે ? સમાજમા તોફાનેનો મતકાર કે તિરસ્કાર કરે છતાં જોના'મનમા કાંઈ આદિવન ન જોડે તો તે દત્તીજી થયો ગણાય.

તે જ રીતે પેરીખીએ લોકશાહી માટે જે આવશ્યક શુદ્ધો ગણાવ્યા તેની તાલીમ એવું વ્યાખ્યાન વાચીને બાંહેધરે મળી શકવાની નથી.

આવું સમાજ જે રીતે આકાર લઈ રહ્યો છે તે જોતા તે લોકશાહી સમાજ રચના તરફ જાય છે. તેમ 'હેતુ' જોઈએ ને ન્યાયની દૃષ્ટિએ પણ સમાજમા જીવનારી પ્રત્યેક વ્યક્તિ સામાજિક પ્રશ્નો વિશે કહેવાનો અધિકાર મોગવે ને વિચારવાની આદત કેળવે તે ચોગ્ય જ છે.

આ લાયકાતની શિક્ષણને અતે પરીક્ષા લેવાની જોઈએ. પણ પરીક્ષા લેતા પહેલાં શિક્ષણ એ જાતનું મજે તેવી વ્યવસ્થા થવી જોઈએ. આવું પ્રાથમિક શાળામા સ્મૃતિની તાલીમ મુખ્યત્વે અપાય છે જેની પ્રમાણમા જરૂરિયાત ઓછી થતી જાય છે પણ આપણે જે ખરેખર જરૂર છે તે શિક્ષણને અતે દરેક વ્યક્તિનો એવો વિકાસ થયો હોય કે તે પોતાની સામાજિક જવાબદારીઓ ને પોતાની આવડત બનેનો મેળ મેળવી જાણે જાણક આવું ક્યારે જને ? સમાજની શી જરૂરિયાતો છે ને પોતામા શી લાયકાત છે તેની તેને સરળ તાતીમ મળ્યા હરે, રાજિદ જીવનમા મજે ને તે આદત સ્વરૂપ બની જાય તે જરૂરું છે શાળામા આ કંઈ રીતે જને ?

આપણી શાળાઓમા હમણા હમણા નાગરિકશાસ્ત્ર નામનો વિષય શીખવાય છે. નાના બાળકોને માટે આ વાત ત્રીજી અમેઝમા

જર્મનીની શૂગળ શીખવવા જેવું બેહુકું છે ને બેહુકી વસ્તુ પર છોડું ત્યારે ચડે છે કે જ્યારે એ પાઠ્ય પુસ્તકો મારફત શીખવાય છે.

આંખ મામે શાળા પોતે જ મમાજ રૂપે પડી છે તે દેખાઈ નથી.

સામાજિક જવાબદારીઓ ને વ્યક્તિ વિકાસનો મેળ આપણી શાળાઓમાં વિદ્યાર્થી મંડળોનાં વિકાસ દ્વારા થઈ શકે તેમ છે. નાના બાળકો માટે સમાજ કે નગર જે કંઈ તે તેના બાઈ બાકું ને મિત્રો જ હોય છે.

તેથી આગળની કલ્પના એ ઉમ્મરે હોવાની વાત ઉતાવળે આળા પકવવા જેવી છે. એટલે આપણે એને માટે જે સ્વાભાવિક છે તેના પ્રશ્નોના ઉદ્દેશ્ય માટે શું ફાળો આપી શકે તેમ છે, ને ન ફાળો આપે તો શું થાય તેમજ તે ફાળો આપતાં એનો પોતાનો વિકાસ કેમ થાય છે તે રીતે તાલીમના વિચારવું જોઈએ.

આનું વિદ્યાર્થી મંડળ શું કરી શકે તે જોઈએ.

(૧) તે પોતાની શાળાની સફાઈ, વ્યવસ્થા, સુધડતા માથવી પોતાની શાળા પ્રત્યે માથો પ્રેમ કેળવી શકે. એથેન્સનો નાગરિક જે ઉત્કૃષ્ટતાથી પોતાનું એથેન્સ શણગારતો તેના કરતા આ ઉત્કૃષ્ટતા શુભ્રક માત્રાની દૃષ્ટિએ ઓછી રહેવાને કશું કારણ નથી.

(૨) પોતાની શાળાના માઠા વિદ્યાર્થીઓની સંભાળ લેવા જઈ શકે, તેને દવા પહોંચાડી શકે, તેની સારવાર કરી શકે.

(૩) પોતાની શાળાના મરીજ વિદ્યાર્થીઓને નડતી મુશ્કેલીઓ દૂર કરવાનું વાતાવરણ બિંધુ કરી શકે.

(૪) પોતાની શાળાના અબાસમા પાઠ્ય રહી ગયેના વિદ્યાર્થી-

ઓને તે ખીજા જોડે આવે તેવો અભ્યાસ કરાવી શકે.

(૫) શાળામાં માયાભારે કેશુંડા વિદ્યાર્થીઓ હોય તેને ફરજી બાન કરાવી શકે.

(૬) પાણી-પેશાબખાનું-પુસ્તકાલય ને સહકારી ભંડારની વ્યવસ્થા હાથમાં લઈ વારાફરતી નેતા સિપાહી ને નાગરિક ત્રણેની તાલીમ લઈ શકે.

(૭) પોતામાંના ઉત્તમ વિદ્યાર્થીઓને દર વર્ષે સન્માની તેની ઉત્તમતા સાથે આત્મીયતા અનુભવી શકે.

(૮) સામૂહિક જૂથ, ગીત, નાટકો ગોઠવી શોક-નિવારણનો કાર્યક્રમ હાથ ધરી શકે.

(૯) પોતાની શાળાને જોઈતાં કપડાંના અંદાજ કાઢી ઓને સહકારી ઢોળે ઉત્પન્ન કરવાનો વિચાર કરી શકે. કાંતવામાં જે ઉત્તમ હોય તેને કાંતવાડું સોંપે, પીંજવામાં પારંગત હોય તેને પીંજવાડું સોંપે, છાપવામાં ઉત્તમ હોય તેને છાપવાડું સોંપે. આમ આયોજન કરી પરસ્પરાવશંખી સહકારની તાલીમ મેળવી શકે, તે જ રીતે પોતાના નાસ્તા માટેની વ્યવસ્થાનો વિચાર કરી તેમાં કાણુ શું કરી શકે તે ગોઠવી શકે.

જો વિદ્યાર્થી મંડળ આ ને ઓવું જાણું કરે તો હરેક વિદ્યાર્થીમાં તેના અભ્યાસકાળ દરમિયાન લોકશાહીને સ્થિર થવા માટે જે શુભો આવશ્યક છે તે કેળવાયા સિવાય રહે નહિ. કારણ કે દરપ્રમંજે સમૂહ ને વ્યક્તિએ વિચારવાડું રહેશે કે તેમની જરૂરિયાતો શું શું છે ને તેમાં હરેક વ્યક્તિ જેજુપણે કેમ ફાળો આપી શકે તેમ છે. સમાજે એ જોવું પડે કે હરેક વ્યક્તિમાં રહેલ ઉત્તમ અંશોને કેળવવાનો અવકાશ રહે ને વ્યક્તિએ જોવું પડશે કે આખરે તો એ શુભો વિદ્યા એણે પોતાના સમાજને ચરણે જ ધરવા માટે છે.

આવું વિદ્યાર્થીભંડળ ઘણીવાર તકરારો કરશે, બાંગશે વળી ભેડું થશે. એમાંથી પણ લોકશાહીનો મહત્વનો ગુણ કેળવાશે કે બચને વશ થવાની જરૂર નથી. પણ વિચારપૂર્વક ઠરાવેલી જરૂરને વશ થવાની જરૂર છે. લોકશાહી સમાજ ઉત્તમ અંશેની ઉત્તમ ખીત્તવણી વિના ન ચાલે. ને ઉત્તમ અંશેની ઉત્તમ ખીત્તવણી લોકશાહી મમાજમાં વિચારવાણીનું સ્વાતંત્ર્ય જ નહિ પણ આદર વિના ખીત્તી ન શકે.

શાળા જે આ રીતે ગોઠવાય તો મહદઅંશે તે પ્રવૃત્તિશાળા બની જાય, કારણ કે માફકને દવા દેવાની હશે, નાના વિદ્યાર્થીઓને નવરાવવાના હશે. શાળાની બીજો રંગવાની હશે, નાટકો તૈયાર કરવાના હશે, ભંડારના આવક ખર્ચનો હિસાબ રખૂ કરવાનો હશે, લૂગડાને યીગડાં દેવાના હશે. આમ ભાત્ય ભાત્યનાં કામો તેનાં જાણકાર ને રસ લેનાર માટે પડ્યાં હશે. ને તે દરેક કામનો હિસાબ જોનાર મમત્ર શાળા પણ હશે. દરેક જરૂરિયાતનો વિચાર કરનાર નાનો સમાજ હશે.

આવી શાળાની પરીક્ષાનું માપ પણ પછી જુદું હોવાનું—તે હશે આપણે અમાઠિ વિચારી ગયેલા સદ્ગુણો. વિદ્યાર્થી પોતે ઉત્તીણ થયાનું પ્રમાણપત્ર લેવા આવશે ત્યારે એણે રાખેલ ભંડારના ઓપડા, તેણે શાળાના બહુમુખી વિકાસમાં આપેલ ફાળો, તેણે નાના બાળકોની કરેલી સાચવણી, તેણે સમૃદ્ધ ને દોરવવાનો, ને તેનાથી દોરવાવાની બનાવેલ તત્પરતા; તેણે બીજા બાળકોના અધિકારની કરેલી રક્ષા, તેણે બીજા પાસેથી લીધેલ કામ તેમજ પોતાને એંપામેલ કામની ચિવટાઇ, તેણે વિદ્યાર્થી સમૂહમાં જુદા જુદા પ્રશ્નો પર કરેલ ચર્ચા આ બધાની નોંધો તપાસાગે ને તે પરથી જ તેને શિક્ષિત કે વિનીતનું પ્રમાણપત્ર અપાવું જોશે.

આવી શાળામાં અભ્યાસ એટલે સાક્ષરી અભ્યાસ ઝાઝો થશે તેમ માનવાનું કારણ નથી. સાક્ષરો અભ્યાસ ઝાઝો પણ નહિ થાય

ને વધુ પણ નહિ થાય જોડેલો જરૂરી હશે એટલો જ થશે વધુ ખાધને અહીંથી પણ નહિ થાય, ને જોડું ખાધને અશક્તિ પણ નહીં આવે. નાટકો કરતા, ગાતા, મમાચાર પત્રો લખતા, મમાચાર લખતાં, હિમાબો રમૂ કરતા, અહેવાલો આપતા માયાની શુદ્ધિ, અર્થવાહકતા, હવકને ભાવમયતા અનાયાસે આવશે. આ અનાયાસે શબ્દ મમજવાની જરૂર છે. કેળવણી જ્યારે આયામ-પૂર્વક લેવાય દેવાય છે ત્યારે તેની શક્તિ અધીરો તો જોઈ શકે જ નય છે. હું મારા નાના બાળને કામળ લખતો હોઉં છું ત્યારે મને આયાસ તો નથી જ પડતો પણ એમા તદ્દનીય ચર્ચ જાડું છું. એટલું જ નહિ મને એમા નવા નવા શબ્દો નવી નવી વાતો ઉમેરવાડું સ્પષ્ટ થાય છે, મારે ઘેર મહેમાન આવવાના હોય ને હું જે આગળ શબ્દગાડું છું, ત્યારે મારી કલ્પના શક્તિ, મારી સુશોભન ને રંજનની શક્તિના જાણે આપોઆપ બારણા ખૂલી જાય છે ને ભૂતકાળમાં જોયેલી અનેક આકૃતિઓ બહાર ધસી આવે છે. પણ મને જો એમ પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે કે ધારો કે તમારે ત્યાં મહેમાન આવવાના છે તો તમે આગળ કેમ શબ્દગારગો ? કેમ રાધશો ? તો એમા મારી કલ્પના, ભુગોભન, રંજન ને સેવાવૃત્તિનો અર્ધભાગ તો એ પ્રશ્ન પૂછતાં ઉત્તર મનના ઊડાણમાં નાસી જશે ને બાકીનો અર્ધભાગ બહાર આવશે પણ તે ધીધરપે નહીં પણ નાની દુડીની જેમ, કારણ કે એ હૃદયનું પ્રાગી કિરણ નહિ પણ સ્મૃતિની ક્ષરત હશે

પોતે સમજે ને કંઈ તેવા હેતુ માટે કરેલ મહેનત તે જ કેળવણીમાં સો ટકા કામ આપે છે. અહીંથી કે અહીંથી મહેનત કેળવણી પણ લગભગ નહીંવત જ આપે છે.

શાળા એ જાળવેલો સમાજ છે. પણ તેનો લાભ કેળવણીમાં હાવાતો નથી. તે જો કેટલુંપૂર્વક પોષાય તો પરોક્ષ રીતે લેવી ને કેમ લેવી તે જાને કાવડાનો ઉદ્દેશ મરત જાને.

(૧૦)

કયા જીવન માટેની કેળવણી ?

આપણે સૌ કેળવણી જીવન માટે અથવા ‘ જીવન માટેની કેળવણી ’ એ શબ્દપ્રયોગો અવારનવાર કરીએ છીએ. ને ત્યારે સામાન્ય રીતે એમ માનીએ છીએ કે માબજનારના મનમાં આપણા મનમાં જીવન શબ્દ જે સૂચન કરે છે તે જ કરતો હશે, પણ બધી વાર એમ હોવાનો મંભવ નથી. મરણ કે જીવન શબ્દ એટલો વિશાળ અને પરિવર્તનશીલ છે કે જુદી જુદી વ્યક્તિઓ કે જુદા જુદા સમૂહો વિવિધ અર્થો કરતા હોય તે તદ્દન સ્વાભાવિક છે. દાખલા તરીકે પ્રથમિક અવસ્થાએ ઊભેલા કોઈ આદિવાસીઓના મમાત્મમાં આપણે જાણ ચડીએ ને ત્યાં જીવન માટેની કેળવણીનો અર્થ પૂછીએ તો એ એમ કહવાના જ કે જે અવસ્થામાં પોતે જીવી રહ્યા છે તેને પોષક માય તેવી શિકારી કેળવણી-તેવી જ રીતે વિતાવતના કોઈ મધ્ય-યુગના ઉભરાવને જીવન માટે કેળવણીનો ખ્યાલ પૂછીએ તો એની કેળવણીમાં એ ધોડદોડ, શિકાર, રાજગાદી ખાણ વખતની ચિંતતા, ખેડૂતોને અવારનવાર ફટકાગાજી આ બધાનો મમાવેશ કરે તેમ માનવું સ્વાભાવિક છે.

એ જ રીતે આપણા મધ્ય યુગના કોઈ શુ જેરી-કે મચ્છીના મમા-ધીમને આ સવાલ પૂછ્યો હોય તો જીવનનો અર્થ વિવિધ અનુચિનો,

શિક્ષામંડળે, ને તદ્દંતુદ્ધ તત્ત્વચર્ચા એવો કરવાના.

એટલે આપણે જ્યારે જીવન દ્વારા જીવન માટેની કેળવણીનું મૂલ્ય રાજ્યવાધી શિક્ષણ વ્યવસ્થાના દાખલ કરવા માગીએ છીએ ત્યારે ક્યા જીવન માટે કેળવણી તે સ્પષ્ટ કરી લેવું તે અત્યંત જરૂરી છે.

આ રીતે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે માનવજીવનની બે જાણુઓ નજરે ચડે છે; એક છે જોના વડે મમાજની આજીવિકા કે યોગક્ષેમ ચાલી રહ્યું હોય તે આર્થિક જીવન. અને બીજું છે જોના વડે સમાજની વિવિધ વ્યક્તિઓના તેમ જ મરવાણે મમત્ર મમાજના ચિતાપ્રેરણને બીજી અર્થપૂર્ણ ને ફળદ્રુપ કરતું મજીવન કરતાં માણુમને જીવનની આ જાને જાણુઓ દેખાવાની. માયોસાય જરાક વિચાર કરીએ તો એમ પણ કહી શકાય કે આજીવિકા કે યોગક્ષેમ જોના વડે ચાલે છે ને અર્થજીવન કે વ્યવમાયજીવન તે કોઈપણ વૈજ્ઞાનિક વિચારધ્યાના મહત્ત્વનું સ્થાન લેતા છતાં આખરે એ માધ્યમથી પણ સાધન છે. એને ગમે તેટલી નમત્સ આપીએ તો પણ એ સાધનું સ્થાન લઈ શકવાનું નથી જો આ વાત લક્ષમાં રાખવામાં આવે તો શિક્ષણના હેતુ-પદ્ધતિ તેમજ જીવનમીમામા વિવેની ધણી ધામાંને ઝોળી થાય. અવજાત એવા માણુસો નીકળવાના ખરા કે જોને પોતાના વ્યવમાય ના ધધાતું જીવન જ જીવનરસની સામગ્રી પૂરી પાડી શકે. હા. ત. ક્યાકારે. હરેક ક્યા તે અર્થોત્પાદક દોવાની સાયોમાય અનુક અંરો અઘાત-અઘૂપ છતા શુભને ઝખના જીવનને અભિવ્યક્ત કરવાનું સાધન રહ્યું છે. જો કે તેવા ક્યાકારને પણ અન્ય ક્યાપ્રવૃત્તિમાંથી પણ આદવાદ મેળવવો રહેશે. પણ અમાન્ય રીતે મોટા ભાગના ધધાઓ આ જાને હેતુઓની મરજ સારે તે સમય નથી ઉપરાત કેટલાક કામો અનુચિત કે અનુખમર પડેવાના જ ને તે હતાએ સમાજ એના વિના ચાલી પણ નહ શકાનો.

પહેલા અર્થપ્રવૃત્તિની દષ્ટિએ શિક્ષણનો વિચાર કરીએ.

અર્થપ્રદર્શિતું મમાજમાં કોઈ એક ચોક્કસ સ્થિતિ રૂપ હોવાનો સંભવ પણ જોઈએ જ છે. આંગળીઓ વતી માણસ પહેલાં જમીન જોતરતો, તે આજે ટ્રેક્ટરો વાપરતો થયો છે. ઠીકરાની ચકરડી વતી કાંતતો તે મિયો બાધતો થયો છે, પગે ચાલનારો આકાશમાં ઊડતો થયો છે. ખેડ, વસ્ત્રવિદ્યા ને વાહનવ્યવહારમાં આટલા બધા ફેરફારો એ સૈકામાં થયા છે. એટલે કેળવણીએ અર્થજીવન માટેની જે લાયકાત બાળનારને આપવાની છે તે વિધેની યોજના જમાના પ્રમાણે ફરતી રહેવાની. કેળવણી જો એમ ન કરે તો એનું એક અંગ જૂનકાળનાં વહી ગયેલા જીવન માટેની તાલીમ આપ્યા કરતું લાગશે. એટલે શિક્ષણ-શાસ્ત્રીઓએ એ જોવું ઘટે કે શિક્ષણક્રમમાં જે ઉદ્યોગ લાખ્ય કરવામાં આવે તે તે વખતના અર્થજીવન માટે જોઈતી આવશ્યક કુશળતા, ને વ્યથા આપે છે કે નહિ. અલગતા એ ઉદ્યોગનું શિક્ષણ બાળકની ઉંમર જોઈને જ આપવાનું રહેશે.

એ દષ્ટિએ જોઈએ તો વર્તમાન સમાજરચના ને જૂની સમાજ-રચના વચ્ચે મહત્વના નીચેના તફાવતો દેખાઈ આવે છે:

૧. સ્વાવયંબનને સ્થાને પરસ્પરાવયંબન

એને જ પરિસ્થિતિએ પરોક્ષ હકીકતો પરથી નિર્ણયો લેવાથી શક્તિની આવશ્યતા.

૨. ગણિત, ધંત્રશાસ્ત્ર, રમાયણવિદ્યા ને ભૌતિક વિજ્ઞાનની અ-સાધારણ પ્રગતિ.

૩. પ્રાયમિક વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યમાં ઘટાડો ને મંચમિત સામાજિક સ્વાતંત્ર્ય ને સુરક્ષિતતામાં વધારો.

૪. શાસ્ત્રમર્યાદાને બદલે પ્રાયોગિક હત્યાહ.

જીવનનું હરકોઈ અંગ દાયમાં લઈએ તો આપણે એકબીજા પર કેટલા અવયંબીએ છીએ તે સહેજે દેખાઈ આવશે ગામડાની

કુમારોની આપજનક તપ સીએ તો પણ એ અનુ પડશે આપણો નો-નેમજ અન્ય નાણાનો વ્યવહાર જાળર માટે આપણુ દયા-દન-આ બધુ આપજુને પરસ્પરાવનન દેખાડે છે આ છટ ઢે કે અનિષ્ટ છે તેની ચર્ચા આપણે જાણુ પર રાખીએ પણ પૃથ્વીમા ને ગતિ વન્તીરધારો છે-ના સતકમા ચર્ચો કે તે જોતા હમણા બેચણ પેલી મુધી આ પરસ્પરાવનન રહેવાનુ જ છે એથી વિશેષ રહે તો પણ નવાઇ જોતુ નથી હવે આપણા શાળાના શિક્ષણે આ વાત બરપૂર રીતે હમાવવી જોઈએ ને આ પરસ્પરાવનન એક રીતે સ્પષ્ટિનો કાવદો છે માણસ એ પરુ ને પખી સ્પષ્ટિ પર, પોતાના ખોરાક માટે જુદુ અંગે આધાર રાખે છે યશુપણીઓ વનપતિ પર આધાર રાખે છે આમ પરસ્પરાવનન એ જીવન મ ગીતનો મુખ્ય સૂર છે, પણ એ સૂર બહારો જોવા મટે લાગે છે કે માણસે પર-સ્પરાવનનનો અર્થ પરસ્પરાવનન કે પરબક્ષણ એ લીધે છે

આપણે બીજા પસેથી લેવાનુ છ પણ વિના જાને લેવાનુ નથી, કાદા જાને આપવો જ જોઈએ જો ન આપીએ તો ધીમર આપણે મથા દાવીએ પણ આખરે આપણને જ ગુસ્સાન યાવ થરતી માણસને આપણે-પણ ખાતર આપણુ તો જ, માત્ર માણસને આપણે પણ ખાણુ આપણુ તો જ પણ માણસ માણસની આપણે વચ્ચેથી એ સૂત્ર જુલ છ ગણુ છે ને વિનાશ્રમે વિનામી રાજાઓના કુરૂપે, સામ્રાજ્યવાદી ન નઓની ખાણીરૂપે ને મૂડીવાદીઓને શોષણરૂપે બીજા પાસેથી મૂ લેવામા અનુચિત છે તેણે જ્ઞાન મરણ રહ્યુ નથી પરિણામે ધીમર એ ચાને છે પણ અતે વૈર, ને જાગવો તે જ માર્ગ ઉડે છે વસ્તુન જેને આપણે દહાડે ને દહાડે ધમ્રાએ તે આપણને આપી રહે મ્થાથી તેની આપવાની સક્તિ ધરતી જાણ તે જાણ મમ? તેની વાન છે પણ આ વાન લોખ ને ગોદથી આધણા થએલ માનવને મમજની નથી-તેથી કટા પાને કમના બીજે હેડે જાણને સ્વાવનનની વાત

કરે છે. પણ આજે સાચો ઉપાય સહકારપૂર્ણ પરસ્પરાવલંબન છે. શાળામાં જે ઉધોગ દાખવ થાય તેમાં સમગ્ર સમૂહ એકત્રીજ સાથે મૂંઝાયેલો છે, ને એકની ધજા અન્યની ધજા છે તેવું દેખાય તેમ આયોજન થવું જોઈએ; એમાં જે ભૂલ કરે છે તે સુંદર રીતે ચાલતા એક યશ ચક્રની ધરીઓ ભાંગી નાખે છે.

તેથી જ રીતે જ્યારે પરસ્પરાવલંબન પર આધાર રાખવો હોય ત્યારે પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરતાં પરોક્ષ હકીકતો પર આધાર રાખવો પડે તે દેખીતું છે. રાજ્યતંત્રનો જ દાખલો લઈએ. જ્યારે રાજ્યતંત્ર બેચાર ગામનું હોય ત્યારે દરકોષ માણુમ એ તંત્રમા પડનાર વિશે જાત અનુભવે જ મત બાધી શકે છે; પણ જ્યારે રાજ્યતંત્ર દેશવ્યાપી થાય ત્યારે એમાં જનાર માણુસનો જાતઅનુભવ લેવો શક્ય નથી, પણ એની વિચારણા, એનાં સૂત્રોની વિચારણા, એનો અભ્યાસ, એનું ધંધાનું જીવન, એનો ઇતિહાસ, એનો કાર્મિકમ આવી જુદી ઝિંઝાએથી જુદા જુદા માણુસોએ મેળવેલી હકીકતોને જાણી, એનો મેળ મેળવી, એમાંથી કોઈક નિષ્કૃષ્ટ પર આવવાનું રહે છે.

પરસ્પરાવલંબી સમાજના એકેએક નાગરિકે આ ગુણ કેળવવાના રહે છે; જેમ વૈજ્ઞાનિક નજીકની જાડી વસ્તુ હોય તો આંખે જોઈ લે છે, પણ દૂરની કે નાણુક વસ્તુ હોય તો દૂરની કે સૂક્ષ્મ-દર્શકયંત્રની મદદ લે છે. તેમ આ વિશાળ સમાજના નગરજનને આવા પરોક્ષ અનુભવ પરથી નિષ્કૃષ્ટો બાધતી તક ને કલ્પનાશક્તિ કેળવવાં જોઈએ.

જે પરસ્પરાવલંબી સમાજ આપણે રવેચ્છાએ, અનિચ્છાએ કે બેચરકાંચી જીમો કર્યો છે તે સમાજનો પાયો ગણિત, યંત્રશાસ્ત્ર, રમાયણવિદ્યા ને ભૌતિકવિજ્ઞાન છે. પાકને તુકમાન કરનારા જીવડા, પાકને મદદ કરનારાં જીવડા, દૂધને જગાડનારા, આથો લાવનારા

કીટાણુઓ, જળ, વાયુ ને વીજળીની શક્તિ આ બધી શોધોએ આપણા વર્તમાન સમાજની રચના કરી છે. તકુરસ્તી ને આયુષ્યનું સામાન્ય પ્રમાણુ જે વધુ છે તેનું કારણ પણ આ શાસ્ત્રોનો વિકાસ છે. એટલે શાળામાં બહુતા બાળક સૌ વર્ષ પહેલાં જ સામાન્ય આંકના પનાખા કરીને ઊઠી જતો તે આજે ચાલે નહિ. તેણે જોયી કક્ષાનું પરોક્ષ ગણિત શીખવું જ રહ્યું, અથવા તો છેવટે ફેંકાઈ જવું રહ્યું. શાળામાં રમાયણવિદ્યાના ચમત્કારો બાળકને ખતાવવા જોઈએ. તેમજ ભૌતિક વિજ્ઞાન ને યંત્રવિદ્યા ચારે બાજુ કેવી રીતે પથરાયા છે ને તેના અભાવે શું થાય, તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ તેને અપાવો જોઈએ.

માથોસાથ આ વિદ્યાઓનો ફેટલાક માણસે સંહારમાં ઉપયોગ કરી એ વિદ્યાઓને કેવી લજ્જા છે, તે પણ તે જાણે તે જરૂરી છે.

પણ આપણી શાળાઓમાં જે બીજી એ બાજતો તરફ ધ્યાન એચાવું જોઈએ તે નીચેની છે.

આ બધા વિકાસનું મૂળ વૈજ્ઞાનિકોની પ્રયોગશક્તિ છે. મુશ્કેલી ખ્રિસ્તી ધર્મે આ પ્રયોગશક્તિને ડાબવા અનેક પ્રકારના અત્યાચારો કર્યા હતા, જેમેલીઓ તેનું પ્રસિદ્ધ ઉદાહરણ છે. પણ વિશ્વપ્રકૃતિએ આવરેલ માઠા પડને ભેડવા માટે જે પ્રયોગો એ મરણિયા વૈજ્ઞાનિકોએ કર્યા તેણે સમાજને ખુબ ખ્રિસ્તીધર્મને પણ નવું દર્શન આપ્યું. આ વૈજ્ઞાનિકોનાં જીવનો એ બાળકો માટે પ્રેરણાગ્રામ્ય જોવા છે. એમાં પરિશ્રમ, શ્રદ્ધા ને સત્યની, અનન્ય બોજની ત્રિવેણી વહી રહી છે, આ જીવનનું પારાયણુ એટલે આવા પ્રયોગોનું પારાયણુ છે.

આપણી શાળાઓમાં કાંઈ પણ પ્રકારના પ્રયોગને ભાંગફોડની ચીના બહાર જવાની વિવાર્ધા-મમૂદ માટે અનુકૂળતા છે ખરી ! એ ન હોય, ત્યાં સુધી આપણે નવા સમાજને અનુરૂપ યજ્ઞના

નથી. અજ્ઞાતના, અણદીકના બારણાં ખોલવાનું સાહસ ને સ્વાતંત્ર્ય આ નવા વિજ્ઞાનથી વિકસતાં સમાજનો પાયો છે. જ્યારે આપણી શાળાઓમાં અદ્વયપંચાંગીમાં શોભતાં નિર્જીવ પૂતળાંઓનું સંગ્રહ સ્થાન છે. કોઈ કહેશે કે આપણે ક્યાં મરી ગયા છીએ ? હા. ઘણી વાર જિંચી તોખમના ઘોડા પર ભૂલ ભૂલમાં ગીંગોડા ચોંટી રહે છે, પણ લાંબો વખત નહિ.

આ પરસ્પરાવલંબી સમાજમાં જે ચોથી વાત જરૂરી છે તે વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યની આખી કલ્પના બદલવાની. માણસ જ્યાં સુધી એકલો હોય ત્યાં સુધી રાતના મોડો આવે તો ચાલે પણ ઘર માંડ્યા પછી એમ બની શકતું નથી. મોડે સુધી રખડવાની સ્વતંત્રતા પર આમ કાપ આવે છે. પણ સામે પક્ષે એક જૂની પરતંત્રતામાંથી મુક્તિ મળે છે. હા. ત, રાધવાની. ઘર સાચવવાની, બાળકો સાથે ખેલવા-રમવાની. આથી એક વિશેષ પ્રકારનું સુખ પણ મળે છે.

હવે જો એ કોઈવાર અજ્ઞાનમાં કે ચીડમાં એમ કહે કે ઘર માંડીને મેં મારી સ્વાધીનતા પર કાપ મૂક્યો છે. સુખને ક્ષીણ કયું છે તો એ એકાંગી સત્ય છે. પૂરું સત્ય તો એક પ્રકારની સ્વાધીનતા ને સુખને બદલે બીજી કોટિની ને જિંચી કોટિની સ્વાધીનતા ને સુખ સંગવડ એણે મેળવ્યાં છે.

જે જંગલી અવસ્થામાં માણસ સ્વતંત્ર હતો એમ કહીએ છીએ તે અવસ્થામાં માણસ ખરેખર બહુ ઓછો અંશે સાચ્યે જ સ્વતંત્ર હતો. અલગત રસ્તા પર ગમે ત્યાં ચાલે તો પણ એને રોકટોક કરનાર પોલીસ નહોતી એ વાત સાચી. પણ પોલીસ ફરતાયે કયાય નિષ્કુર ને મર્વવ્યાપી કુદરત એના કુસ્મનની જેમ ચારે બાજુ વીંટ-બાધને પડી હતી. જિનાણામાં પાણી વિના એને રહેડાણ બદલાવતું પડતું. ચોમાસામાં મચ્છરી એને કરડી ખાતા, શિયાળામાં ઠંડી એને

બહાર નીકળવા ન દેતી આમ એની ગતવ્રતા પર અગણિત દાખ દેતા, ને વાસ્તવિક રીતે આજના આમાર્ગિક મનુષ્ય કરતા એ વધારે પગધીલ હતો. આ આમાર્ગિક મનુષ્યને, જો એ જમણી બાજુએ ચાલતા હોય તો પેલીસ રોકે છે ખરી, પણ ચોમામાના વરમામાં છત્રી. ને શિયાળાની ટાકમાં હુનો એવરકોટ એની શવન-યાત્રા નિર્વિઘ્ને ચાલવામાં મદદ કરે છે, એટલે વિચાર ને યોજનાપૂર્વકનો મયમ એ સ્વાતંત્ર્યનો વિરોધ નથી પણ સ્વાતંત્ર્યનું વધારે ઉપભોગ કરવાનું જ માધન છે. ડાબી બાજુ ચાલવાના નિયમને હીરે હરવાફરવાનું સ્વાતંત્ર્ય ધગ્યું નથી, પણ વધે છે. એ ન હોય તો અધનમજો થાય ને લીનદું હરવાફરવાનું એણું ને વિધંબવાનું બને.

જો મમાજને એકબીજા પર અવવબતો રાખવો હોય તો પરસ્પર માથે ગોદવાઈને જ રાખી શકાશે. આ મુજુ ન હોય તો વર્તમાન મમાજને ધર્મજુ નિવાય ચલાવવો શક્ય જ નથી. ને જેટલું ધર્મજુ વિગેય ને કાયમી તેટલી આ સયમિત સ્વાતંત્ર્યમાંથી જન્મતા સુખની તકો ઝોછી. આ સ્વાતંત્ર્ય અલગત વ્યક્તિજન્ય નથી. મમાજની મધગી વ્યક્તિઓએ મળીને ગોદવેલી એક યોજના છે. આ યોજનાથી બળિતનો વિકાસ ધટતો નથી પણ વધે છે. આ વાત શાળાની સ્વચ્છતા, શાળાનો ઉદ્યોગ, વર્ગોની વ્યવસ્થા, રમતોનું સચાલન, વિદ્યાર્થીની તકરારો આ બધામા અનુમંધિન થવા જોઈએ. આમ કરીને ઉદ્યોગમા જે ઉદ્યોગ આ શરતો પૂરી ન પાડતો હોય તે વર્તમાન સમાજ માટેના આવશ્યક મુજોને ખીનવતો નથી તેમ સમજી તેના પર નવેમરથી વિચાર કરવો ધટે. નિશ્ચુત ઉદ્યોગશિક્ષકો આના પર વિચાર કરશે.

ગામાન્ય અર્થશવનમાં પોતાનું કર્તવ્ય અદા કરવાની લાપમતો તો શિક્ષણે આપી, પણ માણુમની જૂન તેડવાથી ભાંગવાની નથી. તે

અન્નજીવી છે પણ અન્નવદ્ધી નથી. તેનું હૃદય તો સર્વવ્યાપી પ્રેમ કેળવવાનું છે; આ કેમ બને ? અમારું કહ્યું તેમ માનવચિત્તને કુળદુષ્કરવા કદાચ રસધારાની જરૂર છે ? તેનો વિચાર કરીએ.

આપણે જોયું કે શિક્ષણે બેનકું કામ આપવાનું છે એક છે શિક્ષણ દ્વારા આવનારને એની દાળ-રોટી મેળવવાની આવડત આપવાનું ને બીજું છે એના ચિત્તને રસમય, કુળદુષ્કર, આનંદિત ને સર્વેન્દ્રિયમય બનાવવાનું. દાળરોટી રળતા શીખવવાનું કામ ધણી જાણે શિક્ષણના પ્રદેશમાં લેતા અભણ છે, જાણે એ જીતરેતી કોટિનું શિક્ષણ હોય ને ! આ કલ્પનાનું મૂળ આપણા સમાજમાં પરોપજીવી ને શ્રમજીવી વર્ગોના ભેદો છે. પરોપજીવી વર્ગે મંસ્ત્રારિતાના શિક્ષણનો-ને તે જ શિક્ષણનો અનુભવ લીધો છે. દાળ-રોટી મેળવવાની વિદ્યા બહુવાની એને જરૂર પાડી નથી લાગી, ને એ વર્ગ જ કરતો કરાવતો હોવાથી પોતાને જે જરૂરી નથી લાગતું-તેને બિનજરૂરી ગણ્યું છે ને મહેનત લોકો કાળી મહેનત કરે છે તેમાં સંસ્કાર કે નિમિત્ત કે રમ કશું નહિ બળવાથી એ મહેનત જડ ને ભારરૂપ બની છે. મહેનત વિશે આનું કલ્પના સંસ્કાર વર્ગે જોયું હોવાથી એમને દાળ-રોટીના શિક્ષણને કેળવણીના ક્ષેત્રમાં દાખલ કરતા સૂઝ ચડે છે. એને ધ્યાન છે કે સરસ્વતીના મંદિરમાં આ મૂળો, વેગણ ને ચીમણની દુકાન કયા મંડાણી !

એ બૂધી જાન છે કે આવી કાળી મહેનતના કારણે જ આ જગત દાળ-રોટી પામે છે ને મસ્કાગ એ આશ્વજનસમુદાયને ન આપતા યોગ્ય મંડીબર લોકોની આગવી મિનકત બની હોવાથી કૃત્રિમ બન્યા છે ને મહેનત નિરમ બની છે.

આમ હોવાથી દાળ-રોટીનું શિક્ષણ સંસ્કારના શિક્ષણની જોડા-જોડ આપાનું જ રહ્યું-જેથી એ દાળ-રોટી મેળવવાનો જોગ સૌ પર વહેચાઈ જાય, ને દાળ-રોટીના ધધામાં મસ્કાર પ્રવેશે વસ્તુતઃ

જેને આપણે સંસ્કારિતા કહીએ છીએ તે આચારમા એક રસ કરવાની વસ્તુ છે. રૂબરૂ એકેય કોશ જેમ રમ વિનાનો હોતો નથી તેમ માનવીનું એકે વ કામ સંસ્કારિતા વિનાનું ન હોય તેની વાણી, તેનું કવચનયન તેનો પોષાક, તેનું આતિથ્ય, તેની આજ્ઞા અરે તેનો વિરોધ પણ સંસ્કારિતાથી સુગંધિત થયા હોવાં જોઈએ—પ્રાણ જેમ શરીરના એકે-એક કોશમા વ્યાપેલો છે તેમ સંસ્કારિતા કાર્યમાત્રમા એકરસ થવી જોઈએ પણ આ સંસ્કારિતા આવે કેવી રીતે ? ઉદ્યોગ દ્વારા ? કર્મ દ્વારા ?

જો ઉદ્યોગ દ્વારા જ આવતી હોત તો બધા ઉદ્યમી લોકો સંસ્કારી હોત. પણ તેનું દેખાતું નથી. તો આ સંસ્કારિતાની સુગંધ અંતરમા ક્યા બારણેથી પ્રવેશે છે ?

સંસ્કારિતા ક્યા સાધન દ્વારા આવે છે તેની ચર્ચા કર્યા પહેલાં સંસ્કારિતાનો અર્થ શું ધારીએ છીએ તે સમજી લઈએ.

અમુક માણસ સંસ્કારી છે એમ જ્યારે આપણે કહીએ છીએ ત્યારે આવા આવા શુભો આપણી નજરમા હોય છે.

પરમ સદ્વિષ્ણુતા, આર્દ્રતા, કોમળતા, સુરુચિ ને સુધડતા, કલ્પ-કૃતા, અન્યાય કરતા હૃદય ડંખે તે.

આ બધા શુભો વચ્ચે જો સાકળરૂપે ચાલતો કાંઈ વિચાર હોય તો એ મારા જોડેના જ બીજાને પણ અધિગર છે. મારા જેવા જ બીજાને પણ સુખદુઃખ છે. મારા જેમ જ બીજાને પણ આશા-નિરાશા છે તેવી જામત લાગણી.

આત્મન પ્રતિફૂલ્લાનિ પરેષાં ન સમાચરેત્

જો માણસ હું જ છું, બીજા મારા માટે જ સર્જાયા છે, આને આને જીત્યો, કાલે બીજાને જીતીશ હું જોતા, હું બોલતા એમ રટયા કરે છે તેને ગીતામા તામસી પ્રકૃતિ કહી છે. તામસી એટલે જડ-વિશ્વ ચારે બાજુ લાગણી ચિંતન, ને બાવોધો ઉભરાય છે તેનો

જેને ખ્યાલ પણ નથી આવતો તે.

ખીજે માણસ કહે છે—હું પણ છું. તું પણ છે. હું પણ જીવું, તું પણ જીવે, આપણે સાથે જમીએ, સાથે રમીએ, સાથે વિકસીએ, આ છે સંસ્કારિતાનો પાયો.

આ પછી પણ ત્રીજે પાયો છે. ને તે તું જ છે. હું છું જ નહિ. તુંહી, તુંહી—તે આધ્યાત્મિકતા. પણ તેનો આપણે અહીં વિચાર ન કરીએ. વ્યાપક શિક્ષણ ખીજ આપશે પર્કોથી શકે.

પોતાનાં સુખદુઃખ જેમ જ ખીજનાં સુખદુઃખોનો જામત ખ્યાલ, તે માટેની કામગીરી, આર્થ લાગણી આ શિક્ષણ સેનારમાં કેવી રીતે ઊભા થાય ?

મને લાગે છે કે શિક્ષણમાં એનાં ત્રણ મોટાં સાધનો છે. ને તે સાહિત્ય, સંગીત ને મર્જનાત્મક શ્રમ.

સામાન્ય રીતે માણસ માણસ પાસેથી શીખતો હોય છે. એટલે જ શિક્ષણકાળ દરમિયાન એને માનવતાના નમૂના સમા માણસોનો સંસર્ગ થાય તેવી ગોઠવણ કરવાની હોય છે. પણ બધી વખતે તેવી ગોઠવણ પાકી ને વ્યાપક કરવાનું અનુપ્યમમાનમાં શક્ય હોતું નથી. એવા સુંદર નમૂનાઓ જૂજ હોય છે. ને બાળકો તો આંખણે આંખણે અવતરે જ છે. ત્યારે એમને આવા માનવોનો સત્સંગ કેમ કરાવવો. સાહિત્ય એ આવા માનવતાના નમૂના સમા નરોનો સંગાય મેળવવાનો સેતુબંધ છે. એના પર થઈને વર્તમાન કાળના લોકો—કાળને દરાવી શકે છે. જૂનકાળમાં એમના જેવીજ મુરકેલીઓમાં માનવતાનું ટીપું ઢળી જવા દીધા સિવાય માનવતા તે વીરોએ કેમ ઉભારી તેનો અનુભવ લઈ શકે છે.

એટલે સાહિત્ય એ વાંચન નથી. તે પુસ્તક શબ્દ જાંડાર નથી—તે સત્સંગ છે. જે સાહિત્ય મત્સંગ ન કરાવી શકે તો એ શિક્ષણનું

વાદન બની શકવાનું નથી. ને જ્યારે જ્યારે એ શિક્ષણ આપી શકે છે ત્યારે જીવતા સત્તમ સમુદાય વીર્યવાન ને સજીવ હોય છે. હાલતાં આવતાં, મચન અનુભવતાં, નિયોવાદ જતાં છતાં નહિ નમના સ્ત્રી-પુરુષોના એક જાન્ય સમૂહ વચ્ચે આપણને એ લક્ષ જાય છે. એ કલ્પનાપ્રધાન હોવા છતાં એ માનવના અંતરની કલ્પનાઓ ને વિવિધ અનુભવોનું એવું દર્શન કરાવે છે કે વર્તમાન કાળમાં જીવતાં માનવોના દર્શન બાંધે જ કોઈની પ્રત્યક્ષ સોળત પણ એવું દર્શન કરાવી શકે. કવિ-સ્વપ્નજી ને મનીષી આ માટે કહેવાયા છે.

આ કામ સાહિત્યને નામે જે બધું આજે છપાઈ રહ્યું છે તે ન કરી શકે તે વાત સાચી છે, પણ જાણવું આપણે કામ પણ નથી. એતરમાં એક કૃત્તો હોય તો પણ જાણી જમીનને બીજવી દ્રષ્ટિ શકે છે. એટલે ઉત્તમ કાલિયું જે ચિરંતન સાહિત્ય વિષ્ણુના વિવિધ દેશોમાં સર્જાયું છે—તેમાં શિક્ષણ લેનારાઓ નાહી શકે તેવી ગોઠવણ શિક્ષણક્રમમાં થવી જોઈએ. આવા સાહિત્યનું પારાયણ કે શ્રવણ તે ધડીએ બસે કામ્ય બાહ્ય કર્મ જ લાગે પણ એતરમાં દટાઈ ગયેલાં ખીની જેમ એ કાલ આપના મનસક પાક આપશે તેવી શક્તિ છે.

એક વાત છે કે રામાયણ-મહાભારત ને હિન્દુકોટિના નવનવાતની જેમ જ ઉત્તમકોટિના જીવનચરિત્રો પર આ સાહિત્ય શિક્ષણમાં બને તેટલો વધુ બાર મુકવો જોઈએ. દુર્ભાગ્યે, સાહિત્ય દષ્ટિએ સુંદર ને ચરિત્ર લેખનની દષ્ટિ દોષવિહીન ચરિત્રમાંથી આપણે ત્યાં લગભગ નથી શિક્ષણ લેનારાને માટે એ કાલ નાનીસલી ખોટ નથી.

સંગીતનું તો વર્તમાન શિક્ષણમાં સાહિત્ય કરતાંય ઓછું રચાય છે. જીવનના બાવેને સંગીત મૂળભૂતથી કેવા હવાવી શકે છે! લાગણીઓની તીવ્ર સંવેદન શક્તિનું શિક્ષણ સંગીત જેવું બાંધે જ બીજું કોઈ આપી શકે પણ હું એમાં અબ્યામી નેથી એટલે વિશેષ લખના નથી. ચિત્રકળા પણ આપણી કેટલી

સાળામા છે ? પ્રાથમિક શિક્ષણમા છે ખરી ? જ્યાં છે ત્યાં પણ એ કલ્પના-ભાવો, સુગત્તા, સુરચિ કેળવણી એક સાધન છે એમ વિચારાય છે ખરું ?

વગ્વત વિશ્વને વિવિધ બાબતી ભેટવાના જે ધણા માધનો છે તેમાનું એક સાધન આ ાગ છે. વિશ્વ રંગો ને રેખાઓથી જાન-રાય છે. આપણે તેની મધ્યે આપણું અંતર તરબોળ કરી છઠ્ઠે તો, ધણા રાગદોષો ઓછા થઈ જાય ને રાગદોષો ઓછા થાય એટલે જગાં હલ્યા ને !

આનંદહીન મનુષ્ય બીજાના આનંદોનો નાશ કરવાનો વ્યવસાય લે છે. પણ જેનું મન આનંદથી પરિપૂર્ણ હોય તે તો બીજાની આશીર્વાદો પાત્ર બની રહેશે આ આનંદના પ્રમણ સાધનો ઉપર કલા તે છે તે તે આનંદાવુલ્લભ દ્વારા ઉપર કલા ગુણો પણ કેળવાય છે.

શિક્ષણમા મર્યાદિતા માટેના આવશ્યક ગુણો આ ત્રણે સાધનો દ્વારા વ્યાપક રીતે કેળવી શકાય છે, પણ તેનો અર્થ બીજાં માધનો નથી તેમ ન ગણવું. હરકોઈ પ્રસંગ કે કમ જેવા નિર્દોષ-સહજ મરણ હવંત સૃષ્ટિનો સંસર્ગ મળે તે આવી કેળવણીનું સાધન છે જ, બગીચાનો ઉછેર, વાહરકાલી દોસ્તી ને માવજત, મરઘાપાલન, સામુદ્રિક હાસલો, વ્યાપક વેગો વખતે મારવાર દ્વારા થતો માનવ પરિચય, આ બધા સાધનો છે જ, ને તેનો પણ પૂરેપૂરો ઉપયોગ થવો જોઈએ.

(૧૧)

ઇતિહાસ શિક્ષણ શા માટે ને કેમ?

આપણી શાળાઓમાં ઇતિહાસનું શિક્ષણ ઠીક ઠીક મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે, ને તેનું મહત્વ દહાડે દહાડે વધે તેવા સંજોગો છે. ઇતિહાસના જુદા જુદા પ્રકારના અભ્યાસક્રમે ને પાઠ્યપુસ્તકો રચાતા જાય છે, સાધોસાધ કિશોરસાવભાષા જેવા સુરી વિચારકો આ ઇતિહાસ શિક્ષણની હથેલીના વધારે પડતી અંકાય છે તેનું પણ કહેના અંભળાય છે.

બહુ જીડા જીનમાં સિવાય વિચારીએ તો એટલું દેખાશે કે દરેક કાળે લોકોએ જૂતકાળના બનાવોને અંધરવાનો પ્રવાસ કર્યો છે. એટલું જ નહિ પણ ચીવટાઈવી તે જાળકેને મને તેવી ગોઠવણ પણ કરી છે. જેને આપણે જંગલી કે પાલત જાતિઓ કહીએ છીએ તે પણ આમાં અપવાદ નથી. તેને ધણીવાર આખરે લોકચાહિત્ય, કંઈક સાહિત્ય કે હંતકથાઓ કહીએ છીએ. પણ જો તેની અભ્યાસપૂર્ણ ઇજ્જાવટ કરવામાં આવે તો જરૂર દેખાય કે એમાંનું મોટાભાગનું સાહિત્ય આને આપણે જેને ઇતિહાસ કહીએ છીએ તે કોટિનું છે. દેહના ગરોડાઓ, કુણ્ડી કે ટ્રાળીના બચાયા, બાટચારણો, પુરાણિકો, શુભો. જંગલી જાનિઓના જાદુરોજીવાળાઓ સૌને તેમના સમાજે મુખ્યત્વે એકજ કામ બનાવ્યું હતું ને તે, તે તે સમાજની વિકાસવાના સાચી

રાખવાનું. એમ કહીએ કે એનાં તો ધણી કપોલકલ્પિત ને અમાનુષી ને જૂઠી વાતો સંધરાઈ છે; તો એ આક્ષેપ ચાલુ ઇતિહાસને પણ લાગુ નથી પડતો એમ નથી. ઇતિહાસ નહિ બણાવવાવાળાની મુખ્ય દલીલ એ છે કે ઇતિહાસમાં માયા ખોટાનું એવું મિશ્રણ ચર્મગ્યું હોય છે કે જેમાંથી સાચું તારવવું મુશ્કેલ છે; ને તેજો તારવી ન શકાય તો બણાવવું શું ?

ઇતિહાસમાં જાણીજૂઝીને, કેટલીકવાર તે સમાજ ખરેખર તેમ માનતો હોય છે તે માટે, ને કેટલીકવાર સાચેસાચી વાત મેળવવી શક્ય જ નથી હોતી તેથી જુઠાણું બને છે; પણ તેથી ઇતિહાસના શિક્ષણને છોડી દેવાના વિચાર પર જવું તે ચોખ્ખું નથી.

મમાજને ઇતિહાસ શીખવ્યા સિવાય આશ્યું નથી. (તે છાપેલો હોય કે કંઠસ્થ હોય) તેવું કારણ એ છે કે વ્યક્તિને મમાજનો ધટક હોય છે તેને સમાજ સાથે સ્પર્શને તાતલે આપવો તે અનિવાર્ય છે. ને દરેક સમાજના મૂળ જૂતકાળમાં હોય છે. આકાંક્ષા ભવિષ્યમાં હોય છે. તેના પ્રત્યક્ષ સંપર્કનું ક્ષેત્ર સાગ્રવણ ગાઉ જ હોઈ શકે, પણ તેના ક્ષેત્ર કલ્યાણના આધારનું ક્ષેત્ર સેંકડો હજારો ગાઉનું હોઈ શકે. આ વિગાળ ક્ષેત્ર સાથે એ પ્રત્યક્ષ દેહે સંકળાઈ શકે તેમ નથી. પણ તેવું મન નેટવું વિસ્તીર્ણ કરવું હોય તેટલું કરી શકાય. તેવી અનુકૂળતા કુદરતે આપી છે.

સમાજ ઇતિહાસદ્વારા આ અનુકૂળતાનો લાભ લે છે. પતિવ્રતા સ્ત્રી પોતાના પતિના સંતમરણ દ્વારા વિયોગને ખ્યાલી શકે છે; તેમજ વ્યક્તિ પોતાના સમાજના બહુ મોટા અંશ સાથે સંયોગ ને જીવતો સંપર્ક ધરાવી શકે તે શક્ય નહિ હોવાથી તે સમાજના ઇતિહાસરૂપી સંસ્મરણ દ્વારા તેની સાથે એકતા સાધી શકે છે.

તે સમાજમાં આ એકતા ન અનુભવી શકતી વ્યક્તિઓ વધારે હોય તે સમાજ ઊભા બિન્ન થયા સિવાય રહે જ નહિ. આ દેશના ભાગલા તેવું સુપ્રસિદ્ધ હલરણ છે. મુસ્લિમો આ દેશમાં ઘણા વખતથી

રહેના હતા એમાના મેટાબાગનો વાસ્તવિક રીતે મુરિલમો હતા પણ નહિ, તે તો વગેરે જ હતા, પણ એમની માનસિક એકતા અર્થે અદ્રશિત હોના નેજા ને ખિલાફતવાળી રહેનારાહત માથે ઇતિહાસ દ્વારા જોડાઈ હતી પરિણામે સમગ્ર ભારતીય સમાજ એમને અનગ પડતા અગ્રગણી શક્યો નહિ

ધર્મેષિનીમા જે પીરો એકે એકે કપાઈ મથા તેમની શદ્દા ત સ્થાને આટલ જ કાતરાયુ કે 'હે મુમાશર' તુ સ્પાર્ટામા જઈને કહેતો કે અમે સ્પાર્ટાનોની જેમ સૂતા છીએ !'

વ્યક્તિ જૂખાણ છે, કામુક છે, ખીકણુ છે, ટૂંબી, તે સ્વાર્થી દષ્ટિવાળી છે, તેમજ તેને હાથે પગે ફરવાની એક મર્યાદા છે આ છતાં એના અસ્તિત્વ ને વિકાસનો આધાર એ જે સમાજમાંથી પોતાના ધારણુ પોષણુ ને સત્સંગદિ માટેની મામમી મેળવતો હોય, તે ગમાજ અખતિ અખૂટ અને અણિશુદ્ધ ગહે તે છે કેટલીકવાર આ સમાજ માં કુદ્દુબ જેટલો જ વ્યાપક હોય છે ને વર્તમાન ઇતિહાસ એવું ■ દેશ વ્યાપી ને જગત વ્યાપી જુનેલ છે જલદારના આ મમાજની વ્યાપકતાની જોડાએક માણુમના મનની વ્યાપકતા પણ વધે ને સમાજે' આ કક્ષાએ આવતા કેવો પુરુષાર્થ કર્યો, કેવી જૂનો પછ તે જાણી ચિત્ત વ્યાપક, જાગ્રત ને એકરમ બને તે ઇતિહાસ ચિંતણુ એક માત્ર જોય છે માણુમની માનસિક વધારી ન્યાતને કે નમરગેને હોન જે ન્યાત કે નગર રોક એના વર્તમાન અસ્તિત્વ માટે જરૂરી ન રહ્યો હોય એના વર્તમાન વિધામની જરૂરિયાત પૂરી પડતા હોય ધારા મળા કે પ્રેરનારા રાજકીય કે મામાજિક આગેવાનો તો એના ચિત્તમા બેસક વાણુ વ આ કરે આ બેસક ગીન બે નવી જાણ વ્યાપકતા સાથે નવા વ્યાપક ઇતિહાસચિંતણુ દ્વારા જ જપે થાય દરેક મમાજને જેના મોઝ પગ આ મારી ગિવાય ચાલુ નથી શાટવાળી ગિવાય ઘાબો વખત ઝીની રહી શકતી નથી ઇતિહાસનો

હેતુ ને અનિવાર્યતા આપણે જોયાં હવે તે ક્રમ પદ્ધતિથી કેમ સંધાય તે હવે પછી જોશું.

આપણે આગળ જોયું કે ઇતિહાસકર્તા શિક્ષણ દરેક સમાજે આપવું પડ્યું છે. ને તેનો હેતુ સમાજની ઓથે જીવીને વિકાસ સાધતી વ્યક્તિ સમાજની જૂથોને વિકાસનાં પગલાં જોઈ તે સમાજની સાથે એકતા સાધી શકે તે સંદેશ છે.

પણ સમાજના વિકાસને તેમાં થયેલ જૂથોની નોંધ પૂરેપૂરી સાચી જ રખાયેલી હોય છે તેમ જનવું નથી. જેને આપણે સમાજનો વિકાસ કહીએ છીએ તે સીધી સાદી રીતે થયેલો નથી હોતો. વિકાસનાં પગલાં બરાબાં ત્યારે સફળ મંમત હતા તેમ પંથુ જન્યું નહોતું. વિકાસ વિચારોનો થાય છે ને ખીજે વિકાસ માણસોનો સંપર્ક ઉત્પાદનમાં થાય છે. આ જાને પ્રકારનાં વિકાસમાં જૂના વિચારોવાળા, ને જૂની રીતરમઝ પ્રમાણે સંપર્ક ઉત્પન્ન કરવાવાળા વર્ગો હંમેશાં આડા આવે છે. સૈદ્ધાંતોથી જે રીતે કરતા આવ્યા, માનતા આવ્યા, હોય તેના કરતાં જુદી રીતે વિચારવાનું કે આચરવાનું એમને ફાવે નહિ ને તેનાથી ખરેખર ફાયદો થાય તેમ માને પણ નહિ. આને લીધે એક માણસના એક વિચાર કે એક કાર્યને એક સમૂહ નિંદશે ને ખીજે સમૂહ પ્રશંસા કરશે. સંબંધ છે કે નિંદાને પ્રશંસા જાનેમાં અતિશયોક્તિ હોય. ને જેમ જેમ ધર્મણુ વધતું જાય તેમ તેમ સ્વપ્રશંસાને પરનિંદાનું પ્રમાણ વધતું પણ જાય. અહીં આવી જૂની ઠકરાતોને ઉચ્ચત્તવી નાંખી એક મુસ્લિમ રાજ્ય સ્થાપવાવાળા મુગલને અન્ય બાદશાહોની તવારીખ લખનાર જહાંયુની-ખાસીખાન ને ખીજા મુસ્લિમ ઇતિહાસકારોને તેની જ સામે તે જ પ્રમંગની તવારીખ લખનારા બાટ-ચારણોના ઇતિહાસકારો જોતાં આ પાત ૨૫૪ દેખાઈ જશે. જહાંયુનીને મન જ્યાં કાફરો અધમ છે, ને બાટ-ચારણોને મન એરઠો-ચવનો રાક્ષસો છે. જાને પણ અતિશયોક્તિ

કંપામાં પાછી પાની કરતા નથી. કારણ કે એ તો બે વચ્ચેના
જીવન મરણ સંગ્રામ છે.

એટલે જ વિચારકો, ઇતિહાસમાં જુદું ખૂબ બહુ હોવાથી
આમ તારવવું મુશ્કેલ છે તેમ કહી ઇતિહાસ શિક્ષણને ગોચ કરવાની
કે તજવાની વાત કરે છે. તેમની ફરિયાદ સાચ ખોટી નથી.

પણ તેનો ઉપાય ઇતિહાસ તે નથી પણ ઉપાય એ છે કે ઇતિહાસ
વિશાળ પડે. બહુવધે. જે મજબૂત થયે હોય તેનો અત તે
આવ્યો જ હોય. આવ્યા પછી પાછી કાંઈક આજ્યાં પણ હોય ને
કાળ જતા આગ્રહ, પૂર્વમિત્રો ને આવેગો ઓછા પણ થયા હોય
વિવાદ પડી સંવાદનો જમાનો પણ હોય છે. આ બનેને જો
આપણે અભ્યાસ કરીએ તો સર્વમાધારણ મત્ય ન જ મળી આવે
તેનું નથી. મુસ્લિમ ને મરાઠા સમય અવગ અનગ બહુવધાનો કરી
અર્થ નથી. તેમ જ મરાઠા ને અંગ્રેજ મમવતું મમજવું.

આજે શાળાઓમાં ઇતિહાસ બહુવાલ છે તેમાં બીજા ધર્મા
દોષો છે પણ તેમાં મુખ્ય કો. તેના ખડો પાડી અલગ અનગ બજા-
વાય છે તે છે. મુસ્લિમો અભ્યાસ કરવા માટે જેમ હાથ-પગ
કરોડનો અલગ અલગ અભ્યાસ કરે તો મુસ્લિમનું રક્ત કદી હાથ
ન લાગે તેમ ઇતિહાસમાં મૌર્યયુગ, મુગ્ધયુગ, પદાભયુગ, મુગ્ધયુગ,
મરાઠાયુગ, અંગ્રેજયુગ, વગેરે ભાગવા પાડી જુદા જુદા પારખોમાં
બજાવ.ય છે પણ તેથી બહુનારના હાથમાં ખીજું મે તે આપણ
હોય પણ ઇતિહાસ તો આવનો નથી જ. આધારિક વિધાન એક
અવિચ્છિન્ન પ્રવાહ છે. ક્યાક સાકડો છે, ક્યાક પડેલો છે, ક્યાક
પાધ છે, ક્યાક જોડાણ છે ક્યાક વગી મરેરવની ને જેમ નીચે અદ્ય
ગીને વહે છે. પણ તે અવિચ્છિન્ન છે. માનવ દેહી આસાઓને
ફજિજીન કંપા મયાજીમાં આગીને રમો છે એ આસામાં મુખ્ય

આશા છે પોતાને ને અન્યને સુખી કરવાની. આમા આડે આવે છે કેટલીકવાર કુદરત, કેટલીકવાર પોતાનો સમાજ ને કેટલીકવાર ખુદ પોતાનું અજ્ઞાન. દરેક દેશના માનવે પોતાની પરિસ્થિતિમાથી આ દિગામા જવા મથામણો કરી છે. આમા એ લોહીલૂહાણ થયો છે ને લોહીલૂહાણ પણ કરેલ છે. માનવનો આ ત્રિમુખી ધસારો એ ઇતિહાસનો વિષય છે. આમાં કાષ્ઠક દેશ-કાષ્ઠક કાળે એકાદ મોરચે આગળ વધી જાય છે. બાકીની બે હરોળોને પોતાની સાથે લાવવા થઈ ગયાનો પણ, કાળ તે પછી આવે છે. એક મોરચા પરના જયપરાજયની અમર અન્ય મોરચા પર થાય છે. એક મોરચાવાળા બીજા મોરચાનું ધ્યાન નથી રાખતા તેથી ધણીવાર સારા હેતુઓથી પણ ભૂલો થઈ છે. વસ્તુનાં સાચા ઇતિહાસે આ ત્રણે મોરચા પર થયેની દૃષ્ટિ કે પીછેહઠતું એકસત્રી સંકલન કરી સ્વચ્છ દૃષ્ટિ આપવી જોઈએ. પ્રાચીન કાળમાં કુદરત સામેના વિમહામા આ દેશે બહુ લોહી-લૂહાણ થવું નથી પડ્યું સામાન્ય રીતે એ વખતે કુદરતની મહેર રહી છે. ને તેથી બાકીના બે મોરચા પર વીરત્વ જતાવનારા ને તેનો મામનો કરનારાઓની હિલચાલ તે વધારે જગ્યા રોકશે. પણ અંગ્રેજો આવ્યા ત્યારે આ વૈજ્ઞાનિક શોધખોળ આપણે ત્યાં નહોતી ને તેને લીધે આપણે હાર્યાં. મરાઠા અંગ્રેજો કરતા શૂરવીરતામાં ઓછા નહોતા, પણ બાકીમાં અંગ્રેજોની તોપે મરાઠાને હરાવ્યા, આ તોપે શા સાર આપણે ન શોધી. આવી શોધો કરનારા માણસો શા માટે આપણે ત્યાં પૂરતા પ્રમાણમાં ન ઉપજ્યા ? મમાજનું જોખું કયા પ્રકારનું હતું કે જેથી આવા માણસો ઉપજવાને અવકાશ ન રહે ? ને આનું જોખું રાખવાના ઉપદેશ પહેલાં જાણ કાળે કોને રસ-દાયદો હતો ? સામાન્ય અર્થમાં જોને વૈયાપ્તક રીતે પવિત્ર જીવન ગાળનાવાળા માણસે, મ્હીએ તેની તો તે ગમચે પણ ખોટ નહોતી

આ મનાલોના ઉત્તરો ઇતિહાસ-શિક્ષણમાથી મળવા જોઈએ.

અંતિમ હદે લાઇ જવા ઇચ્છનારા મુધ્દેઅધુઓ-ભાવનાશીલ પણ વાસ્તવને ન કપૂલનારા ક્રાંતિકારીઓને હરકોઇ દેશને હરકોઇ જમાનમાં ઉપયોગી થાય.

ને છેવટે ઇતિહાસ સિદ્ધાંતો એક મોટા સવાલનો પોતાના સાંખ્ય અનુભવે જવાળ આપવાનો રહે છે. ધર્મ ને નીતિશાસ્ત્ર રાત દિવસ માણસ જન્મે છે ત્યાંથી તે મરે ત્યાં સુધી એક વાત સીખવ્યા કરે છે કે સાતનો જ જય થાય ને અધર્મથી જે ચાલે છે તેનો જડ-મૂળથી નાશ થાય; ધર્મપાલન કરવાથી જ મુખ્યતાંતિ મળે ને અધર્મથી આપત્તિ આવે. ઇતિહાસ જે માનવજાતના સામાજિક અનુભવોનો દસ્તાવેજ સાહેબ છે તે આ વિશે શું કહે છે? આપણા પાઠ્ય પુસ્તકો જોઇને તો સામાન્ય માણસ પણ કહેવાનો કે એમાં જે રાજાઓ, છત્રપતિઓ સમ્રાટ છે તેઓ તો મોટે ભાગે ધર્મના નિયમોનું દક્ષ-ધન કરીને જ ચલા છે. ને ચાલુ ઇતિહાસમાં પણ મોટાભાગ એ રીતે છે. એક રીતે આ પ્રશ્ન છેવટે સાધ્ય-સાધનનો છે, ખૂર્સા સાધનો વડે સારો સમાજ રચી શકાયો છે ખરો? કે સાધન જોડું ને જોડું શુદ્ધ તેડલી જ સિદ્ધ થઇ છે?

આ ને આવી સમસ્યાના ઉકેલમાં જો ઇતિહાસશિક્ષક મજબૂત કરતા હોય તો હું ધારું છું કે એ જોનાર પણ છે ને તે ન હોય તે જ છુટ છે. પણ ઇતિહાસ એનો ન્યાય આપવો જ જોઇએ ને આપી શકે તેમ છે.

ચાલુ અભ્યાસક્રમ આ સંબંધમાં કેટલી મજબૂત કરે છે?

સામાન્ય રીતે ઇતિહાસની જગ્યા સમાજની પ્રત્યેક વ્યક્તિને હોય તે સામાજિક જરૂરિયાત છે. પણ સામાજિક જરૂરિયાતોમાં સમયે સમયે વધારે એકાદી અગત્ય આવવાના પ્રસંગો જને છે. તેથી ઇતિહાસના અભ્યાસક્રમ, પાઠ્ય પુસ્તકો વગેરેના ફેરફાર કરવાનું જોખું થાય છે. આજે પણ આપણા દેશ તેમજ દુનિયાને માટે એ સૌની

જરૂરિયાત ઊભી થઈ છે એમ કહીએ તો ખોટું ન ગણાય.

મોટા બાગની બોદિક ને સંસ્કારિક પ્રવૃત્તિ સમગ્ર સમાજને ઉપયોગી હોવાથી જન્મી હોય છે, પણ એનો લાભ કે તેના પરનો કાબૂ મુખ્યત્વે તે વખતના અંપતિવાન વર્ગે જ ઉઠાવી શકે તેવું ગોઠવાઈ જાય છે.

હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ હિન્દુસ્તાનીએ શીખવે તે જરૂરી છે. પણ અંગ્રજો અહીં રાજ કરતા ત્યારે ઇતિહાસ બણાવાતો તેને એવી રીતે રજૂ કરાય કે જેથી અંગ્રજોના રાજ્ય તરફ આકર્ષિત થાય. ઓછામાં ઓછું અપ્રીતિ તો ઉત્પન્ન ન જ થાય. જેમ જેમ દેશની સ્વાતંત્ર્યની લડત આગળ વધતી ગઈ તેમ આમાં ફેર પડતો ગયો. પાઠ્યપુસ્તકો ને અભ્યાસક્રમોનો ઉપરના ખ્યાલ પર રચાયેલો કિલ્લો તો હજુ કાલે જ તૂટ્યો પણ બહારના દુશ્મને પરિણામે એમાં બાંકોરાં ધણું પડી ગયા હતાં. પંડિત સુંદરલાલજી પુસ્તક “ ભારતમે અંગ્રેજ રાજ ” જપ્ત થયેલું ને થોમ્સને લખેલ “ બળવાની બીજ બાણ ” પર પણ પ્રતિબંધ મુકાયેલો. ૧/૫૭ વું સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ અપા-હીઓના બળવાને નામે જ ઓળખાતું. ઇતિહાસ શિક્ષણ એક સામાજિક જરૂરિયાત હોવા છતાં એનો ઉપયોગ મુખ્યત્વે આજીવન અન્યાય-ભરી પરિસ્થિતિનું ટેકો આપવામાં જ થતો હતો. ને પરીક્ષકો એ હમે જો ઉતારે ન અપાય તો વિદ્યાર્થીને નાપાસ પણ કરતા હતા.

સ્વાતંત્ર્ય આવ્યા પછી આ ઇતિહાસ શિક્ષણમાં શું ફેર પડેલો જોઈએ ? ને અનેક હકીકતોની નોંધ ઇતિહાસ આપણને આપે છે તેમાંનાં કઈ હકીકત ઉપર આપણે શિક્ષણમાં એક દેવો જોઈએ ? આપણે પહેલાંજ એક વિચાર પર આવ્યા છીએ કે ઇતિહાસે વ્યક્તિ તેમજ સામાજિક જરૂરિયાત વચ્ચે સેતુ ચલાવું છે.

આજે આપણી જરૂરિયાત શી છે ? મને લાગે છે કે સીધી

ઈતિહાસ મારી કાવનાઓ આપે તેટલું જમ નથી એટલું જ નહિ તે તેનું મુખ્ય કામ પણ નથી તે મમ ચરિતકિત નથી થાય મારા કાવ્યો, નાટ્યો, વાર્તાઓ ને નવલકથાઓના શિક્ષણ દ્વારા થઈ શકે ઇતિહાસ એ સામાજિક વા મો છે તેમા મમાજના પુરુષાર્થ ને પરિણામની દ્રષ્ટી ઉઠવી જોઈએ

આપણુ ચાંતુ ઇતિહાસ શિક્ષણ એ આપે છે ખરું? યા ને મા શાળામાં શીખવાતો ઇતિહાસ મોટેભાગે રાજવંશો ને તેના ઉમેદવારોને ને તેની અદર અદરનાં મતલ તથા પ્રવર્તારા, જુદાજુદા ને છેતરપીડીનો ઇતિહાસ છે એમાના ઘણા તો એમના મરત મારા કે નરમા દોતા નથી તે છતાંયે એ નામો ને વર્ષો વિગતો આપે વાદ રાખવા પડે છ ને વાદ ન રાખવા માટે નાપામ પણ થતુ પડે છે ઉપરાંત આ મવતરા, જુદાજુદા ને નરાતાર છેતરપીડીના વાચનની બાળકોના ઉપર શુ અમર ચતી હશે?

ઇતિહાસનો જે મૂળ હેતુ જૂનકાળના દીવાચાં વર્તમાન ને બાવિના અધિકાર ને અનિશ્ચિનતામાં વ્યવસ્થિતતા ને નિશ્ચિનતા જનાવરા તે તો આમા કયાયે હોતો નથી દરેક વર્તમાનમાં જુનના અવશેષને બાવિના બી બને પડ્યા હોય છે ને દરેક જૂનમાં વર્તમાનના બી પડ્યા છે ને તે છે તેથી જ ઇતિહાસ દીવો થઈ શકે છે તેનું તો નામનિશાન પણ દેખાતું નથી મોટા બામના માણુમને જૂનકાળમાં તેમ કે રસ પડે કે એ વર્તમાન સાથે એનું કાર્થ અનુસધાન કે મગતા પણ હોય તો, પણ એ વર્તમાન ઇતિહાસમાં વિચાર્યાં જોતો નથી પરિણામે એને ને બજાવનારને ઇતિહાસ બારરૂપ થાય છે અનુગ્રધની આજે નવા શિક્ષણમાં જોરદાર દિમાધન થાર છે જે એની કોઈપણ વિષયમાં જરૂર હોય અથવા પ્રાચુર્ય હોય તો એ ઇતિહાસમાં જે પ્રમ્તો વર્તમાનમાં બિમા થાય છે તે ના મહ નવા થી દોતા એમાના ઘણાખરા નાના કે એવા જ સ્વ પમા જૂનકાળમાં આપજા

પૂર્વજો પાસે જિભા થયા હોય છે. તે વખતે આપણા પૂર્વજોએ
હાથ અથવા મૂર્ખાઈ બતાવેલ હોય છે. ઉપરાંત આજના પ્રશ્નોના
મૂળ ભૂતકાળમાં હોય છે, આ દષ્ટિને મહત્વનું સ્થાન આપી ઇતિ-
હાસ શિક્ષણના અભ્યાસક્રમની ગોઠવણ ને પકન-પાકન થવું જોઈએ
આપણા વર્તમાનની એક સમસ્યા લઈએ, તે છે ધાર્મિક વિભાગો
પ્રમાણે રાજ્યો વહેંચવાની વાત. આજે છે તે પ્રશ્ન વ્યાપક રીતે આજે
જ આવ્યો છે પણ તેના મૂળ ભૂતકાળમાં છે ને તે સમસ્યાને અણ-
ઉઠેલ રાખીએ તો ભાવિ પર એક ચોક્કસ અમર થવાની છે.

આજે કોણે આ સમસ્યા જોઈ કરી છે ? ભૂતકાળમાં આ
રીતે વિચારનારા ને આજે હિમાયત કરનારા વચ્ચે કોઈ સરખા-
પણું છે ખરું ? આજે આ અલગ ધાર્મિક રાજ્યની પાઠળ જેમ
આર્થિક કારણો છે તેમ પડેલા હતા ખરા ? આ બધું સમજવામાં
ધતિહાસે મદદ કરવી જોઈએ.

તેજે જ આપણો બીજો પ્રશ્ન છે પ્રાતિવાદ ફેલાય છે તે માથે
રેન-તાર-રેડિયો નહોતા ત્યારે તો પ્રાતીય અભિમાન હોય તે સ્વાભા-
વિક છે, પણ આજે પણ તે જો જોર પકડે તો તેના મૂળ ક્યા છે ?
ભૂતકાળમાં મોર્ચ સામ્રાજ્યો ને બીજાએ આ પ્રાતીનતા મટાડવા પગલા
લીધા હતા ? ને કાળે એની સફળતા કે નિષ્ફળતાનો આકરો આવ્યો ?

આ ને આવા પ્રશ્નોના જવાબો કાઢ કરે દેશને પોતાના
ધનિદાસમાથી મગે તેનું કાંઈ નથી મંભવ છે કે કોઈવાર એક
દેશને પોતાના સવાવના ઉકેનમાં બીજા દેશનો ઇતિહાસ પણ મન-
કરે.

માત્રાજ્યવાદી રામની ચડતી-પડતી માત્રાજ્યવાદી પ્રિમને જરૂર
ઉપયોગી થાય.

ને ઓમનો એથેન્સ અને સ્પાર્ટા વચ્ચેનો આતરવિમુદ્ધ વર્ગવિમુદ્ધને

મોટી જરૂરિયાત ગણવાથી જોઇએ મળેલું સ્વાતંત્ર્ય રક્ષવાની જો આ સ્વાતંત્ર્ય ન રહે તો કોઈ વિકાસ કરવાનો પ્રયત્ન ન રહે. એવે ઇતિહાસે મેંથી પ્રથમ જોડ દેવો જોઇએ સ્વાતંત્ર્યની અનિવાર્ય જરૂરિયાત હવે.

આ સ્વાતંત્ર્યની રક્ષા માટે જરૂરી ખાસતી પછું, એકદિથી, હું પછા પર અંકુશ, પ્રાચીયતાનો ત્યાગ, કોમવાદને નિવારણી આ જાણી ગુણોની દૃષ્ટિએ હિતદાયકતાથી વાર્તાઓ પસંદ કરવી જોઇએ. આનો અર્થ એ નથી કે આ ગુણોવાળી જ વાર્તાઓ પસંદ કરવી, આ ગુણોના અભાવથી આપણા દેશમાં શું થયું તેવી વાર્તાઓ પણ નિમંકાચપણે ચૂકવી જોઇએ રાષ્ટ્રની નિર્જાતાઓ છુપાવનારા ઇતિહાસ-ઇતિહાસનો હેતુ પાર પાડી શકે નહિ. ખીતું આ ગુણોનું પારાયણ શરૂઆતના ધ્રુવમા મરી ઉજવા ધોરણમા જુદા કરવાનું જાને છે તેમ નહિ જનતુ જોઇએ ને તો આદિથી અંત સુધી આવતું જોઇએ, શરૂઆતમા માદી વર્ના જોમને છેવટે પ્રૌઢ, ગંભીર ને તત્વ-સ્પર્શી આલોચનાથી.

સ્વાતંત્ર્યની રક્ષા માટેની સતત જાગૃતિ પછી જો ખીતે ગુણ આપણી પ્રજામા આપણે ઉતારવો જોઇએ તે છે વચાર્થ પરિવ્રમ બુદ્ધિનો.

આને માટે ઇતિહાસ વિશેની આપણી દૃષ્ટિ ખાસ જાણવી જોઇએ જેમણે મજાજને શરીરથમ દ્વારા જીવે લીધે છે તેવા વર્મના મુગટ જેવા આગેવાનોને આપણે વિચાર્યા પાસે ખડા કરવા જોઇએ. આ લોકોની અસર તે કાળના કે વર્તમાન કાળના સંપ્રસિદ્ધાનોના આજી દેનાર પ્રકાશમા આધેષે પોટો રમનારા ઇતિહાસકારોએ અને ન નાંધી હોય, પણ તેમની એકકમ અમર નેમના થમજીવનમા પર થઇ જ હોય છે. થોડા રોજ પર એક કુંભાર જામને મળવાનું

યશું. તેનું કુટુંબ સાત પેઢીથી વૈદું કરે છે. પણ કેવળ નિરપૃથ રીતે. સવારના આઠથી બાર સુધી દરદીઓ તપાસે, હવા લખી આપે ને બપોર પછી ચાકડો ચલાવી આશુવિકા મેળવે. દરદીઓ પાસેથી ઠરી ફી લેવાની નહિ. દરદીને ત્યાં જન્મવાનું પણ નહિ; પાણી પણ પીવાય નહિ; હવા લખી જ આપે; પોતે બનાવીને વેચે નહિ, કારણ કે વખતે એમાં નફો લેવાનું મન થઈ જાય; છતાં કોઈ હવા બનાવવાનાં સાધનો લાવે તો સામે દેખારેખ રાખી બનાવી દે. આજકાલ કરતાં આજ રીતે જીવતા ૬૦ વર્ષ થવા લાગ્યાં. દૂરદૂરના ગાડાં રોજ એમને લાં આપ્યા જ હોય. આની અસર આજુબાજુ ઠસવીસ ગાડીના સમાજના બંધારણ પર થવા કરી છે. સાત પેઢીથી ચાલતા આ અવિચલ યજ્ઞની સામાજિક ધડતર પર અસર ન થાય તે કેમ બને ? પણ એ અસર મૂંગી હોય છે. ઇતિહાસમાં આપણે એને ખોલતી કરવી જોઈએ. ખૂણામાં પડેલી હીન પ્રજા માટે આ રીતનો યજ્ઞ કરનારા, તેઓ માટે નિયોવાદ જનારાં સ્ત્રીઓ ને પુરુષો હરેક મુગમાં હશે જ; પણ આપણી પાસે ઇતિહાસમાં વિન્યનગરની રાજધાનીને કેટલા કિલ્લા હતા-તેના રાજ્યને કેટલી રખાતો હતી, કેટલા હાથી ઘોડા હતા તે મુકાય છે. પણ શ્રમજીવી સમાજના સહકાર-પ્રેમ શાંતિ-વિશ્વાસ, પરિશ્રમ એ બધાનો આધાર શું વિન્યનગરની સેંકડો રખાતોવાળા જે રાજ્યનું પ્રવાસી અખડલ રઝાકે વર્ણુન કહ્યું છે એ હતો ? રાજ્યો પ્રજા આ વૈભવનાં વર્ણુનો વાંચી અંજાઈ આબી બની જાય તેમ જરૂર ઇચ્છતા હશે. પણ આજે તો આપણી ઇચ્છા લોકોપયોગી-શ્રમ કરી જીવનારાઓમાં સ્વમાન જીલું કરવાની છે. તે તો તે વર્ગમાંનાં વીરલાઓને તે સમાજમાં તળિયે ડૂબકી મારી શોધી કાઢીને જ બની શકશે.

આપણા સમાજનો ત્રીજો ઉકેલ માગતો પ્રશ્ન છે; એક જ ધર્મ એક જ દેશ ને એક જ સંસ્કૃતિમાં ઉછરનારા સમાજ વચ્ચે ભારે ભેદ-

વાળા જે વર્ગો; અમજીવી ને પરોપજીવી—નાનો એવો વચ્ચેનો વર્ગ આ બંને વચ્ચે ફંગોળાય છે. ઇતિહાસે જૂતકાળને તપાસી આ સંબંધના સાચી દોરવણી આપવી જોઈએ.

આ દેશના ઇતિહાસો ને સારકૃતિ નિમધો મોટે ભાગે એવી રીતે લખાય છે કે જાણે આ દેશના આ પ્રશ્ન હતો જ નહિ ને છે પણ નહિ છે નહિ તે વાત તો આજે બહુ ઓછા માનશે પણ પહેલાં અહીં બધાજ લોકો સુખી મનોપી ને એકગામી હતા તેમ તો ધણા માને છે. આ વાત બહુ ધાકા ધાયા થઈ જઈ નથી અત્યંત બાહ્યોને ઝપડા બહુ લાખો વખત સુધી ચાલ્યા હતા. દાસો—ને આર્યોના યુદ્ધો પણ થયા છે. યુદ્ધ તથા જૈનધર્મ તે શૂદ્રોના વિરોધના પ્રતીકો છે એટલે જ એમનો ફેલાવો શૂદ્રોથી વસેલા કલિંગ ને બિહારના થયેલો આ વિગ્રહો થયા કેમ ? એવું શમન થયું કે દમન ? કેવી રીતે ? આ સવાલોના ઉત્તરો ઇતિહાસમાંથી સાપડવા જ જોઈએ. નવા ભારત વર્ષના વિદ્યાર્થીઓ પાસે જો લોકોપયોગી શ્રમ કરનારા સમાજનું ચિત્ર આલેખવું હોય તો ઇતિહાસનો અભ્યાસક્રમ આ રીતે ધડાવો જોઈએ ને તે રીતે પાઠ્યપુસ્તકો પણ રખાવા જોઈએ.

(૧૨)

ઈતિહાસની વાણી

(૧)

અશોકનો બોધપાઠ

‘દેવાને પ્રિય રાજ્ય પ્રિયર્શાએ જીતેલ કલિંગ રાજ્ય છે. એમાં લાખો ગુલામ થયા ને એક લાખ કેઠ પકડાયા. દેવાનાપ્રિયને કલિંગ-વિજયથી થયેલો શોક એટલો તીવ્ર ને બારે હતો કે કલિંગવિજય પછી દેવાને પ્રિય રાજ્ય ધર્માભિમુખ થયા, ધર્માર્પણ ને ધર્મપ્રચારક થયા. મારે તાબે જે દેશ ન હતો તેને વશ કરવામાં મારે હાથે જે આદિવાસી ગુલામ થયા, જે બધા હણાયા તેનું મને પારાવાર દુઃખ થયું. પણ દેવાને પ્રિય મને જે વધારે દુઃખ થયું તે નીચેને દ્વારણે. બધે બ્રાહ્મણો, શ્રમણો, વાનપ્રસ્થીઓ કે ગૃહસ્થીઓ હોય છે. આ બધા ધર્મદરવાજા, માતૃ-પિતૃમંત્ર, સમાસ્નેહી મિત્રો તરફ માયાળુ ને દાસો તરફ દયાળુ હોય છે. આ બધા મૃત્યુ ને હિંસાના ભોગ બને છે. અથવા સ્નેહીજનોથી વિખૂટા પડે છે. તેઓ કદાચ બચી જાય તો તેમના સમાસ્નેહીઓ પાપમાલ થાય છે ને આ રીતે પણ તેમને સહન કરવાનું આવે છે. આ હિંસાનું દુઃખ તીવ્ર પણ અનુભવું છું.

કલિંગના જે બધા માણસો મૂઆ, રઝળ્યા, દાસ થયાં, ફૂળી

નાબૂદી માટે આટલું મહન કરે તો : એટલાટિક સંઘના નવા નીમાયેલા સરસેનાપતિ રીઝવેએ હમણા બાપણુ આપતા કહેતું કે સુદ કાંઈ સવાસોનો નીવેડો લાવી શકતું નથી. અરોમ્ની જેમ વિશેષમા ઉમેરે છે કે સુદ સવાસોનો નીવેડો લાવતું નથી પણ નવા સવાસો લીધા કરે છે.

પણ સુદની ધોર વિનાશકતા ને નિરર્થકતા બતાવતા વર્તમાન રાજ્યકર્તાઓ ને અરોક વચ્ચે જે મહત્વનો તફાવત છે તે એ કે એ સુદની નિરર્થકતા બાવનામય શબ્દોમા વર્ણવીને અટકેલ નથી. તેણે સુદના મૂળમૂલ કારણો મટાડવાના રસ્તા પણ અમલી કર્યા. વર્તમાન યુગને અરોકનો અનુભવ અહીં જ મહામાર થાય તેમ છે.

અરોકે કલિંગવિનાશના પશ્ચાત્તાપરૂપ જે મહત્વના નિષ્ક્રિયા અમલી કર્યા તેમાનો પહેલો સિદ્ધાંત એ કરાવ્યો કે રાજ્ય એ ભૂતલ્યાતું વાહન છે. ને ધર્મતું સર્વસામાન્ય તત્વ જ એ ભૂતલ્યા કરાવી. આ ભૂતલ્યામા પ્રથમ આવે આજુબાજુ વમતા આશ્વાસીઓ, એણે કાંતરાવ્યું કે : તમે કદાચ જાણવા હજી કે જે સરદાર પરના મુલકો છતાંવા નથી તે વિને રાજ્ય શું હજી છે ? તે વિને મારી એક જ બાવના છે કે તેઓ મારાથી બીએ નહિ, મારા પર ભરોસો રાખે, મારા તરફથી એમને સુખ જ મળશે, ક'ય નહિ.'

જેમણે સુદ ટાળતું હોય તેણે પહેલાં આજુબાજુના મુશ્કે પરીની લોભી દષ્ટિ તથા વિશ્વાસ આપવો જોઈએ, એટલું જ નહિ પણ ચોતાની પાસે જે કાંઈ સારી વસ્તુ હોય તેનો પૂરો લાભ ખીળને જ જ મને તે આવી ભૂતલ્યાના સદજ પરિણામ તરીકે સ્વીકારતું જોઈએ. અરોકે આ સંબંધમા હજીવલ ચીતો પાડ્યો હતો. એણે લખ્યું છે : "દેવાનાપ્રિય રાજા પ્રિયાર્થિના રાજ્યમા તેના રાજ્યની મરદદે આવેલા મૌન, પાંડ્ય, સતીરપુત્ર, રંગાપત્ર અને વનરાજ એન્ડીઓક્સ ને

તેની પડખેના રાજ્યોમાં જયે જ દેવોને પ્રિય રાજ્ય પ્રિયદર્શીએ બે પ્રકારનાં ઔપધો પૂરાં પડ્યાં છે. માણસો માટેના ઔપધો ને પશુઓ માટેનાં ઔપધો. જ્યાં જ્યાં માણસ કે પશુને ખપ લાગે તેવી ઔપધી-લતાઓ ખૂટતી હતી ત્યાં ત્યાં મંગાવીને રાખી છે. જ્યાં જ્યાં કંદ-મૂળ ન હતાં ત્યાં તે વવરાવ્યાં છે ને રાજમાર્ગો પર પશુ ને માણસોના ઉપયોગ માટે ફૂવાઓ ખોદાવ્યા છે.”

આક્રમણ માટેના યુદ્ધનો ત્યાગ, પગાત પ્રદેશોને ધરપત, ને તેમને કશા જ જાણ્યાની અંપેક્ષા વિના, કશા જ ભેન્નિય વિના છેક એશિયા-માઇનર ને ગ્રીસ સુધી કંદમૂળ-ઔપધીઓનું ઘાન.

શાંતિનું ને યુદ્ધનાખૂદીનું આ સક્રિય પગરણ હતું.

ને તેથીયે વિરોધ પાયાનું કામ હતું તે તો સાધુઓ, સંતા ને પોતે ધર્મની જે વ્યાખ્યા કરી છે તે ધર્મના મંરકારો રેડનાર બ્રાહ્મણ-શ્રમણનું સમાનભાવે સન્માન.

એ લખે છે: “રાજ્ય પ્રિયદર્શી” ઇચ્છે છે કે જધા ધર્મના અનુ-યાયીઓ નિર્વિઘ્ને રહે. જધા ધર્મો હૃદયસંયમ ને આત્મશુદ્ધિ પર સરખો જ ભાર મૂકે છે. પણ માણસ રાગવશ છે તેથી જોટલું કહે છે તેટલું આચરણ નથી. ધર્મ પાલન શ્રેષ્ઠ છે પણ એમ પૂછાશે કે ધર્મ શું છે? ધર્મ ઓછામાં ઓછું કંઈ ને વધુમાં વધુ સુખ દેવામાં રહેયો છે. કરુણા, ઘાન, સત્ય ને શૈયમાં ધર્મ છે ને એ માટે જ તેણે મનુષ્યો, ચોપગાં પ્રાણીઓ, પંખીઓ ને જલચરો સોને ઘાન કર્યા છે.”

રાજ્ય એ ભૂતલ્યાનું વાહન જનનું જોઈએ. તે અશોકની સ્થાપના છે. પણ તેને જરાજર ખજર છે કે આ ભૂતલ્યાનું સર્જન કાંઈ રાજ્ય-તંત્ર કે વ્યક્તિહૃદયમાં કરી ચકાશે નહિ. તેણે અસંસ્થિ બાપામાં કોતરેલું છે કે “ધર્મજગૃતિ એ સાધનો પર અવલંબે છે. ૨૫૪ આગ્રા દ્વારા ને ધાર્મિક મનોવૃત્તિ જીભી કરીને. આ સાધનોમાં

મૃત્યાં એના હજારમાં ભાગના લોકો કપાય કે દામ્ન બને તો પણ દેવોના પ્રિયને આજે અપાર ગ્રાહ ચાય. પોતાને કાંઈ ઇજા પડે-
ચાડે તોપણ બને ત્યાં સુધી દેવની કૃપાથી તેને પ્રિયદર્શી અગ્રાહ
મદન કરે. દેવોને પ્રિય ધર્મવિજય આને ગણે છે. સર્વ જીવોને
અભયદાન, જીવમાત્ર માટે આદર ને શાંતિ ને પ્રેમમયુક્ત મહાચરણ,
દેવોના પ્રિયને આવા ધર્મવિજયમાં જ રમ છે. આજ હેતુથી આ
શિક્ષાલેખ કેતરાવ્યો છે કે મારા પુત્રો ને પોત્રો નવો વિજય
ન ઇચ્છે. તેઓ ધનુષ્યબાણ વડે મેળવેલ વિજયને વિજય ન
ગણે પણ તેમાં સર્વનારા ને હિંસા સમજે. ધર્મદ્વારા
મળતા વિજયને જ તે સાચો વિજય સમજે. અશોકનો પિતા-
મહા ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય હતો. પોતાના ચક્રને મહાઅમાલ્ય કૌટિલ્યની
મદદથી એણે ઉત્તર ભારતમાં એક નવા પ્રકારની રાજનીતિને અમલી
કરી હતી. તે હતી એકચક્રી સામાન્યની. લગાઇ કરીને કે કુટિલ
કાવતરા કરીને. કૌટિલ્યને શ્રદ્ધા હતી કે “ધનુષ્યારીએ છોડેલ શર-
નિશાનને વીધે કે ન વીધે પણ કુશળ માણસે યોગ્ય કપડાનળ તો
ગર્ભમાં સુતેલાને પણ દણી નાખે.”

ચંદ્રગુપ્તના બાદબને ને કૌટિલ્યની આ બેનંતિથી અગ્રાહને
પૂર્વમાં કંઠદાર ને દિલ્લિમાં ગોદાવરી સુધીનું સ્વમાન્ય વારસામાં
મંચુ હતું. પણ મળ્યાના જ પડખામાં કલિંગ (ઓરિસ્સા) પોતાની
સ્વનંત્રતા અખુનમ રાખી રહ્યું હતું. કલિંગ પાસે પૂર્વમુદ ૫૧
બરો હતા, વનોથી હંકાયેલા પહાડો હતા, ને વિદ્યો તો પુષ્કળ
દાયાઓ હતા. અશોકે પોતાના પિતામહ ને પિતાની ફરીએ ચાલી
કલિંગ પર આક્રમણ કર્યું પણ કલિંગવાસીઓએ પોતાનું તંત્ર ને
રીતરિવાજો બાંધી કરતાં કેડરિયાં કરી મરવાનું પસંદ રહ્યું.

પરિણામે અગ્રાહના દાયમાં કેવળ પચાસાવ જાગૃત્ હાથ રહ્યા-
એણે ઉપરના ટિપ્પણમાં કેતરાવ્યું છે.

એમાં એ ધ્યાન પર લાવવા માગે છે તે એ વસ્તુ એક તો
યુદ્ધને પગિણામે થતો ચાંદ નામરિકોનો મર્વનાશ. જે આદીને લગ્ના
ન્ય છે તેની ખુવારી કે મૃત્યુ થાય તે કાષ્ટ આજો કલેશ ઉપજાવે
છે. કારણ કે એજે જાણી નેહને એ પસંદ કર્યું છે. પણ સંસ્કૃતિના
આધારસ્થાન જેવા વિદ્યોપામક, વિદ્યારત આજણો ને પોતાના શુદ્ધ-
સ્થાત્રમ રડે મીને મળનદગ મુખનું ચિત્ર ખડું કરતા શુદ્ધચીઓનો
વિનાશ થાય છે તે અન્ય છે. જે લગ્નાને પરિણામે આ બંનેનો
નાશ થતો હોય તો લગ્ના પછી નવી મંસ્કૃતિ જીભી થશે તેની
આક્રમકોની પ્રાપ્તિઓ પાયા વિનાની છે; મંસ્કૃતિના પાયા જ છે
સદગ, સરગ, આનંદ ને સત્યની શોધ. આ બંનેના મર્ગકોને જ
જે લગ્ના પહેલાં બરખી જતી હોય તો મંસ્કૃતિ ફેલાવવાની વાત
કમ સિવાય શું હોઈ શકે ?

અરોક આમાથી જ ફક્ત થતી જે ખીજ વાત કહી છે તે પોતાના
પૌત્ર ને પુત્રાને નવા વિજયની છાજા ન રાખતા ધર્મવિજય કરવાની,
કારણ શરોથી વિજય મેળવાય તોપણ એ અગ્યાથી છે.

આ બંને વાતનો સ્વીકાર છેનાં એ ધોર યુદ્ધનો અનુભવ લીધા
પછી એ યુદ્ધના આગેવાનોએ જ પણ કરેલ છે. લોહ્ય જ્યોર્જ જે
પહેલાં મહાયુદ્ધ વખતે ઇંગ્લાન્ડનો વડો હતો તેણે પોતાના સંસ્કૃતિઓની
પ્રસ્તાવનામાં જ એ વાત કબૂલ કરી છે—(૧) યુદ્ધમાં જે ન્યાયી હોય
તે જ જીતે તે વાત ખીનપાયાદાર છે. તેમાથી સંગઠન શક્તિ ને મૂકી
બ્યાં વધારે હોય ત્યાં વિજય થાય તેવો મંતવ છે. ને તેની જ ખીજ
વાત કહી છે તે માનવજાતની સહનશક્તિની. યુદ્ધમાં સિપાહી-
ઓએ ખાઇઓમાં ને રણમેદાન પર જે સહન કર્યું, ને ધરોમાં
નાગરિકોએ જરિયાતો ઝાણી કરીને જે સહન કર્યું તે તેને કલ્પ-
નાર્તી લાગ્યું. ને તેમાથી જ તેને પ્રશ્ન થયો કે માનવજાતિ યુદ્ધ-

નાબૂદી માટે આટલું સહન કરે તો ? એટલાટિક સંધના નવા નીમાયેના સરમેનાપતિ રીઝવેએ હમણાં ભાષણ આપતા મહેતુ કે યુદ્ધ ક્ષેત્ર મવાલોનો નીવેડો લાવી શકતું નથી. અશોકની જેમ વિશેષમા ઉમેરે છે કે યુદ્ધ મવાલોનો નીવેડો લાવતું નથી પણ નવા સવાલો ઊભા કરે છે.

પણ યુદ્ધની ઘોર વિનાશકતા ને નિરર્થકતા જતાવતા વર્તમાન રાજ્યકર્તાઓ ને અશોક વચ્ચે જે મહત્ત્વનો તફાવત છે તે એ કે એ યુદ્ધની નિરર્થકતા ભાવનામય શબ્દોમા વર્ણવીને આટકેવ નથી તેણે યુદ્ધના મૂળભૂત કારણો મટાડવાના રસ્તા પણ અમની કર્યા. વર્તમાન યુગને અશોકનો અનુભવ અહીં જ મહત્ત્વાર થાય તેમ છે.

અશોકે કલિંગવિનાશના પશ્ચાતાપકે જે મહત્ત્વના નિષ્કર્ષો અમની કર્યા તેમાનો પહેલો સિદ્ધાંત એ ઠરાવ્યો કે રાજ્ય એ જૂતક્યાતું વાહન છે. ને ધર્મનું સર્વસામાન્ય તત્ત્વ જ એ જૂતક્યા ઠરાવી આ જૂત ક્યામા પ્રથમ આવે આજુબાજુ વસતા આદિવાસીઓ, એણે કોતરાવ્યું કે ‘તમે કદાચ જાણવા ઇચ્છતા હશો કે જે સરહદ પરના મુનકો જીતાયા નથી તે વિશે રાજ્ય થું ઇચ્છે છે ? તે વિશે મારી એક જ ભાવના છે કે તેઓ મારાથી બીએ નહિ, મારા પર બરાસો રાખે, મારા તરફથી એમને સુખ જ મળશે, દુઃખ નહિ.’

જેમણે યુદ્ધ ટાળવું હોય તેણે પહેલાં આજુબાજુના મુનકો પરની લોભી દષ્ટિ તજી વિશ્વાસ આપવો જોઈએ, એટલું જ નહિ પણ પોતાની પાસે જે કાષ્ટ સારી વસ્તુ હોય તેનો પૂરો લાભ બીજાને પણ મળે તે આવી જૂતક્યાના સહજ પરિણામ તરીકે સ્વીકારવું જોઈએ. અશોકે આ સંબંધમા હિંજલવન ચીતો પાડ્યો હતો એણે લખ્યું છે “દેવાનાપ્રિય રાજ્ય પ્રિયદર્શીના રાજ્યમા તેના રાજ્યની સરહદ આવેલા ચીન, પાડય, સતીષપુત્ર, કેરાલાપુત્ર અને યવનરાજ એન્ડીઓક્સ ને

તેની પડખેના રાજ્યોમાં જ્યાં જ દેવોને પ્રિય રાજ્ય પ્રિયદર્શીએ બે પ્રકારનાં ઔપધો પૂરાં પડ્યાં છે. માણસો માટેના ઔપધો ને પશુઓ માટેનાં ઔપધો. જ્યાં જ્યાં માણસ કે પશુને ખાપ લાગે તેવી ઔપધી-લતાઓ ખુટતી હતી ત્યાં ત્યાં મંગાવીને રાખી છે. જ્યાં જ્યાં કંદ-મૂળ ન હતાં ત્યાં તે વવરાવ્યાં છે ને રાજમાર્ગો પર પશુ ને માણસોના ઉપયોગ માટે ફવાઓ બોલાવ્યા છે.”

આક્રમણ માટેના યુદ્ધનો ત્યાગ, પગલ પ્રદેશોને ધરપત, ને તેમને કશા જ જાણની અપેક્ષા વિના, કશા જ ભેન્ભાવ વિના છેક એશિયા-માધનર ને ઝીસ સુધી કંદમૂળ-ઔપધીઓનું ફાન.

શાંતિનું ને યુદ્ધનાખૂદીનું આ સક્રિય પગરણ હતું.

ને તેથીયે વિરોધ પાયાનું કામ હતું તે તો સાધુઓ, સંતા ને પોતે ધર્મની જે વ્યાખ્યા કરી છે તે ધર્મનાં સંસ્કારો રૂઝનાર બ્રાહ્મણ-શ્રમણનું સમાનભાવે સન્માન.

એ લખે છે: ‘રાજ્ય પ્રિયદર્શી’ હતું છે કે જ્યાં ધર્મનાં અનુ-યાયીઓ નિર્વિધને રહે. જ્યાં ધર્મો ઇન્દ્રિયસંયમ ને આત્મશુદ્ધિ પર સરખો જ ભાર મૂકે છે. પણ માણસ રાગવશ છે તેથી જેટલું કહે છે તેટલું આચરતું નથી. ધર્મ પાલન કોણ છે પણ એમ પૂછાશે કે ધર્મ શું છે ? ધર્મ ઓછામાં ઓછું દુઃખ ને વધુમાં વધુ સુખ દેવામાં રહેતો છે. કરુણા, દાન, સત્ય ને શીયમાં ધર્મ છે ને એ માટે જ તેણે મનુષ્યો, ચોપગાં પ્રાણીઓ, પંખીઓ ને જલચરો સોને દાન કર્યાં છે.’

રાજ્ય એ શૂતદ્યાનું વાહન જનનું નેહણું. તે અરોહની સ્થાપના છે. પણ તેને જરાજર ખજાર છે કે આ શૂતદ્યાનું સર્જન કાંઈ રાજ્ય-તાંત્ર કે વ્યક્તિહૃદયમાં કરી શકાશે નહિ. તેણે અસંસ્થિ બાપામાં કોતરતોયું છે કે ‘ધર્મજન્યુતિ બે સાધનો પર અવલંબે છે. ૨૫૯ આત્મા દ્વારા ને ધાર્મિક મનોવૃત્તિ ઊભી કરીને. આ સાધનોમાં

આજ્ઞાપાલનનું મૂલ્ય અલ્પ છે. અંતરની પ્રેરણા જ સ્થાયી કાયદો કરે છે. ૨૫૪ નિયમોમાં એ આજ્ઞા જહાર પાડી છે. ■ ત. અમુક પ્રાણીઓનો વધ ન કરવો. પણ ધર્મનો સાચો વિકાસ તો હૃદયના પરિવર્તન દ્વારા જ શક્ય છે. જે માણસોને શ્રવમાન તરફ આદર રાખતાં ને શ્રવને હણનાં આંચકો ખાતાં થીજવે એ હેતુથી એ શિક્ષા-લેખો કાતરાવ્યા છે. જે શિક્ષાસ્તંભ પર આ લેખ કાતરાવ્યો છે તે અનંત કાળ સુધી ઊભો રહે.”

અહીં પડી છે અશોકની ક્રાંતિદર્શી, નગર-રાજ્ય એ વીણા છે-પથ એમાંથી ઊઠતા ગીતનો આધાર તો વ્યક્તિઓના ભાવમુદ્રાનું હૃદય છે. ને એ હૃદયનું પરિવર્તન આજી કે નિયમોથી નહિ બને-તેને માટે તો ભ્રમણે કેળવણી. એ જમાનામાં બૌદ્ધ ને શ્રમણ સાધુઓ પોતાના નીતિમય શ્રવન દ્વારા લોકોના હૃદયને આ જાતની ભૂતપ્પાના મંસ્કાર આપી શકે તેમ હતા. એટલે અશોકે પોતાની સમગ્ર શક્તિ આવા સાધુઓને પ્રતિષ્ઠા આપવામાં. એને પ્રજા વચ્ચે મુક્ત રીતે વિહાર કરવાની સગવડ આપવામાં ને આત્મિચ્છીઓ-જંગલીઓમા વસવાટ કરવા પ્રેરવામાં ખરચી.

સમાજ કાં આત્મનિયમનથી ચાલે ને કાં પરનિયમનથી ચાલે. અશોકની ભાષામાં કહીએ તો પરનિયમનનું મૂલ્ય અલ્પ છે. સ્થાયી મૂલ્ય તો આત્મનિયમનનું છે. ને આ નિયમન તો વ્યાપક અર્થમાં ધર્મને જાણનારા, મરોધનારા સર્વજૂતહિતરત સાધુ-ચરિત લોકોની સોજત પ્રેરી શકે,

આત્મ કામ કરનારાઓ પ્રજાને શિક્ષણ આપે છે તેને લીધે જ રાજ્યનું કામ ને ખર્ચ બને જોઈએ યાય છે ચોરી ઘટે છે. પ્રમાણિકતા વધે છે, આજમ ઘટે છે, પરિશ્રમવૃત્તિ વધે છે, અદાલતો ઘટે છે, પંચનો ખીનખર્ચાળ ન્યાય વધે છે, કમેકમે રાજ્યના પરનિયમનનાં કામો જોઈએ યાય છે, ને તેડું સ્થાન આત્મનિયમને લીધું હોય છે.

ગાંધીજી જ્યારે રચનાત્મક કાર્યને રાજકીય કામના પુરોગામી તરીકે મૂકવાની વાત કરતા હતા ત્યારે આ જ કલ્પના હતી. તેમને છેવટનો ખ્યાલ રાજ્યને નિઃશેષ કરવામાં રચનાત્મક કાર્યનું મહત્ત્વ ને અનિવાર્યતા સમજાવવાનું હતું.

પેરોએ આ જ વાત જરા જુદી રીતે મૂકી છે. તેણે કહ્યું છે; 'જે રાજ્ય કેળવણી પાછળ વિશેષ ખર્ચ કરે છે તેનું લક્ષરી ખર્ચ ઘટે છે. ન્યાયી રાજ્યની એ નિશાની છે.' આનો અર્થ જ એ કે આત્મનિયમન વધે છે, તેમ પર નિયમન ઘટે છે ને આ આત્મનિયમનનું આધન કેળવણી છે.

અશોકના મમજમા આ આત્મનિયમનના સંસ્કાર આપનાર સાધન બૌદ્ધ સાધુઓ ને અન્ય શ્રમણો હતા. એણે તેમને મહત્ત્વ આપ્યું એનું પરિણામ શું આવ્યું? જંગવી હજોમાથી કનિષ્ક ને શકેમાથી રૂદ્રામન જેવા થયા. ઇતિહાસવિદ રાણીનરસનના મતે 'અશોકના આ બૌદ્ધ સાધુઓનો વિહાર એ વિશ્વના ઇતિહાસમા સૌથી મહાન સંસ્કારખજોમાનું એક છે.'

યુદ્ધનિવારણ માટે મથતા રાજપુરુષો જ્યાં સુધી આ અનુભવ પરથી બોધપાઠ લઈને વ્યાપક ભૂતહયાના પાયા પર રચાયેલ કેળવણી પાછળ મુખ્ય શક્તિ નહિ ખરચે ત્યાં સુધી વિશ્વશાંતિની આશાઓ પણ ફળવાનો સંભવ નથી. આજે તો લશ્કર પાછળ જે દ્રવ્ય ખરચાય છે તેનું શતાંશ પણ કેળવણી પાછળ ખરચાતું નથી ને જે અત્પ ખરચાય છે તેનો શતાંશ પણ સાચી કેળવણી પાછળ ખરચાતું નથી. જેથી પરનિયમન, કેન્દ્રીકરણ, સરમુખત્યારી, નિષ્કૃસ્તા, ભોગસ્તતા, યુદ્ધના કોયડાઓ વધુ ને વધુ મૂંઝવણતા જાય છે.

અશોકે તો ખોતાનો અનુભવ આપ્યો છે કે રાજ્ય ભૂતહયાનું વાહન છે. ને આ ભૂતહયામા આગાનું મૂલ્ય અલ્પ છે. હૃદયની કેળવણી

વણી જ સ્થાયી ફેરફાર કરી હોયો ને શંકાભાવી આર્થ બૌદ્ધ સર્જ શકે છે.

આ બોધપાઠ સમજાશે ?

નાલંદાનું માર્ગદર્શન

આપણે જે ચાલુ શિક્ષણ આપીએ છીએ તેની ધણી ખામી-ઓમાની મોટી ખામી એ છે કે એક શિક્ષકના હાથમા ધણા વિદ્યાર્થીઓને ભણાવવામા આવે છે. કેટલીક શાળાઓમા તો નીચના ધોરણમા એક શિક્ષકની દેખરેખ નીચે ૬૦-૭૦ બાળકો પણ જોવાં છે. એ શિક્ષકો પોતે જ કહે છે અમે એને ભણાવતા નથી, અમે એને સાચવીએ છીએ

શિક્ષકને સોનીનો પ્રયોગ અવારનવાર કરવાની છૂટ આપીએ તો આથો પણ વધારે બાળકોને શિક્ષક સાચવવા તૈયાર હોય છે. હાઇસ્કૂલોમા પણ આ પ્રશ્ન છે જ. કોલેજમા કે પ્રીવીઅસ-કન્ટરના વર્ગોમા આથી વધારે સખ્યા હોય છે

આ શિક્ષકોને વિદ્યાર્થીઓની સખ્યા અંગે થોડીક જાણને આપે વળગે તેવી હકીકતો આપણા જૂના ઇતિહાસખાતી જોઈ. નાલંદા વિશ્વવિદ્યાલય એ બૌદ્ધકાળનું એક પ્રખ્યાત વિદ્યાધામ હતું, ને હિંદુ ભરમાથી વિદ્યાર્થીઓ લા આવતા જ. પણ ચીન, અરબનારતાન, બ્રહ્મદેશ ને ભૂપાનુભાથો પણ વિદ્યાર્થીઓ નાલંદામા આવતા તેવી જ રીતે નાલંદાના અધ્યાપકો, ટીચર, ચીન ને જાપા જતા આ પ્રખ્યાત વિદ્યાધામમા જળીતો ચીની પ્રવાસી રચેન ચાંગ (હુ-એન-સંગ) પાસે વર્ષ રહેતો ને યોગ, માખ્ય ને ન્યાય ને જોઈ શાસ્ત્રોનો વિશારદ થએલો તેના લખવા મુજબ નાલંદા વિદ્યાલયમા તે વખતે ૧૦ હજાર વિદ્યાર્થીઓ હતા, આમા ૮૫૦૦ વિદ્યાર્થીઓ હતા ને ૧૫૦૦ અધ્યાપકો હતા એટલે લગભગ ૬ વિદ્યાર્થીઓ

એક અધ્યાપક હતો. નાવંદાની વ્યવસ્થા ને વિવિધ અભ્યાસક્રમો, ત્યાંનું પુસ્તકાલય, ત્યાના મકાનો ને ઉદ્યાનો વિશે એણે જે લખ્યું છે તે ધણું મોટું છે. પણ નાવંદાની જમીન મદત્તાનું મુખ્ય કારણ છે આ ૬ વિદ્યાર્થીએ એક અધ્યાપક હતો એ. ખુદ રચેનયાંગને એકવાને ભણાવવા એક અધ્યાપકની જોગવાઈ થઈ શકી હતી. ને નાવંદા માત્ર ઉચ્ચવિદ્યાનું જ ધામ નહોતું. માધ્યમિક શિક્ષણ પણ નાવંદા વિદ્યાર્થીઓ આપાતું હતું.

નદીઆ અથવા નવદ્વિપ જે આવું જ મોટું વિદ્યાધામ હતું, ત્યાના આજ જાનના આંકડા મેળવીએ તો હકીકત નાવંદાને મળતી આવે છે. ૧૭૯૧ની સાલમા નદીઆમા ૧૧૦૦ વિદ્યાર્થીઓ હતા ને ૧૫૦ અધ્યાપકો હતા. ૧૯મી સદીની શરૂઆતમા ૪૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ હતા ને ૬૦૦ શિક્ષકો હતા.

મુગલ સમયના ફૅચ પ્રવાસી બનીપરે કાશીનું વર્ણન કર્યું છે. એ કહે છે કે કાશી એ ભારતવર્ષનું એથેન્સ છે. અહીં વિદ્યાનું જ પાતાવરણ છે હજારો વિદ્યાર્થીઓને સેક્ટો અધ્યાપકો અહીં છે. પણ એ ખાસ ધ્યાન ખેંચીને કહે છે કે આ વિદ્યાન અધ્યાપકોમાના કોઈ ૬-૭ વિદ્યાર્થીઓથી વધારે રાખતા નથી. એ પોતે તે વખતના મહાન અધ્યાપક કવિન્દાચાર્ય ને મળ્યો ત્યારે તેની પાસે ૬-૭ વિદ્યાર્થીઓ હતા.

ઇતિહાસની આ હકીકતોએ આપણને માર્ગ ચીધવો જોઈએ આપણે શિક્ષક પાસેથી માગીએ છીએ શું ? તેણે બીજા મદવાના છે કે ફૂલ ખીનવવાના છે ? બીજા રાત્રે કે દિવસે, શિયાળે કે ઉનાળે ગમે ત્યારે ઢાળી શકશે એક જગ્યાએ કે બીજી જગ્યાએ તેને કાંઈ વાધો નહિ આવે તે જડ છે. ફૂલ ખીનવવા હશે તો તેની ઝડપમા જ ખીની શકશે તેને અમુક પ્રકારની જ માટી જોશે, તેને અમુક પ્રકારનું જ ખાતર જોશે, તેને અમુક પ્રકારનો જ પ્રકાશ જોશે કારણ કે તે

ચેતન્ય છે; તેને ઝગિ, અરચિ છે. બીજી રીતે કહીએ તો તેને વ્યક્તિત્વ છે. આમ હોવાથી એના અભ્યાસ કરી એના કાયદા જાણી, એની અનુકૂળતા પારખી આગળ ચાલી શકાશે. સંતરાને યુનાવું પ્રમાણ વધારે જોશે. ને તે પ્રમાણ પણ અમુક માપનું જ જોશે. તુર્કસ્તાનની અંકુરને બીજા પ્રમરણને મિશ્રણ માટે અમુક જાતની જ માપી જોશે. જડ પથ્થર ગોવવા હોય તો આ જાંબા પ્રજાનો નડવાના નથી.

શિક્ષાની પાસેથી આપણે શું અપેક્ષા રાખીએ છીએ ? બાળકના મર્યાદા વિકાસની, આરિત્ય મટાડવાની. અત્યારે ભારેમા ભારે જવાબદારી સોંપીને ઓઝામા ઓછી અનુકૂળતા આપવાની પ્રથા જો મોઢ વ્યવસાયમાં હોય તો તે શિક્ષાના વ્યવસાયમાં છે. કોઈ મિત્ર જીભી કરનારને દન દત્તાર રૂપિયા આપે ને કહે કે મિત્ર કસે તો તે ના પાડશે પણ શિક્ષક ? તે હવા પ્રકાશ વિનાના ઝોરડામાં ૬૦ જણને બચાવી શકે, મરંજીત વિના અચાવી શકે, ને રંગપેટી કે તાંબુવાણની વાત જ રાંધી ? છતાં એણે બાળકોનું આરિત્ય ગંભીર કરવું જોઈએ. માથેનું ઘમાડી દેવાની આદત કરતાયે આ કપરી અજા છે.

આપણે નાવંદ, નદીઆ ને કાચીમા વિદ્યાર્થીઓએ જે વાન લક્ષમા રાખી-એને લીધે ત્યાના વિદ્યાર્થીઓએ ભારતીય જ્ઞાનનો પ્રતાપ નિખેટ, ચીન ને જાવામાં પહોંચાડ્યો તે લક્ષમાં રાખવી જોઈએ કે ચિત્તને ધાટધૂટ આપવાના કામમાં એક માણસ થોડાને જ મંજૂરી શકે. ચિત્ત તે પારા જેવું જ ચંચળ ને પારા જેવું જ ધનજી શાન્તિશાળી છે. એની શક્તિનો ને એના સ્વરૂપનો પાર નથી. તેને આપણે ચોક્કસ મંસ્કારના પુટ આપવાના છે. કુવમા તો એક મોમગના કૂવને જાણે તો બીજાને લગભગ જાણી લીધું કહેવાય. મ નવચિત વિશે તો એટલું પણ કહેવું મુશ્કેલ છે દરેક વ્યક્તિનું ચિત્ત એક ડ્રેવણ જેવું હોય છે. તેને ગામાગિક જરૂરિયાતોમા ને વિગાળ દૃષ્ટિબિંદુમાં લવચીન થઈ જવા તૈયાર કરવું તે પરમેષો પડાવનારું કામ છે. ને એ

કામમાં ચીના પાડવાના હજુ ઘણું અંગે જાણી છે.

આ વાત બે આપણે સ્વીકારીએ તો કાંતો શિક્ષકોને આટલા વિદ્યાર્થીઓ નહિ સોંપીએ ને કાંતો એમની પાસેથી શિક્ષણની આગ નહિ રાખીએ.

વર્તમાન સમાજવિદોને માનસવિદો પણ આજ વાત તરફ ધ્યાન દોરે છે. ઝેડામ વોક્સેમ તે ગઈ પેઢીનો એક વિખ્યાત સમાજ માનવ-વિદ ગઈ ગયો. તેણે આપણો “સામાજિક વારસો” ને “વિશાળ મમાજ” પાયાનાં પુસ્તકો ગણાવે છે. તેણે પોતાના ‘વિશાળ મમાજ’ (ગ્રેટ-સોસાયટી) માં સુખ માટેની વ્યવસ્થા પર ગંભીર વિચાર ને મંદોદ્યમ કરીને આખરે માર કાઢ્યો કે “માલ જનાવનારાએમા સુખ ને માલનું ઉત્પન્ન જનનેનો ઉત્તમ ઉતારો જ્યારે આ ઘટક ૧૦ થી ૩૦ નો હોય ત્યારે જ આવે છે.”

આનું કારણ એના મત મુજબ એ છે કે આવડા ઘટકમાં જ માણસ વિના પ્રયત્ને એક બીજાને જાણી લે છે. અંતરંગ પરિચય આજાત રીતે જ ગણી જાય છે. એ કહે છે કે, ‘માણસ સમગ્ર માનવ મમાજને આહતો હોય તો પણ તેને ગમે છે તો તેટલા જ કે જેની રીતમાત, સ્વભાવ વગર મહેનતે પોતે અનુભવી શકે.

વાયેસે આ મહેનત લીધી છે. મમાજના ઉત્પાદનને તેના ઉત્પાદકોના સુખને લક્ષ્યમાં લઈને; પણ શિક્ષણમાં પણ આજ હકીકત લાગુ પડશે. અજાણતા, શિક્ષણમાં બહુનાર ઉત્પાદન માટે નથી આવતો એટલે વિશેષે આ ઘટક સહેજ નાનો થશે. સંભવ છે કે આ ઘટક ૮ થી ૧૬ નો આવે. જ્યારે અંખ્યા ૮ થી ઓછી હોય છે ત્યારે એમાની દરેક વ્યક્તિને પોતાનું ઘટક ઘણું નાનું છે એમ લાગે છે. ને બીજાની માથે એકરસ થવાની શક્તિ પણ વપરાએલી રહેતી હોય એનું લાગે છે. ને સોળ ઉપરાતની જ્યારે અંખ્યા થાય ત્યારે બધાની સાથે એકરસ થવાનું; વિના પ્રયત્ને એકરસ થવાનું તેને કડિન જણાય

છે એટલે જ્યારે ૧૬ ઉપરાતની સંખ્યા અમારા વર્ગોમાં હોય છે ત્યારે આંદોલન પેટા જૂથો ને મંડળો રચવાનું શરૂ થાય છે.

આ બાબતનારને પણે બહુવિધ માર્ગો તો આપી સંખ્યા વધે છે ત્યારે ત્યારે કેટલું સંસ્કાર પ્રદાનનું કામ સુરક્ષિત જતી જાય છે.

મંમલ છે કે આ સાંભળીને તુરત જ કોઈ કહેવાના કે ૧૦ વિદ્યાર્થીએ એક શિક્ષક ? તો તો શિક્ષક કેટલું મોટું થઈ જાય ?

જો અધો બાધવાનું કામ મોટું હોય, નદીઓ વાળવાનું કામ મોટું હોય, બિયારણના સંગ્રહનું કામ મોટું હોય તો શિક્ષકનું કામ જ સોધુ હોવું જોઈએ તેવી અપેક્ષા ક્યા કારણે રાખવામાં આવે છે તે સમજાતું નથી. યુનિવાર્સિટી તાલીમમાં વિદ્યાર્થીઓ કામ કરશે, ઉત્પન્ન પણ કરશે તે તેના પોતાના વિકાસ માટે કરશે. પણ તેના હેતુ જો શિક્ષકને આજે છે તેના કરતાયે સોધું કરવાનો હોય, તો સદિગ્ધ હોવા છતાં તે જૂથ બરેલી જ સ્થિત છે શિક્ષક એ સમાજ પોતાનું ભાવિ ઉજ્જવલ રહે, ને આજની પેઢીની વૃદ્ધિવસ્થા વખતે તેમનું સ્થાન લઈ તેમને ને સમાજને સુખી કરે તે ખાતર આરંભેન વીમાની યોજના છે.

એનો વિકાસ થતો કે નથી એ વિરોધ કરતી પક્ષ જે ચૈતન્યના
સ્ફુર્તિગોને આપણે વર્ગમાં લાવીએ છીએ તેને આપણે સુશિક્ષણ
દ્વારા જ માથવી શકીશું ને તે દ્વારા જ આપણે ભાવિ સમાજને
સમાજી શકીશું.

(૧૩)

મહારાષ્ટ્રીય ઇતિહાસની વર્ગબોધ

તમને મોને પહેલા પ્રશ્ન એ થશે કે મરાઠી ઇતિહાસથી
આમારુ ઇતિહાસનુ શિક્ષણ શરૂ કરવા પાછળ શી મણ્યતરી હશે

કુચ્છ વિદ્યામા દેશપૂર્વકન સ્વશિક્ષણ અમલનો ભાગ બનવે
છે એટલે આ પાછળનો દેશ પણ તમે સમજો તે છુટ્ટ છે

તમે મો જાણો છો કે ૧૪૭૫ થી આપણે એક બારે બોલો
સાધને બેઠા છીએ ને તે સ્વાધીનતાની પ્રાપ્તિ સ્વાધીનતા માટે
આપણે વર્ષેથી લડતા હતા તેને કુ બોલો શા સારુ કહું છું ?
જવાબદારી ને મોજો કમેશા એને ઉપાડનારને જારૂપ જ નથી
હોતા, તેમા તેનો વિકાસ પણ છે પણ જે બારે જયકરા માટેની
શક્તિ ધરાવતો નથી કે શક્તિ વધારતો નથી તે તેની નીચે કચડાઈ
પણ મરે છે

સ્વતંત્રતા એક બારે જવાબદારી-સિરમોજ છે જે ની કાંધ મળ
જૂત નથી જેના સ્નાયુઓ સુમર્દિત નથી તે તેની નીચે કચડાઈ
પણ મરે છે

આપણા દેશમાં સ્વતંત્રતા પહેલા હતી વચમા વચમા પણ
આપણા દેશના એક-મા બીજા બાકને સ્વતંત્ર રહેવાની તમ મળી હતી
પૂર્વ મુમનમાનકાળ મુમયમાનકાળને તે પછી આવી તક આવી છે

પણુ આપણે તે સાચવી શક્યા નથી. આજે ફરી આપણે સ્વતંત્ર થયા છીએ, તો એ વખતે આપણે આવી સ્વતંત્રતાના આપણા આગલા પ્રયાસો જોઈ જવા જોઈએ ને તેના ગુણદોષનું અવલોકન કરી માર કાઢી લેવો જોઈએ. ઇતિહાસની જરૂરિયાત આ માટે છે. વિજ્ઞાનમાં જેમ આપણે પ્રયોગો કરીને નિયમો તારવીએ છીએ, પંત્રી એ નિયમોના જ્ઞાનનો પ્રકૃતિને વળ કરી તેનો આપણી યોજનામાં લાભ લેવાથીએ છીએ; તેમજ ઇતિહાસનું દષ્ટિપૂર્વક મંગોષન યાપ ને દષ્ટિપૂર્વક અભ્યાસ યાપ તો તે મમાજ માટે છે એ લાભદાયી બની શકે. ઇતિહાસ એ મમાજશાસ્ત્રનો ભાગ છે. મમાજને જાતે આજ સુધી વિવિધ પ્રયોગો કર્યા છે. કોઈ વાર મરમુખત્યારોએ મમાજ પર પ્રયોગો કર્યા છે. આ બધાના કાષ્ઠક પરિણામો પણ આવ્યા છે. આ પરિણામોનો તાજો મેજવી આપણે કહી શકીએ કે આપણું પગલું ભરશે તો લગભગ આનું પરિણામ આવશે. અલગત આ દષ્ટિએ ઇતિહાસનું સંશોધન હજુ પૂરું થયું નથી.

આપણી સામે જ પડેલો કોયડો સ્વતંત્રતાના રક્ષણનો ને તે સ્વતંત્રતાનો લાભ સોને મળે તેનો છે.

મરાઠાઓએ સ્વતંત્રતા મેળવવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો; સ્વતંત્રતા મેળવી હતી ને ખોઈ પણ હતી. આપણે એમના અનુભવો વીણી લઈ આત્મમાન કરવા જોઈએ.

આપણા આપણે ઇતિહાસ શિક્ષણમાં આપણા ઇતિહાસના ત્રણ માળા પાડવામાં આવે છે. હિંદુકાળ, મુસલમાનકાળ અને અંગ્રજ-કાળ. આ પદ્ધતિએ આપણને પારાવાર ગુકમાન કર્યું છે. પહેલી છાપ તો એ પડે છે કે જાણે આ ત્રણે કાળ સરખા છે. જ્યારે વસ્તુતઃ આ વિભાગ કરવાની રીત સ્વીકારીએ તો પણ અંગ્રેજોનો કાળ પૂરાં બસો વર્ષનો નથી, મુસલમાનોનો ૭૦૦ વર્ષનો પણ નથી અને છતાં ત્રણે કાળ સરખા જ અગત્યના હોય, ત્રણે પ્રજામરખાજ

હોય તેવી છાપ બજાર પર જોઈ છે પણ એ વિષે અત્યારે વધારે નહિ કહું. મારે કહેવાનું છે તે તો એ કે અંગ્રેજોએ આ દેશનો કળને લીધો તે પહેલાં આ દેશમાં મુખ્ય સત્તા તે મુમલમાનોની નહોતી પણ મરાઠાઓની હતી. ખ્રિસ્તીનો જાગ્યાહ એ એમના હાથનું રમકડું હતો, ને મરાઠી દેવળ દારકાધીયના મંદિરની દીવાલથી શ્લક્તાની ખાધ સુધી ને દિલ્હીથી છેક જિજી સુધી દોટ દેવું હતું. અંગ્રેજોએ આ દેશનો કળને મુસ્લિમો પામેથી નહિ પણ મરાઠાઓ પામેથી લીધો છે, ને અંગ્રેજો જોડે લાગા સમય સુધી વિગ્રહ પણ મરાઠાઓએ જ કર્યો છે.

શિવાજી મહારાજ પુના ને સુપાની નાની નગીરોના નગીરદાર હતા. તેમણે એક એવું બીજા રાખ્યું કે જો એક એક સુધી મમત ભારતવર્ષને પોતાની છાયાથી રક્ષ્યું. એ બીજામાં એવો કંઈ સમિત હતો કે એને એવું ક્યું ખાતરપાણી દવામાન મત્યું હતું કે અપાગ-બંધ આખા ભારતવર્ષમાં વિખતાર પામ્યું કે મરાઠાઓને અંગ્રેજોએ બને લૂંટારા કલા હોય, પણ લૂંટારાઓ લૂંટ કરી શકે છે, ગળ્ય ચલાવીને જમાવી શક્યા નથી. તાજેરના રાજમહેનો, કાચી પર અંગ્રાઈ અહવાળાહ, બોમને, મિથિયાએ બધેલા રમખૂંદીય ઘાટો ને અન્નક્ષેત્રો, વાસિયરનો સ્તબ્ધ કરી મૂકે તેવો ખિનો, મલાદિના સેંકડો કિલ્લાઓ, દરિયા વચ્ચે આજેય પણ અડમ જોમેલા સિંધુદર્ગ ને સુવર્ણદર્ગના દરિયાઈ મઠો. ને વડોદરાનો વૈભવ-તે મરાઠી સંસ્કૃતિના ઉજ્જવળ અવશેષો છે. ને આની જોડાજોડ મરાઠી બાપાની મમ્મદિને મૂકો. તે દરમિયાન લખામેવા પોવાદ, અમરો, પત્રવવદાર, ખજરો, ચરિત્રો, ચોક્ષધ માદિત્ય! મરાઠાઓનો સ્વરાજ્ય મારેનો પ્રજા એમ પાને પાને મૂર્તિમત થયો છે, એમથી તાનાજી માવસુરે, જાજી પ્રભુ, દિરગોજી, નગ્મારો, દિગંજી કાંઈ, ખંડેજીવાળા જેવા કિંદ સમા પરાક્રમી ને ગૌરવપૂર્ણ પુરો છે.

રામચંદ્રપત, મોરોપત પેશવા, વીર જાજરાવ, ગમચાસ્ત્રી જેવા સ્થિર-
મનિ રાજપુતો છે, ચેમુજાઈ, તારાજાઈ, રમાજાઈ જેવી રમણીય
ઝાંઝા છે. શ્રદ્ધેન્દ્રસ્વામી રામજાસસ્વામી જેવા કમયોગી માધુજો છે,
ને નેનાજી પામર, પ્રતાપરાવ, યુગર, દાબડે, શિંદે ને હોતર જેવા
સેનાધ્યક્ષો છે.

મરાઠી ઇતિહાસ મધ્યયુગના ભારતવર્ષનું સૌથી જીવંત
પ્રદર્શુ છે.

મુસ્લિમ રાજસત્તા સામે બળવો તો ધણા લોકોએ મ્યો હતો.
શીખોએ, રજપૂતોએ, સતનામીઓએ, જુદેનાઓએ, બીરો ને કાળી
ઓએ પણ બળવો કર્યા હતા પણ એ બધામાંથી મુગનાઈને જમીન
દોસ્ત કરવામાં એકતા મરાઠાઓ જ કેમ મળી થયા ? એકના
મરાઠાઓ જ સ્વતંત્ર રાજ્યમરતાનું નિર્માણ કરી શક્યા તેનું કારણ
રોધનું જોઈએ સાથોસાથ એ પણ જોવું જોઈએ કે મુગનાઈ સામે
જેમણે વિજય મેળવી તેઓ નાનકડી અંગ્રેજ કંપનીનો સામનો
મરવામાં કેમ નિષ્ફળ નીવડ્યા ? મુગનાઈ ને કંપનીશાસન વચ્ચે ગો
મૂળમૂળ તફાવત હતો ? આ મૂળમૂળ તફાવત ક્યા મારણે મરાઠાઓ
જોઈ ન શક્યા ?

આ રીતે અભ્યાસ કરશું ત્યારે દેખાશે કે મરાઠાની જાગૃતિ એ
મરાઠી પ્રજાનો હિલ્લી સ્વરાજ માટેનો એક મહાન સત્રામ હતો.
પણ દરેક મહાન સત્રામ એના લડનારાની પાસે એટલી જાગૃતિની
અપેક્ષા રાખે છે કે જેની સામે પોતે લડી રહ્યા છે તેના દુશ્મનો
જાણેઅજાણે તેનામાં પેસી ન જાય ને જેની સાથે લડવાનું છે તેના
કરતા પોતે ને પોતાનો સમાજ એક વેત આગળ રહે આ જાગૃતિ
નથી રહેતી ત્યારે મુશ્કેલી રહે છે મહત્તા નથી રહેતી. મરાઠાઓ જ્યાં
સુધી આ સંબંધમાં જાગૃત હતા ત્યાં સુધી એમનો સત્રામ મહાન

રહો ને ત્યારે જાણતિ ગઇ ત્યારે એ આત્મત્રાણ નિપુણ યોદ્ધાઓ
 'વાર્ધા' ને આપસઆપસમાં ઝગડાખોર બની ગયા ને આપણે જોશું
 કે આજે પણ એમણે જે જીજ્ઞાસાને કારણે સત્તા ખોઈ તે બધી
 જીજ્ઞાસા આપણે દૂર કરી શક્યા નથી.

ઇતિહાસ ત્યા આપણને દીવો ધરશે.

આપણે ગમે વખતે એ પ્રશ્ન ઉઠાવેયો કે હિંદુસ્તાનમાં એ સમયે
 મરાઠાઓ સિવાય બીજાઓએ પણ જીતવો કરેલો, પણ એ બધા શા
 કારણે સફળ ન થયા ? શા કારણે એમાંના કોઈએ એટલું દીર્ઘજીવી
 સ્વરાજ ન રચાવ્યું ? આ બનાવો પાછળ ઘણાં કારણો હોય છે,
 પણ મુખ્ય બે કારણો ગણાવી શકાય એક તે બનાવોને મદ્યતા-
 પૂર્વક પાર ઉતારનાર મહાપુરુષ ને બીજું તેને અડકૂળ પરિસ્થિતિ.
 આ પરિસ્થિતિના પણ પાછા ત્રણ ભાગ પાડી શકીએ. ભૌગોલિક
 પરિસ્થિતિ, સામાજિક પરિસ્થિતિ અને રાજકીય પરિસ્થિતિ.

મરાઠી સ્વરાજના સ્થાપક તરીકે શિવાજી મહારાજ વધારે
 જાણીતા છે. તેમના વિના મરાઠી સ્વરાજની સ્થાપના શક્ય નહોતી
 તે વાત સૌ જાણે છે. પણ તેમની સફળતામાં પરિસ્થિતિએ શેા ભાગ
 ભજવ્યો છે તે આપણે વિસ્તારથી જાણી શકીએ.

જે પ્રદેશમાં શિવાજી મહારાજે ઓરંગઝેબ ને બીજા મુસ્લિમોની
 અમદિધ્વનના સામે ઝડપે ફરકાવ્યો તે, પ્રદેશની વિશિષ્ટતા પહેલા
 સમજી લેએ.

સમગ્ર દર્શિય પ્રદેશ આપણા ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં દેશના
 મૂળ રહેવાસીઓને દારના સમયે મોટા મિલ્લાની ગરજ સારી છે.
 આર્યોના આગમન વખતે કાવિડો જલ્મિસ્તાનમાં હતા. તે હાતા
 હાતા છેક નર્મદાને પેને કાઢે ગયા ને ત્યાં એમની સ્મૃતિ સમરાધ.
 આર્યોના અંદરઅંદરના ઝગડામાં પણ પરગુગમ્ની ક્ષત્રિયોને હાથે

હાર થઇ ત્યારે એ નાસીને દક્ષિણના મવજાર પ્રદેશમાં ગયા ને ત્યાં વમાદત કરી. બોદ્ધો ને જૈનોએ પણ જ્યારે ઉત્તર ભારતમાં પ્રાકૃતજન્યરવ વંધુ ત્યારે દક્ષિણનો આશરો લીધેલો શ્રમજ્ય જેવજોલા ને અને જૈન બૌદ્ધગુણો તેના સાક્ષી છે. પ્રાચીન કાળના છેવાડે હવેને હાર દક્ષિણના પુનઃશીએ આપી હતી ને ચક્રાનાં ટોળાને દરાવવાનું કામ પણ દક્ષિણવંશી આંધ્ર-સાતવાહનોએ કયું હતું. ને છેલ્લે છેલ્લે મુસ્લિમોના જનૂની આક્રમણ સામેનો મક્કળ બળવો પણ દક્ષિણમાં જ ઊઠ્યો.

દક્ષિણની બૌદ્ધસિક વિશિષ્ટતા શી હતી ?

વહાણ ને રટીમરોયાં અવરજવર સરણ થઇ ત્યાં સુધી એટલે કે ઇ. મ. ૧૭૬૫ સુધી આ દેશ પરતું કોઇપણ આક્રમણ ઉત્તર રસ્તે જ શક્ય હતું. ઉત્તરમાંથી આવનારને દક્ષિણ પર વિજય મેળવના એ ગાડાં કે ઘોડાંવાળા વાહનઅવહારના જમાનામાં એવાર પેઢીઓ લાગી જતી. બાજરે દિલ્હી જતું. પણ બીજાપુર તો તેની પાચમી પેઢીએ ઔરંગઝેબે જતું. કારણ કે તેને જતનું કંઈ હતું. દક્ષિણ-પથની ઉત્તર મરહટે નર્મદા નદી હતી-ને તેની સાથોમાથ છોટાનાગપુરના જંગલો ને તે દહાડાનું ઓરીમાનું મહાક્રાંતાર નામના અરણ્યો બેડાયા હતા. તે ઝાળઝા પછી સાતપુડાનાં અરણ્યો, તાપ્તી, હમણગંગા વગેરે નદીઓ આવતા-તેને વટાવ્યા પછી સુપ્રસિદ્ધ હડ-કારણ આવતું; ને તે પછી આવતો કરાડ જેવો સહ્યાદ્રિ-તેમાંથી નીકળતી, કૃષ્ણા, બીમા ગોદાવરી નદીઓ, તેમની ખીણો, ને તે જિતાય તોપણ ત્યાના રહેવાસીઓ માટે તો પાછા હડવાની ભૂમિ તો પાર વગરની હતી. ચેર, ચેલ, પાડ્ય, વિજયનગર ને જલમાની રાજ્યો જે વિસ્તાર પર પથરાયાં તે જો હજુ નીચે પથરાયેલો હતો. આટલે પહોંચતાં પહોંચતા જ આક્રમકને નાકે દમ આવી જતો. ચોમાસું

આવી જટું, ને ચોમાસામાં નદીનાળાં ઊભરાતાં. આ ધાટામાં હાથી-ધોડા લપસી જતાં; લંબૂ તણાઈ જતા; માણસો મરી જતા; રસ્તા ઢંકાઈ જતાં. વાહનવહેવાર અંબી જતો. આક્રમક ન તો પાછો જઈ શકતો, ન આગળ વધી શકતો, અભણ પ્રદેશમાં મુખે જાંઘી ન શકતો.

રશિયામાં નેપોલિયન ને હિટલરની જે દયા થઈ તે આ દક્ષિણ-વાસીઓ ઉત્તરના આક્રમકોની સહેજે કરી શકતા. રશિયનો કહેતા કે શિયાળો અમારો સરસેનાપતિ છે. કારણ કે શિયાળામાં રશિયન પ્રદેશમાં ગરમ છવાઈ જાય છે, રસ્તા ઢંકાઈ જાય છે ને બહારના લોકોને ત્યાંની ઠંડી સહન કરવી મુશ્કેલ હોય છે. દક્ષિણવાસીઓ, ખાસ કરીને મહારાષ્ટ્રવાસી કહી શકે તેમ હવું કે ચોમાસું અમારો અરસેનાપતિ છે; અને હારણ નહીં કારણ કે પાછા હડવા માટે પુષ્કળ શ્રમિ છે.

હાલમાં હારવામાં મુખ્ય કારણ વાહનવહેવારની લાક્ષ્ણિક બધુ વધારે પડતી લંબાઈ જાય તે પણ હોય છે. હાનુસરને વખતસર ફાજો જાણે મળતો નથી. માણસોની મજ સમયસર પહોંચતી નથી; અનાજનો નશ્વો-કવાદાર વચમાં રખડી પડે છે, ને અહીં લોકો તેને અમાલે હાર પામે છે.

એ જમાનામાં ઔરંગઝેબ કે અલાઉદ્દીન કે અકબર મમે તેવું મોટું સૈન્ય લાવે પણ તેનો પુરવડો હેવટની ઘડીએ તો ઉત્તરમાંથી જ લાવવો પડે તેમ હતો; દક્ષિણવાસીઓ જો પૂરી ટકર જીવે ને ગરાબર લગાઈ જામે તો આક્રમક માટે હેવટનો આશરો તો દિલ્હીથી આવનાર માર્ગનો જ રહેતો. એટલે જેમ જેમ દક્ષિણમાં આગળ વધે તેમ તેમ આક્રમકની પુરવડાની લાક્ષ્ણિક લંબાઈ ને તેજે રાત્રિવચ કાઢ પડે કાઢ જમ્યાએથી તેની પુરવડા હરોળ વૂગો તેની ચિંતામાં રહેતું પડતું. તેનો અર્થનો લૂંટાતો ને તેના સૈન્યો સાજુમાં મરણ

જતાં. કારણ કે ઝડપી વાહનવ્યવહાર વિનાના એ જમાનામાં પુર-
વાની હરોળ વધારે પડતી લાંબાઈ જતી. જે સહેનસાહોએ ઉત્તર
ભારત, જે મપાટ મેદાન છે તે જમાં અંગા મોટા રાજમાર્ગ છે તેને
અણગાંડ્યા મહિનામાં, લીડું હોય તેમને દક્ષિણ ભારતનો ખૂણો લેતાં
ગિંદગી વીતી જતી ને લીધા પછી પણ તરત જ તેના હાથમાથી એ
ખૂણો પણ છટકી જતો.

આને પરિણામે ભારતના સહજ સ્વરૂપે તે જમાનામાં એ ભાગ
પડી જતા. ઉત્તરાપથ અને દક્ષિણાપથ. દક્ષિણાપથની કોઈ મહત્વા-
કાંક્ષી રાજની હિંજા ઉત્તર ભારતમાં રાજ્યવિસ્તાર કરવાની થાય તો
તેમને હાર મળતી, જેમ માતવાહનોને કનિષ્ઠને હાથે પંજનમાં મળી;
ને તેવી જ રીતે ઉત્તર ભારતમાંથી કોઈને દક્ષિણ પર કાયમી મત્તા
જમાવવાનું મન થાય તો તેમની પણ એવી જ દશ થતી. પાછલા
મમયમાં પેશવાઓએ જ્યારે આ અર્પણ અટક સુધી વિસ્તાર કર-
વાનો લોભ કર્યો ત્યારે તેમને પણ પાણીપતના મેદાન પર હાર
ખાવી પડી.

દક્ષિણ ભારતે ઉત્તરના આક્રમકોને અવારનવાર હાર આ ભૌગો-
લિક કાગળોને લીધે આપી છે.

આ ભૌગોલિક કારણોએ જ મહારાષ્ટ્ર ને દક્ષિણ પ્રદેશમાં તેના
પોતાના કોકોનું પણ વિશાળ ને એકવહું રાજ્ય થવા દીધું નથી.
દક્ષિણ પ્રદેશ નાની મોટી ખીણમાં વહેંચાયેલો છે. દરેક ખીણને
આમજીએરા હુમરાઓએ રહ્યો-છે બાધી છે, આને પરિણામે તે
ખીણવાસીઓમાં સ્વતંત્રતાની ભાવના પ્રજ્વળ રહી છે. દક્ષિણનું એક
રાજ્ય કરવામાં આ સ્વતંત્રતાની ભાવના, સ્વાત્મનો શોખ મુશ્કેલીરૂપ
નીવડ્યો છે. પણ જહારના આક્રમણકારો સામે નમ્રું નહિ આપ-
વાની, ઝમ્મવવાની શક્તિ તે બધી પણ આ ભૌગોલિક પરિસ્થિતિએ
જ આપેલ છે. પહાડી જમિના જહુ કસ નથી એટલે મહેનત કરે,

કરકમર કરે તો જ શુભરો થાય, બીજા પર આધાર રાખે તેવો સપાટ-મરવ વાહનવ્યવહારવાળો પ્રેમ નથી તેથી સ્વાત્ર્ય મિવાય પણ ઉગારો નથી, આમ સ્વાતંત્ર્યપ્રિયતા, સ્વાત્ર્ય, કરકમર, ખાતન પણ વગેરે જે શુભો લાગી લડાઈમાં છતવા માટે આવશ્યક ગણાય તે તો મહારાષ્ટ્રીઓને જૂગોળ જ શીખવતી.

આમાનિક, રાજકીય પરિસ્થિતિનો વિચાર હવે પછી કરશું.

આપણે મહારાષ્ટ્રીય ઇતિહાસ વિષે વાન કરતાં જે મુખ્ય મુદ્દાઓ વિચાર્યા —

(૧) અંગ્રેજોએ આ દેશનો કળમે મુગનો પાસેથી લીરો તેવો એક ભ્રમ શાળામાં ઇતિહાસ શીખનારાના મનમાં રહી જાન છે. વાસ્તવિક રીતે તો અંગ્રેજોએ આ દેશનો કળમે મરાઠાઓ પાસેથી લીરો છે મરાઠાઓ જ એમના હરીફ હતા. ને એમણે જ એમને યોગીયણી રાષ્ટ્રીય ભાવનાથી લડાઈઓ આપી છે. ને એમણે જ મુગનોના સામ્રાજ્યને જોખર ને સિધિ ક્યું હતું.

(૨) આ શક્તિ એમનામાં આવવાનું કારણ શું ? બીજા પ્રદેશોમાં, બીજા જાતિઓ દ્વારા એ કેમ ન બન્યું ? આ કારણમાનું એક ભૌગોલિક કારણ દક્ષિણ પ્રદેશની એ વિશિષ્ટતા આપણે ગમે વખતે વિચારી ગયા છીએ. પણ મહાન જનાવોનો આધાર માત્ર ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ જ નથી હોતી મરાઠાજનશૃતિ એક અપૂરતો હતા મહાન પ્રવાય હતા ભૌગોલિક દક્ષિણ તો આજે પણ એનું એ છે પણ વર્તમાન ભારતની નવજનશૃતિનું પ્રાણકેન્દ્ર આજે એ કેમ નથી ? ને જૂનમાંથી એ જનશૃતિ પણ તિરાઈ મહારાજના વખતમાં જ કેમ આવી ? આનો ખુલાસો મેળવવો હેતુ તો ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ ઉપરાંત રાજકીય ને સામાજિક પરિસ્થિતિના તત્ત્વોને પણ ગણતરીમાં લેવા જોઈએ.

મદારાષ્ટ્રની રાજધાની પગિસ્થિતિ ક્યા પ્રમાણની હતી ? પહેલું તો એ કે આકગરે અહમનગર હતું હતું ને શાહજહાંએ ખીનપુર, ગોવલમેડાને નગણા પાડ્યાં હતાં. પણ ખરેખર તો મુસ્લિમોના છે પહેલા આક્રમણ એમ્ને અસ્નાકદીન ખીનજીના સુમયથી જ મદારાષ્ટ્ર આવી દક્ષિણ દારોને મલયી હાગ તરીકે સ્વીકારી જ નહોતી વિજયનગરના મહિમાવંત ને લેખવગાલી રાજ્યની સ્થાપના ને ઉત્કર્ષ તેનો પૂરાવો છે. અસ્નાકદીને દેવગિરીના યાદોને હગવી લૂટ્યા હતા—પણ તેનો જમાઇ તે જતા વડતો રહ્યો હતો ને હુગમદાને મામે કંઠે તો મ્વતંત્ર રાજ્યો હતા. આમા એક પ્રનાપરુદ્રેવ હતો. એને જ્યારે હરાનીને પિંહી લઈ આજ્ઞા ત્યારે એણે પરાધીન થવા કરના રસ્તામા એ ખાઇ પ્રાણત્યાગ મ્યો ને તેના જમાઇ ને તેની પ્રાન્તએ મંત્રામ આણુ રાખેવો. આ પ્રનાપરુદ્રના જે સરદારોને પિંહી લઈ ગયા તેમા હતા હરિહર ને બુક્કા નામના બે બાઇઓ. આ બંને બાઇઓને સુમયમાન બનાવેના ને હુગમદા પ્રદેશમા જ્યારે બળવો ન શમાવી શકાયો ત્યારે શમાવવા કે મમજાવવા તેમને મોઢ્યા. આ બંને બાઇઓ જ્યારે પોતાની માતૃ-ભૂમિને પરવશ કરવા આવ્યા ત્યારે શુ જેરી મહના તે વખતના શંકરાચાર્ય ને વેદાન્તના હપામક ને અભ્યામી વિદ્યારણ્યસ્વામીએ તેમને મળી દક્ષિણની મરફતિને બચાવવા સારું નવું રાજ્ય બિંબું કરવાને ઉત્તેજિત કર્યાં, પણ હરિહર ને બુક્કાએ કહ્યું ‘ અમે તો મુસલમાન થયા છીએ.’ વિદ્યારણ્ય સ્વામીએ કહ્યું ‘ તમને હું શુદ્ધ કરીશ.’ હરિહર ને બુક્કાને શુદ્ધિ આપી, અભિષેક કરી સ્વામી વિદ્યારણ્યે વિજયનગરનો પાયો નાખ્યો હતો. સુપ્રસિદ્ધ વેદમાખ્યકાર સાયણુઆચાર્યને તેમના સનાહકાર બનાવ્યા હતા, આમ ધર્મે મોઢે માધવાને જન્મે રાજ્ય ને રાષ્ટ્ર બાધવામા ફાજો આપનારું કર્તવ્ય બજવ્યું. વિજયનગરનું રાજ્ય સ્થાપ્યું ને પછી થોડા વખતે જ બ્રાહ્મણીનું સુમનમાના રાજ્ય પણ સ્થપાયું. પણ તે દક્ષિણમા વિસ્તરી ન શક્યું. તેમજ ઝર મુગ્ધિમ પણ ન

બની શક્યું' (આઠણી નામ તેની પહેલીમાબિતી) તેણે કારણ પડ્યો જ વનનીઓના પ્રાણને ટકાવી રાખનારું એક મહારાજ્ય હતું. શિવાજી મહારાજને રામદાસે આશીર્વાદ આપ્યા, ટેકા આપ્યો તે પણ ૬૫ની પરંપરામાંથી લીધેલી ગ્રેરણા. જીવનના પ્રત્યક્ષ પ્રયોગને ઉદ્દેશ્યમાં ધર્મે બહાર આવતું જોઈએ ને બ્યવહાર વિનુદ્ધ કરવાની કાશિશ કરવી જોઈએ એ ચીનો વિચારણ્ય સ્વામીએ શિવાજી મહારાજ પહેલા પાડી રાખેલો હતો.

દેવગિરીના માલોએ પણ વડવાનું ચૂક્યું નહોતું, ને દેવગિરીનું પતન થતા વિજયનગર ને બોજી નાનીબોની પ્રમજ રિસાવતો આવડ અજીનમ વીરોએ બીબી કરી હતી.

દક્ષિણમાં એક માત્ર આઠણી સહનત માત્ર નામની જ મુસ્લિમ રહી શકી. કારણ કે રાજ્યની બાધા તો સ્થાનિક રહી-તેનો વહવિદ સ્થાનિક બાધામાં સ્થાનિક વેપારી-આઠણો જ કરતા. તેની વહવિદ બ્યવસાયમાં પણ ફેર ન થઈ શક્યો. કારણ કે સ્થાનિક ભોક્ષો આ પરદેશી રાજ્યની મંસ્કૃતિ લેવા તૈયાર નહોતા-ને છેક દક્ષિણના એ છેક ઉત્તરમાંથી મુસલમાનોની બગ્તી ચાલુ રાખવી શક્ય નહોતી.

યોરે ઝેલા પાકનાં નથી. શિવાજીને ત્યાં માત્ર પેદીએ પણ મિંદ અવનરતો નથી. આ કહેવતોનો અર્થ માલો રીતે એ છે કે પૂર્વ-જોની ગ્રેણી અતુજેને ગ્રેર છે મહારાષ્ટ્રમાં કુંગરા દના તે દક્ષીણની માથોમાથ કૃષ્ણા-તુંગબદ્રા-બીમા વારણ ને ગોદારિયા કાદાના ભોમ અજીનમ દતા ને પોતાની સ્વનંત્રતાનું રક્ષણ કરવા માટે હથમી દના જ આથી શિવાજી મહારાજને વારમાં એક પ-પરા દાય લાગી હતી આથી જ આંગળી પડતા જોમ વીજાના નધ્યા વારો છું છ હો તેમ શિવાજી મહારાજની વીગ્વાણી તાંબળા મુખ્ય મહારાષ્ટ્રમાં ચેતનાનંદાર થઈ ગયો.

આ ચેતનાનંદારનું કારણ હતું સંસ્કૃતિ-રક્ષણ નંવંન ને

મુધારણાનો સનન પ્રવાસ.

આ પ્રવાસના મેરૂ શિવાજી મહારાજ હતા-પણ મહારાષ્ટ્રના સંતો એ માળાના મળકા હતા.

કાયર પ્રજા એકાએક શૂરવીર ને ધીર બની શકતી નથી. હુન્નરનો કમજ નેમ પેઢીકતાર અપાય તો જ ટકે ને ફાલેદુલ્લે, તેમજ પ્રજાના શુભોનો વારસો પણ અપાયા કર્યો હોય તો જ ફાલેદુલ્લે. મહારાષ્ટ્રના લોકોએ મુગયોને લડાઇઓ આપી. તેણે કારણ તે લોકોએ પરદેશીઓને લડાઇ આપવાનું પેઢાનપેઢીથી-દેવગિરીના યાદ્વે ને તુંગભદ્રા પ્રદેશના પ્રતાપરુદ્રદેવના મમવથી ચાલુ જ રાખ્યું હતું, તિખારાને આવવવા દીધો નહતો, તથવાર માન કરી શરણાગતી સ્વીકારી નહોતી. તે જલતા તિખારાને જ શિવાજી મહારાજે આગળ લઈ મહાન દાવાનળ પ્રગટાવ્યો. પણ મહારાષ્ટ્રના લોકોએ માત્ર લડાઇઓ જ ન આપી, પણ જોડખાપણુવાળું છતાં તે જમાનામાં વિરલ એવું મંગલિત મહારાષ્ટ્ર જોશું કર્યું. તે હકીકત મુખ્યત્વે મમજવા જેવી છે. લડાઇઓ તો રજપૂતો ને જુદેલાઓ, સતનામીઓ અને ગોમાઇઓએ પણ આપી હતી, વીરતાની દૃષ્ટિએ એ બધાની લડાઇઓ જરાયે ઓછી રામાયક કે ઓછી ઉજ્જવલ નથી. પણ તે બધાના પ્રવાસો રાષ્ટ્રમંગલના કેમ ન પરિણમ્યા ? તેઓ એક મહારાજ્ય કેમ ન જન્માવી શક્યા ?

રાજ્ય અને રાષ્ટ્ર એક અલગ અલગ ભાવવાળા છે. રાજ્યો થાય છે તે ભાગે છે, તે મોટે ભાગે અસ્પષ્ટવી હોય છે. તેના મીમાસા બદલાતા રહે છે. રાષ્ટ્ર એ દીર્ઘવી સંગઠન છે. રાષ્ટ્ર એક રાજ્ય વ્યવસ્થે કોઇ વાર હોય ને વિપરિત સન્તોગોમા ન પણ હોય, પણ તેથી એની રાષ્ટ્રીય જિજ્ઞવિષાનો તાર તૂટતો નથી. કાળે કરીને બહાર આવે છે ને રાજ્યસંસ્થાને વશ કરી તે પોતાનું સ્વપ્ન સિદ્ધ કરે છે. રાજ્ય છેવટે તો સત્તા પર ટકે છે. રાષ્ટ્ર સર્વાય છે. ટકે છે

વિસ્તરે છે તેમની આજ્ઞા ઝળનાઓ કપર ન્યા રાષ્ટ્રચત્રમા બારા, ધર્મ, આદિત્ય, લલિતમ્બા એ બધા મં કરે છે મહારાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ આવા એક રાષ્ટ્રને જન્મ આપવાના પુરુષાથનો છે ને તેમા મોઢી મોટા કાળો મહારાષ્ટ્રના સતોનો ■ તેમના સિવાય મરાઠી પ્રજાનું રાષ્ટ્ર બનવું શક્ય નહોતું.

ગાંધી માટે જરૂરી એ છે કે લોકોમા એકતાભાવનો અનુભવ થાય ત્યામ હોય તો જ રાજ્યનું રાષ્ટ્રમા પરિવર્તન શક્ય છે જેટલે અરે આ એકતા ઓછી એટલે અરે રાજ્ય રાષ્ટ્ર પર સવાર થવાનું એટલે કે મત્તા લોકો પર સવાર થવાની રાજ્ય પછી તે દેશી હોય કે પરદેશી-ભાગના પાડીને ટકી રહો, ભાગના કોતેજીને આગળ વરો તે જ હશે માત્ર છે

રાષ્ટ્રની પહેલી શરત લોકોમા વિવિધ વર્ગોમા સમાનતા હોય તે છે મહારાષ્ટ્રીય મતોની ને આમ મ્હોએ તો મધ્યયુગના બધા સતોની જેવાઈ મનુષ્ય મનુષ્ય ન્યાત ન્યાતના જેવીની દીવાતો ભાગવાની હતી મધ્યયુગનો સમાજ સ્મૃતિના જડસાસનથી બધાઈ અનેક વાડામા વહેંચાતો હતો જે તે જ મુખ્ય લક્ષણ હતું હિંદુ-મુમ લમાન વચ્ચે બેઠા ચાર વર્ણ વચ્ચે બેઠા, જૈન અને હિંદુ વચ્ચે બેઠા જિયાનીયા વચ્ચે બે સૂર્ય અને અસૂર્ય વચ્ચે બે આમ બેની દીવાતો જિયી ને જિયી થઈ સત્યને વધારે ને વધારે જકડતી હતી સતો-પછી તે કમી જેવા નિર્ગુણ સપ્રાપના હોય, રામાનુજ જેમ ભક્તિમપ્રાણવના હોય કે વાનસી સ જેવા એમન દના દિમાયની હોય-બધા એ વાતમા સમત હતા કે માણુમની યોગ્યતાનું માપ તેનો જન્મ ક્યા થયો ■ તેનાથી નહી પણ તેને કેટલી બાલકામિન મરી તેને ઢટની દ્યા મરી છે તેના પરથી ગામનું ધર્મ આ વાત બુદ્ધિએ અગાઉ જોરશોરથી મરી હતી પણ દુગ ને મુખતવશમા જે આજ્ઞાધર્મ સમકિત થયો તેના પ્રવાહમા એ

બધું તણાઇ મધું હતું, ને સ્ત્રીઓ, વૈશ્યો તથા શૂદ્રો વેદજ્ઞાનનાં અનધિકારી ઠરાવાયા હતાં એમને મેદક્ષ નહતો. એમણે તો મદેવ ઉપરનાની સેવા જ કરવાની હતી. ભક્તિમંદ્રણે અનેક નામે જોર કયું કરણ કે શૂદ્રો-વૈશ્યો મોટા પ્રનાયમાં મુસ્લિમો થતા માંડ્ય હતા. એક તો મુસ્લિમોનું રાજ્ય હતું, ને બીજું મુસ્લિમો તેમને મમાનતા આપતો હતો. આના ઉપાય રૂપે નાનક, કબીર, દાદુ, રજાજી, રામાનંદ જેવા સંતો દ્વારા ભારત જ્યાં મુસ્લિમ આક્રમણ જોરે શોરથી થતું હતું ત્યાં નીપજ્યા.

એજ મુસ્લિમ આક્રમણ જોરશોરથી દક્ષિણ પર થયું ત્યારે ત્યાં આવા પરહિતનિસ્ત ભગવદ્ભક્તોની હારમાળા પ્રગટ થઇ, જેમણે જોરશોરથી કહ્યું કે ભક્તિ સૌને મમાન કરે છે, ઇશ્વરની નજરમાં બધા ભક્તો મમાન છે.

તુકારામે ગાયું:—

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર, ચાંડાળાં આહે અધિકાર
આલે નારીનર, આદિકરોની વેસ્થાહી;
તુકા મ્હાણે અનુભવે આઠી પાવડિયે ઠાવે.
આણિકહી દૈવે મુખ ધતી ભાવિકે.

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય શૂદ્રનો
છે અધિકાર ચાંડાલ કરો
વૃદ્ધનો, નર અને નારીનો
હોય વેસ્થા નહિ બાધા તેનો
કહે તુકા અનુભવે જાણી લીધું જમે
ભક્તિનું સુખ ભાવિક જાણે

ધર્મે રાષ્ટ્રનું ધડતર કરવું હોય તો તેણે રાષ્ટ્રમાં વસનારા સૌના હૃદયમાં જીનરવા જોટવા વ્યાપક જનનું જરૂરી હતું. સંકુચિત ધર્મથી

ગાંધીજી ધડતર અસાધ્ય હતા રાષ્ટ્રમાં રહેનારા કાતારીઓ, મદારો, કુબારો, ચમારો, મરાઠા ને કણ્ઠી પ્રભુઓ ને વણિયા સૌ જેમાં મમભાવે સમાઈ રહે તેનો ધર્મ આવશ્યક હતો મદારાષ્ટ્રના સંતોએ આવા ધર્મને જન્મ આપ્યો ને તેને નામ આપ્યું—મદારાષ્ટ્ર ધર્મ

આ ધર્મની શરત હતી, ભક્તોની મમાનના ને અનુભવ પ્રમાણનો આગ્રહ, શાસ્ત્રની પડિતાઈ નહીં ધર્મમાં અનુકૂળતાની બહુતા નહીં, પોષ્ટક વાણીનિલાસના ગળાગ નહિ પણ અનુભવ—જાન-અનુભવ

મહે તું! અનુભવે જાણી લીધું અમે '

અનુભવ શાના ? પરમચંદ્રનો. જે મૌને માટે ભક્તિવારા શક્ય હતો આ મરન ભગવ ભક્તિમાગે ચાલનારામાર્થી, નાનામોટા ઝરણા બગી જેમ ગોદાવરી નદી જને તેમ, મદારાષ્ટ્ર મજન થયું તેવા થોડા મતોના પરિચય હવે પડી.

આપણે મરાઠી સંતોના કાળા વિરે ક્યારે ક્યો હતો કેાંઈ પણ રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ માટે રાષ્ટ્રના એક એક આગ એકબીજાની માથે એમતા અનુભવે તે પ્રાથમિક શરત ગણાય હરેક મોની દિનચાલે એક યા બીજા સ્વરૂપે આ કામ હાથ લીધું જ હોય છે બુદ્ધ ભગવાને પોતાની દિનચાલમાં શૂન્ય અનાર્થ વેશ્યવર્ગેની સમાન ધારણ પર આકર્ષ્યા હતા દક્ષિણની ભક્તિમાગની દિવચાલે ભક્તિના સુત્રમાં માધન પર જામા રહેવાની અનુકૂળતા આપીને આવો વ્યાપક ભાવ ફેલાવ્યો હતો પણ એ જ્યાં મરતા નષ્ટયુગના ને મદારાષ્ટ્રના ન તે પામે એક વિશિષ્ટ પ્રયત્ન હતો ને તે સુમનમાન-આકર્ષણની ગામે મેમ સ્વતંત્ર ટકાવી રાખતું તે ઉત્તર ભારતના ધણાજગ મતોએ દિદ્-મસ્તિમ એકાદનો આધ્યાત્મિક પયો નિર્માણ કરી આ દેવો કહેવાની પ્રયત્ન કરી હતી તેના પ્રગટ્યે અકબર વગેરે બાદશાહોના મમવમા રા ટીકા રાજ્ય-વ્યવસ્થાનો પાસ નખાશે પણ આપણે જે ઇતિહાસનો કાળ તપાસીએ છીએ તે વખતે ચીરમજ્જ એ મદવિ

ચારને બીધે વાળવા મથી રહ્યો હતો, ને અકબરની ઉદાર રાજનીતિથી અમંતુષ્ટ મૌલવીઓ-કુલેમાઓ ને મુમ્તમાનો એને ટેકો આપી રહ્યા હતા. ખરેખર તો અકબરની રાજનીતિનો હૃદયપૂર્વક અમલ એના જેટલી તીવ્રતાથી જહાંગીર-શાહજહાને પણ કર્યો નથી. આથી દક્ષિણ પર જ્યારે મુગલાઈ આક્રમણ થયું ત્યારે મંતોએ તેનો ઉપાય મહારાષ્ટ્રવ્યાપી મંગલિત સામનો અને ઉદાર ધર્મનીતિ એ બેમાં જોયો. રામદાસવામીએ સંભાળને ઉપદેશ આપ્યો તેનો પ્રધાન સૂર આ છે. " જેટલા મરાઠા હોય તેને એક કરો ને મહારાષ્ટ્ર ધર્મની વૃદ્ધિ કરો. " આમાં એ વાક્યો છે. મરાઠા હોય તેને એટલે વર્ણથી, જાતિથી પર યદને આ દષ્ટિ ભૌગોલિક મર્યાદામાં આવતાં નાનાંમોટા સૌનો સહકાર પોતાનું નિરાન ગણે છે ને બીજું તે હિંદુધર્મ, પૌરાણિકધર્મ, બુદ્ધધર્મ જેવા શબ્દને જાણે તે નવો શબ્દ પ્રયોગે છે ને તે મહારાષ્ટ્રધર્મ. મહારાષ્ટ્રના ઉન્નતિકાળનો ઇતિહાસ જો મૂલવવામાં આવે તો એના ત્રણ લક્ષણો દેખાશે: સ્વધર્મ-સ્વરાષ્ટ્રના રક્ષણ માટેના યુદ્ધની તૈયારી, પરધર્મ-ને પરરાષ્ટ્રને અભયમાન, ને મહારાષ્ટ્રમાં વસનાં સૌને એના જન્મ પર નહીં પણ ગુણકાર્યના પાયા પર આગળ આવવાની પરંપરા. આને લીધે જ બરવાડો, રજારીઓ, પ્રભુઓ ને મહારોમાથી સિંદે, હોન્કર ને બાજીપ્રભુ જેવા સેનાપતિઓ-રણવીરો તથા મુસદ્દાઓ જન્મ્યા.

રક્ષણ કરતા કરતા અણુનમ રહેવાની પરંપરા તો દક્ષિણમાં છેક પ્રતાપરુદેવના સમયથી હતી, પણ તે છતાં આક્રમકો છેવટે જીતના હતા. કારણ કે આક્રમકોમાં એમ્તા હતી ને રક્ષકોમાં ભેદ હતો. સ્થિતિચૂરત હિંદુધર્મ જન્મગત જિંચનીયતા પર જીભો હતો. જે ધરની દીવાલો ફાટેલી હોય તે કઈ રીતે ટકી શકે ? મંતોએ આ વાત પોતાની દિવ્યદષ્ટિથી જાણે જોઈ હતી. એટલે એમણે પોતાનું અમલ બળ એત્રણ મદી સુધી આની આગે જ મુખ્યત્વે રાક્યું: ને તેને

ગાંધીજી ધડતર અશક્ય હતું. રાષ્ટ્રમાં રહેવારા કાતકરીઓ, મહારો, હંબારો, ચમારો, મરાઠા ને કણ્ઠી, પ્રભુઓ ને વણિકો ઓ જેમા નમ્રતાએ મમાઈ શકે તેવો ધર્મ આવશ્યક હતો. મહારાષ્ટ્રના સંતોએ આવા ધર્મને જન્મ આપ્યો ને તેને નામ આપ્યું—મહારાષ્ટ્ર ધર્મ.

આ ધર્મની શરત હતી, ભક્તોની મમાનતા ને અનુભવ પ્રમાણેનો આશ્રય, શાસ્ત્રની પંડિતાઈ નહીં. કર્મકાંડ, અતુલની બહુલતા નહીં, પોક્કળવાણીવિલાસના મગાગ નહિ, પણ અનુભવ—જાન-અનુભવ.

‘ મહે તુમે અનુભવે જાણી લીધું અમે ’

અનુભવ શાનો ? પરમચંદ્રનનો. જે મોને માટે ભક્તિદારો શક્ય હતો આ મરજી ભગવદ્ભક્તિમાર્ગે સાક્ષનારામાર્થી, નાનામોટા ઝરણા બગી જેમ ગોદાવરી નદી બને તેમ, મહારાષ્ટ્રના મર્જન થયું તેના યોગ મંત્રોનો પરિચય હવે પડી.

આપણે મગી મંત્રોના કાગા વિશે ક્યારેક ક્યો હોય કોઈ પણ રાષ્ટ્રની જાગૃતિ માટે રાષ્ટ્રનાં એક એક અંગ એકબીજાની સાથે એકતા અનુભવે તે પ્રાથમિક શરત મણાય. દરેક મોટી દિનચાને એક યા બીજા સ્વરૂપે આ કામ હાથ લીધું જ હોય છે. છુદ્ધ ભગવાને પોતાની દિવચાવમા શુદ્ધ, અનાર્થ, વૈસ્વવર્ગીને મમાન દોગળા પર આક્રમ્યાં હતા દક્ષિણની ભક્તિમાર્ગની દિવચાને ભક્તિના શુભ સાધન પર ઊભા રહેવાની અનુકૂળતા આપીને આવેા વ્યાપક ભાવ દેતાઓ હતા, પણ એ જ્યાં મરતા મધ્યયુગના ને મહારાષ્ટ્રના નંતે પામે એક વિશિષ્ટ કાયડો હતો ને તે સુન્દરમાન—આક્રમણની મ મે મ સ્વતંત્ર ટકારી રાખતું તે જગત ભારતના ધખાખગ સંતોએ દિંદુ-મુસ્લિમ ઐક્યનો આધ્યાત્મિક પાયો નિર્માણ કરી આ કાયડો ઉત્તરની પ્રચિય કરી હતી. તેના ફળરૂપે નાજર જેવે જાણીતાના મમયમા રાષ્ટ્રીય રાજ્યવચ્ચાનો પાયો નંખાયો; પણ આપણે જે ઇતિહાસનો કાગ નપાસીએ છીએ તે વખતે ઔરંગઝેબ એ મદવિ

ચારને જીંધો વાળવા મથી રહ્યો હતો, ને અકબરની ઉદાર રાજનીતિથી અમંતુષ્ટ મૌલવીઓ-હુવેમાઓ ને મુસલમાનો એને ટેકો આપી રહ્યા હતા. ખરેખર તો અકબરની રાજનીતિનો હૃદયપૂર્વક અમત્ર એના જેટલી તીવ્રતાથી જહાંગીર-શાહજહાંને પણ ક્યો નથી. આથી દક્ષિણ પર જ્યારે મુગલાઈ આક્રમણ થયું ત્યારે મંત્રોએ તેનો ઉપાય મહારાષ્ટ્રવ્યાપી મંગલિત સામનો અને ઉદાર ધર્મનાં નિ એ બેમાં જોયો. રામગસસ્વામીએ સંભાળને ઉપદેશ આપ્યો તેનો પ્રધાન સૂર આ છે. “ જેટલા મરાઠા હોય તેને એક કરો ને મહારાષ્ટ્ર ધર્મનાં વૃદ્ધિ કરો.” આમાં બે વાક્યો છે. મરાઠા હોય તેને એટલે વર્ણથી, શાંતિથી પર થકને આ દષ્ટિ ભૌગોલિક મર્યાદામાં આવતાં નાનાંમોટાં સૌનો સહકાર પોતાનું નિશાન મળે છે ને ખીણું તે હિંદુધર્મ, પૌરાણિકધર્મ, બુદ્ધધર્મ જેવા શબ્દને જાણે તે નવો શબ્દ પ્રયોજે છે ને તે મહારાષ્ટ્રધર્મ. મહારાષ્ટ્રના ઉન્નતિકાળનો ઇતિહાસ જો મૂલવવામાં આવે તો એનાં ત્રણ લક્ષણો દેખાશે: સ્વધર્મ-સ્વરાષ્ટ્રના રક્ષણ માટેના સુદૃઢ તૈયારી, પરધર્મ-ને પરરાષ્ટ્રને અભયદાન, ને મહારાષ્ટ્રમાં વસતાં મૌને એના જન્મ પર નહીં પણ ગુણગારના પાયા પર આગળ આવવાની પરંપરા. આને લીધે જ ભરવાડો, રજારીઓ, પ્રભુઓ ને મહારામાથી સિંદે, હોલ્કર ને બાજીપ્રભુ જેવા સેનાપતિઓ-રણવીરો તથા મુસદ્દાઓ જન્મ્યા.

રક્ષણ કરતા કરતા અણુનમ રહેવાની પરંપરા તો દક્ષિણમાં છેક પ્રતાપરદેવના સમયથી હતી, પણ તે છતાં આક્રમકો છેવટે હતતા હતા. કારણ કે આક્રમકોમાં એકતા હતી ને રક્ષકોમાં બેદ હતો. સ્થિતિચૂરત હિંદુધર્મ જન્મગત જયંતીયતા પર જીમો હતો. જે ઘરની દીવાલો ફાટેલી હોય તે કઈ રીતે ટકી શકે ? મંત્રોએ આ વાત પોતાની દિવ્યદષ્ટિથી જાણે જોઈ હતી. એટલે એમણે પોતાનું મમત્ર બળ બેત્રણ મદી સુધી આની સામે જ મુખ્યત્વે રાક્યું: ને તેને

પરિણામે મહારાષ્ટ્રધર્મનો માર્ગ મોડ્યો થયો. મહારાષ્ટ્રની આ સંત-પરંપરામાં અનેક નામો છે. મ્હિ મહિપતિએ એમનાં જીવનચરિત્રો અંગ્રેજી રાજ્ય સ્થપાયું તે પહેલાં લખ્યાં છે. તેમાં આદ્યો તો છે જ, પણ ચૈરચો, ચમારો, કુંબાર, કણ્ઠી, સોની, મરાડાઓ પણ છે. કેટલાક મુસ્લિમો પણ છે. કેટલાક હિંદુમાંથી મુસ્લિમ થયેલા પણ છે. પુરુષોના જેવી જ તેમની સ્ત્રીઓ પણ છે. આ બધું આપણે જોઈએ તો એક માર્ગચિત્ર-અર્ચગર્વિ જાણીતીમાં તેમાં દર્શન થયા નિવાન ન રહે, અવગત આ જાણતી લાવનારા સંતોનો માર્ગ મરણ નહોતો, ગિરિતિયુગ્ત મમ્મતો એમને મનાડ્યા હતા, તેમના માર્ગમાં કાંઈ જરૂર નાખ્યા હતા, પણ મન ચાવના આ ધર્મશુદ્ધ પ્રવાહો આખરે બધું બાઈ ક્યું ને મમાગ્ને પ્રેમના મલગ્ગનનો સ્વીકાર કરવો પડ્યો. એ સંતોમાના સૌથી પ્રથમ, સૌના મહિમમાં જ્ઞાનદેવને પોતાનાં બાડરડાઓને જનોઈ દેવાની પદ્મપુરના પડિતોએ ના પાડી હતી, કારણ કે એ મંન્દામમાયા પાછા મૃદસ્થાથમમાં આવેલાના મંતાનો હતા. એમાના ખીમ મહાન ભક્ત દુધારામને એમના અમગો નદીમાં નાખી દેવાની ફરજ પાડવામાં આવી હતી. વિરોધ અવસ્થ થયો હતો પણ સંતોએ પોતાનું કામ ત્રણ સદી સુધી સતત ચલાવ્યે રાખ્યું ને ત્રણ સદીને અંતે નવમમાજ નિર્માણ થયો. નવમમાજ નરવિધાનમાર્ગ નિર્માણ થાય છે. આવી વૈચારિક કાંતિ કરનારા એ બહોળા-માના કેટલાંકનાં નામોનું આપણે સ્મરણ કરશું.

જ્ઞાનદેવ, નિરંજિનાથ, સોપાન, મુકનાજી, નામદેવ, ચાંમદેવ, જનાજી, દુધારામ, એકનાથ, અગાજી, વેલ્કનાથ, મમર્ધ સ્વામી રામદાસ, બાપુદાસ, કુબેરદાસ, ગેખમદાસ, બોધવેજાજી, વદવ, સંતોજી નંદરિ સોની, જાગેશભાઈ મજેશનાથ, જનાર્દનપંત, પેટવગામી, વવરામરાવામી, નરસિંહ સરસ્વતી, રંમ્નાથજી ને અમૂનનંત

મહારાષ્ટ્ર ધર્મ ને મરાઠી સ્વરાજને જન્મ આપવામાં ખેડાણુકામ કરવાવાળા સાધુસંતોમાં શિરોમણિ હતા જ્ઞાનદેવ. તે વખતના સમાજની માલુ માન્યતા પ્રમાણે તે બહિષ્કૃત ને ધર્મબ્રષ્ટ ગણાય; કારણ કે એમનો જન્મ એક વખત સંન્યાસી યથા પત્ની સંસારમાં પાછા આવેલ પિતાને ત્યાં થયો હતો. સંકુચિત ને સનાતની દષ્ટિવાળાઓને માટે આથી મોટો અપરાધ આ લોક કે પરલોકની દૃષ્ટિએ ખીજો હતો જ નહીં. સંન્યાસી સંસાર માંડે તો પૃથ્વી રમતાજી નવ્ય તેમ તેમને લાગતું હતું. જ્ઞાનદેવ તથા તેના બાધજોને જનોઇ દેવાને સવાલ આવ્યો ત્યારે કોઇ બ્રાહ્મણ જનોઇ દેવા તૈયાર થયો નહીં. પૈશ્વના હુરધર પંડિતોએ નિર્ણય આપ્યો હતો કે સંન્યાસીના છોકરાને દ્વિગત્વ 'આપી શકાય નહીં'. આમ મંત્રાળાના મેરુને જ સમાજની સનાતની માન્યતાઓને હચમચવાતું કામ કરવું પડ્યું, ને એ દ્વારા જે સંતજનગૃતિ આવી તેણે જાણે માર્ગ ચીધી દીધો કે શબ્દપ્રમાણ્ય ને શાસ્ત્રકારાંગારમાં પડેલો સમાજ પરધર્મની શુદ્ધાભીથી છૂટે તે પહેલાં શબ્દ ને શાસ્ત્રની શુદ્ધાભીમાંથી છૂટે તે જરૂરી છે. ગીતાની ગંગા એમણે જ મરાઠીમાં ઉતારી, ને મરાઠી ભાષાને જ્ઞાનતું તેજ ને ગૌરવ સમર્પ્યું. આમ કરીને એમણે બીજી કેડી પણ ચીધી દીધી કે શાસ્ત્રજ્ઞાનને સંસ્કૃતની કેદમાંથી છોડાવો. આમાં પણ સંતો તેમને પગસે ચાલ્યા. એકનાથે ભાગવત ઉતાર્યું, વૃકારામે પોતાના હૃદિયાતીત અતુલવેદને અભંગમાં જ ઉતાર્યા, ચોખામેળા હરિજનસંતે પોતાની ફરિયાદ ભગવાન પાસે મીઠી ગામડી ભાષામાં જ કરી.

સ્વભાષાની જનગૃતિ એ સ્વરાજનાં ખેડાણુતું હરેક દેશમાં હરેક કાળે એક મહત્ત્વતું કામ રહ્યું છે. માનવી વિચારની આપણે વાણી દ્વારા જ મુખ્યત્વે કરી શકે છે. એટલે નવવિચારે લોકસુધી પહોંચવા માટે લોક સુગમ ભાષામાં જિતરવું જ રહ્યું.

અને વિશેષે કરીને આ સંતોગાંતો ઠીક ભાગ તો નીચલા ને

અમણુ વર્ગનો હતો તેમા કેટલીક સ્ત્રીઓ પણ હતી કણ્ણી, દરજી, કેમાર તો હતા, પણ ઘસીઓ, મહારો, વેસ્થાઓ પણ આ માળાના પારા હતા, તે જધા સરસ્વત જાણતા પણ ક્યાથી હોય ? આત્મિક ભક્તિભાવે એમની વાણીને જન્મ આપ્યો હતો

આ સતપરપરાએ સ્વાતુભવના જોર પર જે વિચારો મરાડી પ્રજામા દડ મ્યાં તેનો સાર આ હતો,

(૧) ભતિભે, વર્ણભેદ, ધર્મભેદ ગોળુ છે ભક્તિમા તે ઝોગળી જાય છે

(૨) ભક્તિ સ્ત્રી કે પુરુષ સમાન ઘાવે કરી શકે

(૩) અનુભવ તે પ્રમાણુ છે, જે બ્રહ્મને અનુભવે તેની વાણી વેડ જેવી જ પવિત્ર છે

(૪) ભક્તિ માર્ગમા પશુવધ કે એવી નિંદ્યતાને સ્થાન નથી સતોના આ વિચારોનુ મૂળ તો તેમનો આધ્યાત્મિક અનુભવ હતો પણ તેની અસર સમાજમા જધારણુ પર થયા સિવાય ન રહી આથી આને પરિણામે

(૧) નાતજાતના જધનો દીવા થયા અને માણુસની ગદતા કુળ કે મપતિ પર નહી, પણ ભક્તિથી શુદ્ધ થયેન ચારિત્ર્ય પર અકાપી જોધએ તે સરકાર દડ થયો

(૨) હિંદુ-મુસ્લિમ ને હિંદુધર્મના પથપથ વચ્ચેનુ ધરણુ ઝોડુ થયુ ને તેમ કરીને આ ખડ જેવા ગપ્પ માટે પરમ આવશ્યક એવી ધાર્મિક સહિષ્ણુતા, તેનો પ્રાયો નખાયો

(૩) કર્મકાંડ ને વિદ્વતાની પ્રતિષ્ઠા તૂટી

(૪) હવકા દેવદેવીઓની ઉપાસનાને ઉતારી પાડવામા આવી

(૫) આત્મગૌરવનો જન્મ થયો

નાતજાતના જધનો દીવા મરવામા તો આ જધ સતો પોતે જ

વિવિધ જાતિના હતા એટલે જ પુગવો પૂરતો ગણાય. પણ એની માનવમુગ્ધતા મહેક મહેક થતા કેટલાક કિસ્મા તરફ આંગળી ચીંધ્યા સિવાય રહેવાતું નથી.

માત્રોપંત નામના મંત્રને પોતાની સ્ત્રી હરિજન હતી તે ખખર પરણ્યા પછી પડી. લોકોએ તેનો ત્યાગ કરવાનું માત્રોપંત પર ધણું દબાવ્યું હતું; પણ માત્રોપંતે તેનો ત્યાગ ન જ કર્યો. જીવનખર તેને નમાવી તેનું શ્રાદ્ધ પણ કર્યું.

કિશનદામને પણ પોતાની સ્ત્રી હજીમની દીકરી હતી તે લગ્ન કર્યા પછી ખખર પડી. તેણે લોકોનો વિરોધ ગણકાર્યો નહિ. તેની સાથેનો દૈહિક સંબંધ ન રાખ્યો પણ માંસારિક સંબંધ ચાલુ રાખ્યો.

બહેરામખાટ આ સતતત્વની યોજના હિંદુઓની મુસ્લિમ થયેયો ને ફરી પાછો હિંદુ થયેયો ને સૌને કહેતો કે ત્યાં ને અહીં એક જ છે.

વામન પંડિત સંસ્કૃતિના ધુરધર પંડિત હતા. દેશી બાપામાં વાત કરતા પણ લજ્જતા. સમર્થ રામદાસે તેમને લોકબાપામાં લખતા કર્યા.

બીજા આવા પંડિતને તો એના દેવે સ્વપ્નામાં આજ્ઞા કરેલી કે તેના મંથો તેણે દરજી ભક્ત નામદેવ પાસે સુધરાવવા.

આ જ નામદેવની કુરુણાવૃત્તિ એટલી કોમળ હોઈ વર્ણવાઈ છે કે જાડની છાલ ઉખાડતા પહેલાં એને કેવું દુઃખ થશે તેનો સ્વાતુભર લેવા તેમણે પોતાના હાથ પર કુહાડી ચઢાવેલી.

શેખ મહમ્મદ ખાટકી સંત હતા. તેમના પિતાએ તેમને બકરું કાપવા કહ્યું ત્યારે તેમણે પોતાની આંગળી કાપી જોઈ. ને તે વેદના પરથી ઉવટે ધધો ત્યજી દીધો.

આમાં કાલિમાતાની પ્રતિષ્ઠા તો ટકે જ કેમ ? સંત બાબુદાસે વિદ્યાનગરના કાલિભક્ત રાજાને કહેવું કે તમારી કાલિમાતા તો

પંદરપુરના વિઠોળાનું મંદિર રોજ વાળવા જાય છે. પંદરપુર સમગ્ર સાથે જ આ મંતોના કામનો ખ્યાલ આવી જાય છે.

વેદોના દેવતાઓ હિપાનિયત્કાળમાં જન્મ્યા, ઉપનિષત્કાળમાં દેવતાઓ પુરાણકાળમાં જન્મ્યા. યુગ જન્મ્યા તેમ દેવતાઓમાં યુગની પ્રતિધ્વા કરવી પડે છે.

મંતહિલચાલે દેવ સ્થાપ્યા. વિઠોળા-વીટ-છંટ પર ઊભેલા દેવતા તેની પશુ હૃદયપર્યાં મ્યા છે. પુંડલીક માતપિતાની સેવા કરતો હતો. તેને મળવા વિષ્ણુ ને લક્ષ્મી આવ્યાં. પુંડલીક તો પિતાની સેવા કરતો હતો. કેમ કરીને એમને હેડી ભગવાનનું સ્વાગત કરવું ? પિતા-માતા પશુ ભગવાનનું સ્વરૂપ જ હતા. એકનું અપમાન કરીને બીજાનું માન કેમ થાય ? એટલે એણે એક હાથે ચાકડી ક્યેં ગાળી ને બીજે હાથે પડખેની છંટ જાણુ પર મૂકી તેના પર ઊભા રહેવા ભગવાન અને લક્ષ્મીને વિનંતા કરી. ગ્રમમાનપૂર્ણ જ્ઞાનનો પુંડલીક અવનાર સેવા કાર્ય પૂર્ણ કરી રહ્યો એટલે ભગવાનને બે હાથે વંદના કરી. ભગવાન પ્રમુખ થયા ને વરદાન માગવાનું કહ્યું ત્યારે પુંડલીકે માગ્યું કે આપની શક્તિધીનનાનો મદિમા જગત ચિરકાળ મુખી જોયા કરે માટે દવે આ છંટ ઉપર જ કલિકાળમાં ઊભા રહેા.

પંદરપુરમાં વિઠોળા એ છંટ પર જ ઊભા છે.

મંતો જે મદારાષ્ટ્ર ધર્મને આપવા માગતા હતા તે દનો આવેા બકિલના સ્થાપને સ્થાયેવ કર્મપ્રધાન, મર્વાવ્યાપી લોકધર્મ પંદરપુર તેડું કાચી જન્મ્યું. પંદરપુરનો કેડો પશુ પવિત્ર જન્મેા પૈાજી-પવિત્ર-નગરી પૈાજી-જ્ઞાણ જન્મ્યું ને અમજ-મેદારોવા પશુ પ્રભુમત્ત જ્ઞાંતોગુ પંદરપુર આજે એ પ્રેરણા આપે છે.

આ ખેડાજીમાં શિવાજી મદારાજે વાવખી કરી.

(૧૪)

લોકશાળાની ભૂમિકા

નાનાભાઈ ભાવનગર છોડી આંજવા આવ્યા ત્યારે એ વાતો અવારનવાર કહેતા- “અમને રાધના આવડ્યું પણ પીરસતા ન આવડ્યું.” એમનું કહેવાનું હતું કે અમે દક્ષિણામૂર્તિમા કેળવણીને કસમ ખીચવ્યો, પદ્ધતિ નિર્માણ કરી, પણ અમારી એ આવડત અમે દેશના નીચના ચરના વિદ્યાર્થીઓને ન ધરી, આજવામાં આવ્યા ત્યારે ‘શરઆતમા એમના મનમા મુખ્યત્વે આ હતું. જેમ જેમ આજવામા રહ્યો તેમ તેમ એમણે અવારનવાર ખીજી વાત પણ કહેવા માડી, “આને શું શીખવું ? મને નથી જાણે બાધતા આવડતો કે કોમ હાંકતા પણ આવડતો નથી.” એમને એમ થતું હતું, કે અહીંના લોકોના જીવનને જે પામે ખેતી-તેમા કશું બાધતા ન હોય એ ત્યાં સુધી તેમના શિક્ષણમા સરૂ ક્રમ પડે ? આને લીધે એ પોતે ને અમે એક એ જાણ્યા જે સાથે હતા તે ખેતીની જુદી જુદી ક્રિયા પ્રક્રિયામા એ વખતે ઠીક વખત આપતા. ખાતર કાઢવું, રચકો વાઢવો, ખપેટો બાધવો, છીડા બૂરવા, માથો દોહવી, આ બધા કામો અમે માથી કે અમારા ખેતી શિક્ષક દરિબાઈ પટેલ પામેથી શીખવા માડ્યા. અમારી શાળાના બાળકો પાસેથી પણ વરત કે વરતડીને વગ દેતા શીખવામા અમને સહાય નહોતો. હું ધારું છું કે એ વખતે ગામના લોકોને

તથા અમારી પ્રાયમિક્ષણાના વિદ્યાર્થીઓને હાલ્ય એમ થવું હશે કે આ બધું જે ગામના લોકોને આવડે છે તે તે તેમની પાસેથી અમે શીખી અમે એને નવું શું શીખવવાના છીએ ?

પણ આ બધી ક્રિયાઓમાં જરૂરી સમય આપ્યા પછી હું આ બધી ક્રિયાઓ પાછળ રહેલ વિજ્ઞાનને સર્ગમસૂત્ર મમત્વા માટે છરમાછલમાછ પાસે મૂકો. એ ચાર મહિના મારે માટે મહાવિદ્યાલય જેવા હતા. છરમા-છલમાછ રાજ ચાર-પાંચ સ્વાક્ર મને આપનાં, ને જે હવાક હું પોતે એમના ખેતર પર કામ કરતો. હું ધારું છું કે મૌસમમાં ખેતીવાડીનું શિક્ષણ આપવાની લાપકાત છરમાછલમાછ જેટલી આગ્યેજ કોઈની હતી. તેમનો પ્રેમાળ સ્વભાવ, વિદ્યા આપવાની ઉત્કંઠા, એ બધાએ મને બધું શીખવ્યું. જે વસ્તુ મારે ખેતી શિક્ષણની દૃષ્ટિએ જોઈતી હતી તે તેમને ત્યાં હતી. ખેતીવાડી એ આપણા સમાજ જીવનની ધરી છે. ને તેજ આપણે આપણા શિક્ષણની પણ ધરી થવી જોઈએ તે કલ્પનાથી અમે આંબલામાં બેઠાં હતા. પણ છરમાછલમાછ માથેના ચાર મહિના ફરમિયાન એ કલ્પના પ્રત્યક્ષ થઈ.

આટલું થયા પછી અમે લોહશાળાના પચરજી મંડવાનું નહીં હતું. લોહશાળા સામે જે બંધો હતા. એક તો એ લોહશાળા ખેતીશાળા થઈ જાય તે, ને બીજો ખેતીને ઉપર ઉપરનું સ્થાન આપી બીજી સરકારી હાઈસ્કૂલો દોષ તેની માધ્યમિક શિક્ષણી જીવન સાથે સંબંધ વિનાની શાળા થઈ જવાનો. આ બંને બંધો વચ્ચે થઈને અમારે માર્ગ શાપવાનો હતો.

અમારે વિદ્યાર્થીઓને ઠારા ખેડૂત કે ઠારા મરકારી જનાવવા નહોતો. ખેડૂતો આ રેલમાં ૬૦% રાશિ હતા જ અને જ્યાં મરકારી, કુમંપ, વડેમ ને બનો કુશચરો હતા જ. ૬૦% રાશિ વર્ષ પરિધન કરતો આવ્યો છે જ્યાં ફિનિયામાં એ નેડું રાશિ વર્ષમાં જ કામ એ જી ઉપાડીએ નહેલી.

અમે ખેતીનું ઉત્પન્ન વધારવાના એક હેતુથી લોકશાળા શરૂ કરતા નહોતા. જે કે વૈજ્ઞાનિક બુદ્ધિ ને શોધખોળને ચાલુ ખેતીમાં દાખલ કરવાને ધણો અવકાશ હતો, આવશ્યકતા હતી. પણ દેળવણીએ જીવનને એકી સાથે સમૃદ્ધ ને સુખી બનાવવાનું હતું. ધણાં દેશો સમૃદ્ધિ પાછળ પડ્યા હતા. ને છતાં કદાચ તેથીજ સુખ દૂર રહેતું હતું. ખીજા બાજુએ આ દેશમાં અત્યંત ગરીબાઇ-કાળજાતૂ પરિશ્રમ છતાં ગરીબાઇ હતી. ને તેથી પણ સુખ દૂર રહેતું હતું.

ગામડામાં અમે રહેતા હતા તેના અવયોગન પરથી અમને દેખાયું કે પરિશ્રમ સાથે બુદ્ધિ ને ભાવના એક રસ થવાં જોઈએ. ગામડામાં પરંપરાગત ખેતી ધણી ચોકસાઈથી ચાલતી હતી. પેઢાન પેઢીનો જે અનુભવ હતો તે સાચવવાની જાગૃતિ ગામડાના સમાજમાં હતી. અખાત્રીજનો પવન જેવા સૌ જતા. વૈજ્ઞાનના કૌશલ ગણ્યતા, હોળીની ઝાળ કંઈ તરફ જાય છે તે જોતા. ને તે પરથી વર્ષની આગાહી કરતા. પેઢીઓથી આ ચાલુ આલ્યું હતું. પણ નવી શોધખોળ કરવાની મનોવૃત્તિ કે આદત નહોતા. તેનું જ જે ભાવનાથી તે કામ કરતા હતા તે ભાવના હતી સ્વાર્થી ને સ્વપર્યાપ્તિ. દુનિયા છેલ્લા બે સૈકાથી જે રીતે ગઢવાઈ હતી તે જોતા આ ભાવના ને આ બુદ્ધિ એમની કાળી મજૂરી છતાં એમને કારમી ખોટ ખવરાવતા હતા.

એવું એક મુખ્ય કારણ એ હતું કે એ શ્રમ પાછળ જે બુદ્ધિ હતી તે બે સદી પહેલાની હતી. ને ભાવના હતી તે તો તેથી પણ જૂના સમયની હતી. તેઓ સ્થૂંવ રીતે જીવતા હતા ૨૦ મી સદીમાં, પણ માનસિક રીતે જીવતા હતા સોળમી સદીમાં. જગ્ગર માટે ઉત્પન્ન કરતા હતા, પણ જગ્ગરમાં માલ ટકી રહેવા માટે થઇને જે જ્ઞાન, આવડત કે સંગઠન હતું પણ તે સોળમી સદીના અવશેષ જેવું હતું. જે બોલે આપવા સિવાય કશા ખર્ચું નહોતું.

જેઓ ગામડામાં આ રીતે રહ્યા નથી તેમને સમજવામાં આવે

તે માટે એ બે હાહરણો આપુ એકૂત મેન્ડી ચોષતો હતો. પણ ને જૂની દેલી તે પછી પૂડિયા ગોધાઈ હતી. ડાહ્યડુરમા અનેક ભતો ગોધાઈ હતી. જેના ઉપરમા ને દેલી શેરડીના ઉતાગમા પેટે જમણો તકાવન હતો છતાં આ ઝોછા તારવાળી મેરડીનો ગોળ લપને એણે જમણમા હમા રહેવાનું હતું. ને સ્કેન્ડે તે હરીદાઈમા ન્હો ગહી ન રાટે એટલે એ વધારે મહેનત કરે. ઝોછુ ખ વ, ઝોઝા લૂગા પહેરે પણ સાચો ઉપાય નવું બિવારણ, નવી દમની ખેતી, નવી દમના ખાનરે છે તે તેના ખ્યાલમા આવતું નહોતું.

મામમા મદિર, પૂજારી, જાણ હતા. તે તેમના સુખડ ખને પરપરાગન ખુલાસો આપના પણ મામડાના કવનમા જે પ્રત્ને છેલ્લી બે સદીમા હમા થયા હતા તેનો ઉપેન બીજો ક્યાય પડ્યો હતો તેની તેને ખબર પણ ન હતી જૂના ને નવા સાથે ક્યા સાધ મેગવવી તેની કસપના પણ એની પાસે નહોતી છતાં નવો જમાનો તેમને ઘેરી વચ્ચે હતો.

થિંક એમ થતા વધારે મહેનત, વધારે કરકમર તે નહોતો ઉપાય દેખાતો હતો. પણ જે ખરેખર ઉપાય નહોતો તે ઉપાય ક્ષણભૂત ન થય એટલે પછી ચારે બાજુ હવાતિયા મારતો હતો. શહેરમાં જમને માંનમાં મજૂર થયું, પેટે પાટા બાધીને પણ અગ્રેજી બધા નોકરીએ વળગતું એ આવા આવના હતા.

આ સ્થિતિમાં અમે જ્યારે પેલી શિક્ષણને પરિશ્રમની વાત કરી ત્યારે ખેડૂતોને એમાં શરૂઆતમાં બહુ રસ ન પડ્યો. ખેતી તો તે બંધા કરતા જ હતા. મહેનત તો તે બંધા તૂંપી મરે તેટલી કરતા હતા. તે તો તેમના કપાળમાં જડાયેલું હતું તેમાંથી છોડાવી ઉપના બેસાડુ વર્ગમાં ભેગાં તેવું બહુતર તેમને ગમતું હતું કારણ કે એમાં પાર ઉતરે તો પાતાનો ક્યાંથી નજર લાગી જાય પણ બામાં તો કાંઈ ખારી જ નહોતી પણ ધીમે ધીમે હું ધાર છું કે બમારે તમા આવતા બાળકોના મા-બાપો ને બાળકોને ખ્યાન આપ્યો કે અમે જ્યારે ખેતી કે પરિશ્રમની વાત કરતા હતા ત્યારે એ જે ખેતી ને જે પરિશ્રમ સમજતા હતા તે અર્થ તેમાં નહોતો.

અમે પરિશ્રમને બૌદ્ધિક ને બાવના વિષયક સરકારોથી અવિચ્છિન્ન ગણતા હતા ને અમારો મુખ્ય પુરુષાર્થ આ પરિશ્રમ પછવાડે રહેતી બાવના ને બુદ્ધિને બંધાવવાનો હતો. જેથી પરિશ્રમ મામાનિત ને નૈતિક સ્વરૂપમાં પનકાય ને તે આનંદથી વિચારપૂર્વકનો ને પ્રમાણસરનો બને અમે એ સરખર જરૂર આપવા માગતા હતા કે સમાજનેપયોગી શ્રમ એ એક કર્તવ્ય છે, ને એ કર્તવ્યમાંથી છટકવાથી મમાનને જેટલું ગુસ્સાન થાય છે તેટલું કે તેથી પણ વધારે તેમાંથી છટકનાર વ્યક્તિને થાય છે.

પણ સમાજનેપયોગી પરિશ્રમ દ્વારા અમે જે સરકારો આપવા માગતા હતા તેને માટે સમાજવિદ્યા એ જમારૂં ટુરૂં વાહન હતું. પોતાના સમાજની વતમાન રચનાને બાવિ તરફની એની રાખ્ય

દિશા જે ન જાણે તે પરિશ્રમ કરે તો પણ તેને ને ખીજને ચોચ રીતે ઉપયોગી નિવડે તેમ ન કરી શકાય, ચાલુ સ્થિતિ તેની સાબિતી હતી.

આથી અમારી લોકશાળામાં જેમ પરિશ્રમ એક અંગ રાખ્યું, તેવું જ સમાજવિદ્યા અમારું ખીજું અંગતત્વ અંગ મળ્યું. અમારો અભ્યાસક્રમ જેના એ દેખાઈ આવે.

પણ આવનાર વિદ્યાર્થીઓ ને જેમના મા-બાપોને આ જાને વાત શરૂઆતમાં સમજાવવી કઠણ હતી. પહેલાં તો પરિશ્રમ કરવો પોતાના વિકાસ માટે જરૂરી છે એ વાત નવાઈ જેવી લાગતી હતી. અમે જ્યારે જાણકારને મંદિરામાં મૂકવા આવનાર મા-બાપને એમ કહેતા કે તમે જો તમારો છોકરો નોકરી કરે તેમ કહ્યું હોય તો તે અહીં ન મૂકના અહીં તો જાણકારને જો એક કરાવવી હોય તો-પાડો ગામડામાં જ કાંઈક ધંધો કરે તેમ માનવા દો તો જ મૂકીશ, મા-બાપોને આ વાત જો કિતરવી મુશ્કેલ હતી.

કહે, 'કોની સામે?' "શહેરો સામે, તમને પાલખાલ કરતાં પોતાનાં અજ્ઞાન-આળસ સામે."

અમે જોઈ લીધું હતું કે મોટે ભાગે આ ગ્રામીણ સમાજમાંથી જોને કંઈક સગવડ ને આવડત હોય તેને એવી કેળવણી મળે છે કે જે પછી ગામડાંના વિરાધ પક્ષોનો વડીલ બની જાય છે. હડતાલો તોડાવનારા જેમ 'બ્લેક લેગ્સ' શોધે છે તેમ એક કેળવણી ગામડાંની ભૂમિકામાં ગામડાંના જીવનને ચૂસવાની ક્રિયામાં મદદ કરનાર થાય છે. કેળવણી તત્કાલીન સંપત્તિવાનો ને રાજ્યકર્તા વર્ગની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાનું સાધન બની મઠ હતી. ખીજ એક કેળવણી શરૂ થઈ છે પણ તે ખેતીવાડીનું શિક્ષણ આપીને જ સંતોષ માને છે. ખેતીવાડી એક વિશાળ સમાજરચના માટે ને સ્વસ્થ મનોરચનાના વિકાસ સાથે સંકળાવી જોઈએ તેવો ખ્યાલ નહોતો.

અમારે એ બેમાંથી એકે કેળવણી આપવી નહોતી. અમારે એને પોતાનાં ગામમાં રહે, વર્તમાન સમાજમાં ઉપયોગી થાય તેવો કરીને રહે તેવો બનાવવો હતો. પણ તે પોતાના ગ્રામીણ સમાજના પ્રશ્નોને સાચા અર્થમાં મનજો, સમજાવે ને પ્રમુખ ચિરો ત્યાં રહે તેવો કરવો હતો.

પ્રથમવાર પ્રમાણ પત્રો લખીને જતાં વિદ્યાર્થીઓમાંથી એકે પૂછ્યું,

"અમે કેટલા થઈએ એમ તમે ઈચ્છો છો?"

"તમને આવનગરના દીવાન થવાનું આગ્રહાયું મળે તો પણ તમે તમારી ખેડ ને તમારું ગામડું ન મૂકો. ને તે સ્થળે રહીને પ્રમાણિક જીવન માટે તમારી સાથે કે સમાજ સાથે ઝગડો; તમને પૂરું ન મળ્યું હોય તો મગજ કે રાજ્ય માટે ઝગડવાની છૂટ છે પણ ખસવાની છૂટ નથી!"

નાનામાઈ એકવાર કહેતા હતા કે લોકશાળા એ મોટું પાવર-

હાડિસ થનાનું છે ત્યાથીનું ગામડે ગામડે પ્રમાણ ને શક્તિ પહોંચવા નેહએ

અમારો ગાડોપોનો મનોરથ એવી સસ્કૃતિની એકાદ છટ રચવાનો દતો એમા પરિશ્રમની ચવિતતા હોય પણ પરિશ્રમ પ્રનારો બાપો, શોષિત કે સ્વાર્થ સ્વપર્યાપ્ત ન હોય એના હાથ કામ પ્રના હોય, એની બુદ્ધિ પ્રશ્નનું સર્વાંગી આકલન પ્રતી હોય ને એનું હૃદય સૌના મુખનું ખમા સાથ આપતું હોય

ગમ ધણુ કપર હવે પણ અમને ખાત્રી હતી કે અનિવાર્ય હવે ગામડાં જગારના દગના મમા હતા એસ્ટ્રેક્ષીઅન ધડ અહીના ધડ કરતા અર્ધા ભાવે વેચાતા હતા વેન્ટરેન નવી પરુધનને મારી નાખતું હવે શહેરી ઉદ્યોગ ને વેપાર છતર આમ વ્યવસાયને બીમના હતા

એ શી ટકા વસ્તી પરના આ આક્રમણને અટકાવવા થોડા મધ્યમ વર્ગના રચનાત્મક કાર્યોરો ગામડામા જતા હતા પણ તે તો ફરિયાદા ખમખમ નેવા તે પણ પાચ મ વા આર્થિક મૂજવો પાછા ફરતા તેમની જરૂરિયાતો ગામડુ પૂરી પાડી ગકે તેમ નડેવું, તેમની જરૂર હતી પણ ગામડુ પોતાનું કરી રામ્યુ નહેવું ત્યા બીજાનું શુ કરે? આ મધ્યમ વર્ગના કાયકરોના મૂળિયા પણ અજ બૂમિમાં સ્વાભાવિક નહોતા

જે થોડા બુદ્ધિશાળી ગામડિયા હતા તેઓ પ્રચલિત પ્રજાવણી લઈને ગામડાંમાથી નીકળી સામા પધામા એમના હતા

હકેલ એક જ દતો ગામડામાથી ગામડો સર્વાંગી વિચાર નાના જન્મવા નેહએ બળ્યા પડી વધારે પૈમાની ને લાનમા ઉડે છ તેને જન્મે બળ્યા ન હેન તો નેવી સાક્ષાથી રહેન નેવી માન્યાર્ધો રદી ગામડાં ને એવ કરવાનો ભાવના જન્મથી નેહએ ન્યામ થાય તો

જામડે જામડે પોતાનો ધંધો કરતાં કરતાં ગામડાને દોરવણી આપતી એક ધરતીની નેતાગીરી જતે દહાડે જીભી ચાપ. એના મૂળિયાં ત્યાંજ હોય. જો ગામમાં એવા બેચાર જણ હોય તો તો કોઈને ઝાઝો સમય પણ ન આપવો પડે, સહુ પોતાનું કામ કરતાં કરતાં ગામડામાં નવો ચીસો પાડી શકે. ગામડાં ને ગામડિયા તો જ બચે.

પહેલે વર્ષે આવી બધી સ્પષ્ટતા ધણું ગામોમાં ધણું માન્યો સાથે કર્યા પછી અમને માત્ર સાત વિદ્યાર્થીઓ મળ્યા.

આમાં બે કોળી હતા. બે કણુળી, એક બાવા, એક ખરક ને એક વણિક. તે બધા મહેનતુ વર્ગના છોકરાઓ હતા એટલે મહેનતમાં પક્ષોટવામાં મુશ્કેલી નહોતી. જે થોડી મુશ્કેલી હતી તે પણ સાથે અમે હોદ્દાએ એટલે એકઠી ચતી જતી પણ એમના ખ્યાલો બદલવામાં મુશ્કેલી સહેજ વધારે હતી.

એક દિવસે વર્ગમાં હું પડ્યોના ગામે એક બાઈને એના ધણીએ મારી નાખીને પછી પંચોને લાંચ આપી એ કુદરતી મૃત્યુ છે તેમ લખાવી નાંખ્યું તેની વાત કરતો હતો. મારો હેતુ એ કૃત્યમાં રહેલી દંડી કૂરતા બતાવવાનો હતો. લાં એક વિદ્યાર્થી કહે, “એમાં શું થઈ ગયું ? એની વડુને મારી છે ને ? બીજાની તો નથી મારી ?

મેં નવાઈ પાળીને કહ્યું. “પણ એ એના જેવી જ માણસ હતી.”

વિદ્યાર્થી કહે “પણ જો. રૂપિયા છત્રે એની વડુને લાગ્યો નોને, મક્ત તો નહોતો લાગ્યો !” છોકરા તો સહજ ભાવે કહેતો હતો, એની રીતમાં નહોતી વિચારપૂર્વકની નહોરતા કે નહોતો કોઈ બીજો દુર્ભાવ. પણ અમારું કામ તો કેટલું વિચારને વ્યાપક હતું તેનો મને સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવ્યો.

ગણેશભાઈ અમારા કોળી વિદ્યાર્થી. આજે તો સરસ ગૃહપતિ બની આશ્રમ સંભાળે છે. પણ આવ્યા તેના ચોથે પાંચમે દિવસે કહે,

“આ બધા મને ડહાડકું ડહાડકું કહે છે.”

“કાણુ ?”

“આ બધા કુણીના છોકરા વલ્લભ ને બધા,” વલ્લભને બોલાવીને પૂછ્યું તો કહે, “કાળને બધા ડહાડકાં જ કહે.”

મે કહ્યું, “ને તમને બધા રોચ્યા, ફર્યા કહે ખર ને ?”

વલ્લભ થોડીવાર ગંભીર થયો હતું રહેજ હસ્યો, એટલે એ પણ હસ્યો. અમારું કામ જમીનમાં જામેથી કી, કાસ, હાબને જીડેથી કાઢી નાખવાની વિદ્યા જ શીખવવાનું નહોતું, અમારે એના મનના જિંડાણમાં જે બૂડા યાત્રિવાદ, ઝંડા, વહેમ, સીઓ, શુદ્ધો, હરિજનો, વસવાયા તરફનો અણુમણો, મોટાની પુશામત ને નાના પર હવાનકારીની ટેવ, આ બધું મદવાની વિદ્યા શીખવવાની હતી જે ધર અદરથી ધારાતુ હોય તે કેમ જીવું રહી શકે. કાષ્ટકે સાચું જ કહ્યું હતું.

અમારે એમને સમજાવવાનું હતું કે ગામડાની પરિસ્થિતિ બગડવાનું કાણુ ખોટી જદતિની ખેતીવાડી જવાબદાર હતી, તેથી યે વધારે જવાબદાર ગામડાની સામાજિક વ્યવસ્થા ને ગામડામાની ખોટી જાવનાસૃષ્ટિ હતા.

આ વિદ્યા પણ કેળવણીની દબે-સ્વતંત્રતાની અભિમુખતા, સ્વયં-રૂર્તિના મિદ્ધાતોને સામે રાખીને આપવાનાં હતી.

આમાં અમે ઠીક મફજતા મેળવી તેવું એક કારણ મને એ લાગે છે કે અમે શરૂઆતના ૮ વર્ષ ઝાઝા વિદ્યાર્થીઓને નહોતા લીધા. બધા મળીને અમે ૨૦-૨૫ વિદ્યાર્થીઓજ ગણતા. એ બધાની સાથે મળી જવું, તેમને ધરના છોકરાના જેમ રાખવા તે શક્ય હતું.

તેવું ખીણ કાણુ મળ્યાંજાન ન થાય તો કહી શકાય કે અમે બહેનને (મારી જાને) ગૃહપતિનું સ્થાન આપ્યું એલું આ બધા

(૧૫) લોકશાળા

મુનનીવ પ્રમુખ માહેશ, બાઇઓ તથા બહેનો

લોકશાળાની સ્થાપનાને આજે બાર વર્ષ પૂર્ણ થયા છે. પ્રાથમિક શિક્ષણની ઉપરે બિલા તપાસી જોવા માટે આજેના કાળ એ ઠીક ગણાય જૂના મમયમાં તપની મર્યાદા બાર વર્ષની ગણાતી લોકશાળા એક તપ જોડેના કાળ પૂરે. આજે બીજા તપમાં પ્રવેશ કરે છે એ વખતે પાઠના બાર વર્ષો પછી નજર નાખી સરવાળો-બાદબાકી કરવાનું સહેજે મન થાય.

અહીં આપ્યા ત્યારે લોકશાળા શરૂ કરોશું તેવી મ્મના એ નડેતી ખરી. તે કોઈ લોકશાળા નહોતી ગામડાની જીવણી દ્વારા કંઈક ઉપયોગી થયું છે એમ એક સંકલ્પ હતો. ને ગામડાને ઉપયોગી જીવણી થાતું જીવણીથી જુદા પ્રકારની હોવી જોઈએ તેવી પ્રતીતિ હતી.

અહીં આપ્યા પછી જે પહેલી વહેલી ખાતરી થઈ તે એ કે ગામડાને જીવતા રાખવા હોય તો તેનો મુખ્ય ધધો ખેતી એ જીવતી થતી જોઈએ. ગામડામાં ખેતી આવે છે ખરી પણ તે જીવતી નથી. ખેતનનો સ્વભાવ છે પોતાને રૂઢતી પરિસ્થિતિનો આપનો. ખરી તેને ફેરવવાનો આ પરિસ્થિતિ રાજકીય હોય, આર્થિક હોય, આધિક હોય કે આધ્યાત્મિક હોય પણ જ્યાં ચેતન્ય આત્મી રૂઢતી પરિસ્થિતિ ને વશ થાય ને પોતાનો આગ ન કાઢી તે ત્યાં ચેતન્ય બોધ જોડે છે એમ સમજવું જોઈએ.

આપણી જેતી ચેતનવાળી નથી, કારણ કે આપણો ખેડૂત ચેતન વિનાનો છે. ને તેથી જ આપણો દેશ જેતી પ્રધાન હોવા છતાં દેશમાં અન્નની તંગી છે. તે વખતે સ્વરાજ આવ્યું નહોતું, એટલે ગામડામાં જનારા સેવકો તે કાળના રિવાજ મુજબ ખાદી ને ખીજા ગ્રામોદ્યોગને પોતાના કાર્યક્રમનું સાધન બનાવના ને બજેયા શહેરી લોકો તો પોતાની મૂડી ને આવડત યંત્રોદ્યોગને કારખાનામાં રોકતા હતા. અહીં આવ્યા પછી સંસ્થાને લાગ્યું કે જેતી એજ આપણો દુરો છે. તેમાં જો હોય તો હવાડામાં આવે. અહીં પડખે જ જરણી બનાવવાનું, ચલાવવાનું કારખાનું છે. સુંદર નફાદાર જરણીઓ બનાવે છે પણ આણુઆણુના ગામડામાં તે કેટલી જતી હશે ? ને મુંબઈ, અમદાવાદ કે શહેરી કરમામાં કેટલી જતી હશે ? અમારા ગામમાં આખા વર્ષમાં બે ધરોએ પણ જરણી નહીં ખરીદી હોય ને એ ખરીદે પણ ક્યાંથી ? અમે આવીને ત્રીજો વરસે ગામની આર્થિક તપાસ કરેલી ત્યારે ગામ માથે લાખ દોઢ લાખનું દેવું હતું; ને છતાં વસ્તીના નવમાં ભાગને રોજનું બા ભાર ધી પણ મળતું નહોતું. ખેડૂતો કરતા ઉમડિયાની, મોચી, મુધારની સ્થિતિ સારી હતી. અમને મનાય થયો તે આ કે ૮૦ ટકા વસ્તીની આવક બધા સુધી આ હોય, જ્યત ન થતી હોય ત્યાં સુધી યંત્રોદ્યોગનો ફાજલ માલ ખરીદ્યો કોણ ? આ મામ બનશે ખરો પણ ૮૦ ટકા લોકો તેને વસાવી શકે તેનું તો નથી; ને જો વરત ૮૦ ટકા લોકોને ઉપયોગી થઈ શકે તેવી સ્થિતિ ન હોય તેમાં સમય, શક્તિ ને નણા રોકવા તે રાષ્ટ્રના વ્યાપક હિતની દ્રષ્ટિએ કંઈ રીતે વ્યાજબી છે ?

આમ અમે ખેડૂતને જેતીની આણુઆણુ રચાયેલી કેળવણી મારફત ધડવાના વિચાર પર આવ્યા.

અહીં આવ્યા પછી જોયું કે જેતીમાં પૂરતી કમાણી નથી રહેતી તે કાગળે લોકો જેતીમાંથી ભાગે છે. તે એક મુખ્ય કારણ છે; પણ

ખીજાં અમરકારક ગોણુ કારણો પણ છે ને તે છે એ'હુ જીવનમા આનંદ છે તેવું ઉપલા વર્ગે ફેલાવેલું રોગી માનસ. ધણા ખેડૂતના છોખરાઓ ધેર ખેતી હોવા છતાં એથીસના કારકુન થવાનું પસંદ કરતા દેખાયા. ખેતી ને તેની આણુખાણુ કુદરતમાં એમને કશો રસ ન હતો.

આથી અમને લાગ્યું કે કેળવણીની યોજના એવી થવી જોઈએ કે ખેતી તપાસ નહિ પણ રસમય વ્યવમાય ■ તેવી ખાતરી થવી જોઈએ. જોને અમે અમ, કાન્ય તથા બુદ્ધિ ત્રણેનો સંગમ થવો જોઈએ તેવું સૂત્ર આપ્યું. પણ આ અમારો ખ્યાલ લાંબને અમે જ્યારે બણવા માટે બાળકોને મોકલવાનું સમજાવવા ગયા ત્યારે અમને ખબર પડી કે કામ મહેલું નહોતું.

પડેલા તો ખેડૂતો અમને એમ પૂછ્યા કે તમારે ત્યાં ભણ્યા પછી ફેરલા પમારની નોકરી મળશે ? ને જ્યારે અમે એમને સમજાવના કે અમારો હેતુ તો બણીને એ વમારે જાગૃત ખેડૂત થાય તે છે. એટલે એ ખેડૂતો કે ભણ્યા પછી પણ આ દેશ ભાગવાનું ન રહેવાનું હોય તો પછી બણવા પાઠળ વખત શીઠ જગાડવો ? જીવનને વિગેર બુદ્ધિમત્ત, વિરોધ રસમય કરવું એ વિદ્યા શ્રેષ્ઠિનો હેતુ છે તે વાત તો એમના મનમાં નહોતી.

તેવી જ બીજી નવાઈ એમને મન એ હતી કે અમે વિદ્યાર્થીઓને અમારા ખર્ચે શા સાર જણાવતા હતા ? અમને એમા કાંઈક છૂપેા સ્વાર્થ હશે, મદાય અમારે એમને બાવા બનાવવા હશે ? વખતે ઘસકરમા ઉપાડી જવા હશે, કે હશે શું ?

શરૂઆતમા મહામહેનતે અમને આઠ વિદ્યાર્થી મળ્યા. આમા કાળી, બુખી, વાણિયા, ગરાસીયા ચારે કોમના લીધા હતા આ વિદ્યાર્થીઓને માટે શાળા સાવ નવીન હતી. શિક્ષકો એમની સાથે હુલૂ ન રમતા, એમની સાથે ખાતર સારતા. એમને ન તો ધમકી અપાતી, ન તો માગ મળતો, આથી એમને મીઠી ગમરાખ્યુ યતી.

એકવાર અમને પહેલેથી જ દેખાયું કે જેતીવાડીનું કામ કરવા પ્રેરવા માટે આ વિદ્યાર્થીઓને અમારે ખાસ પ્રયત્ન કરવો નહોતો પડતો. એમણે ઘેર કામ કર્યું જ હતું-ઉલટું અહીં એ કામની પાછળ પડેલા કોયડાનો ભેદ ઉકેલાતો હતો. ફૂદાં, પતંગિયા, પંખી, માયો, અળમિયા એ બધા જેતીની દુનિયામાં એક સચુક્તિક ફાળો આપતા હતા તે જાણવાથી એમનો ઉત્સાહ વધતો હતો. પણ માયોસાય અહીં હરિ-જનોને સૌ અડતા હતા, અહીં કોઈ લાજ કાઢવું નહોતું, અહીં કોઈ કોઈથી અમડાવું નહોતું, આ એમને આયકો આપનારું પણ હતું. કેટલાકને એ થોડા વખત માટે ન ગમતું ને એવે વખતે અમે એમને અલગ જાળો આપતા ને અલગ રીતે જમવા બેસવાની છૂટ આપતા. એ યાદ છે કે કોઈએ આવી છૂટ આઠ દિવસથી વધુ ભોગવી નથી. પણ એમને ખાતરી થતી કે અહીં કશુંય પરાણે એમના માથા પર ઠોકી બેસાડાવું નથી.

ગામડાનો સમાજ આજે કહીએ તો મુખ્યપ્રધાન સમાજ છે. એમાં સ્વતંત્રતા, વ્યક્તિત્વને બહુ અવકાશ નથી, ખેડૂત કુટુંબમાં બાપની આજ્ઞા તે જ છેવટની ગણાય છે. દીકરા ૪૫ વર્ષનો હોય ને ઘેર બે ચાર છોકરા હોય તો પણ બાપની સામે હરફ ઉઠ્યારી શકતો નથી. વહુ ત્રણ છોકરાની મા હોય તો પણ ડાથી મામે પડછતર વગાતો નથી. એ અર્થમાં ગ્રામીણ સમાજ જાતીય ને રાજીનદ સમાજ છે, ને તે મકારણ પણ છે. જેતી રાત-વરતનો ધંધો છે. અત્યંત શ્રમ પછી અત્યંત ઝાણુ વળતર આપનારો ધંધો છે. ને છતાં ઘણા માણસોની સહાય વિના ચાવી ન શકે તેવો ધંધો આજે તે છે. એ સ્થિતિમાં જો જેતીના મુખ્ય આગેવાનનું જો બાકીના સભ્યો ન માને કે તેમાં સ્વતંત્રતાનો પ્રવેશ ચાય તો ચાલુ પદ્ધતિની જેતી ટકી જ શકે નહિ. રાત્રે અગિયાર વાગે વાસુ જવા સ્વેચ્છાએ કોણુ જાય ? આડી પડી ગયેન શેરડીમાં પાણી વાળવા સ્વેચ્છાએ કોણુ ગરે ?

સ્વેચ્છાએ સવારથી રાત સુધી કામ કાણ કરે? ને છતાં જો ન કરે તો ધંધો ચાલે પણ કેમ? જોઈએ ગ્રામીણ સમાજ ખામ કરીને ખેડૂત-સમાજ એ હાકેમ પ્રધાન સમાજ છે. ઉબડિયામાં બાપની હાકેમી આટલી ચાલતી નથી. ત્યાં સોને-સોના હાથપગ છે. ને એકબીજાના જોરે કંઈ ચાલવાનું નથી.

આવા હાકેમ પ્રધાન ખેડૂત બાળકોએ અમે નહિ આપેલી સ્વતંત્રતા ને સાથોસાથ આપેલ નવા પ્રકારની ખેતીના 'ખ્યાતો' કેવા મૂંઝવનારા હશે તે તો તે વખતના વિદ્યાર્થીઓ વલ્લભ, ગણેશ કે મનુશંકર જેવાં લખે ત્યારે આખેદૂખ ઉઠે. ફળવણી લેનારને દિવસ કહેવામાં આવે છે. બીજાને વિશે શું ચતું હશે તેની અને ખબર નથી, પણ જે આઠ બાળકો અમે અહીં લાવ્યા હતા તેમને માટે એ મૂંઝવણ; પીડા ને સુખ મિશ્રિત બીજો જન્મ હતો તેની મારા મન પર સ્પષ્ટ છાપ છે.

પણ કેવળ એમને માટે જ એ નવો જન્મ નહોતો, અમારા માટે પણ એ નવો જન્મ હતો. અમે સૌ પુસ્તકના આધારે આગળ આવેલા ભોડો હતા. એ પુસ્તકોમાં ફેટલુંયે જીવન સાથે બંધ ખેસતું હતું, ફેટલુંવ તરંગી-મિથ્યા ને જાણુ પૂર્વકના પ્રયત્નથી ભરેલું પણ હતું, પણ જે એ હતું તે અમારા જીવન સાથે વણાઈ ગયું હતું, એમાંનું ઘણું છોડવાનું હતું. કાપીને ફેંકી દેવાનું હતું. ને ફેટલુંયે નયું આ અનુભવના પુસ્તકમાંથી અમારી જાત સાથે જોડવાનું પણ હતું. એ સહેલું નહોતું. ખેતીવાડી અમે કરી નહોતી, કસમનો અર્થ લખવાની કલમ એજ ખબર હતી. દેડરડા ચુંચવા માટે પરાણુ મૂકવાની વાત સાંભળી નહોતી-પરાણુને પ્રાણુનો સંબંધ એ કિયા કર્યા સિવાય સમજાય તેવું પણ નહોતું. અમારા હાથ તો હતા, આવા કામ માટે બાંહેધ પણ અમે ઝોઝો વસે અંશે ગાંધીજીની દેશ વ્યાપી રચનાત્મક તાલીમના રંગે રંગાયા હતા. ને કર્મરત, સદૈવ જાગૃત નાનામાઈ અમારા રાહજર હતા. મહા ભારતના વ્યાખ્યાન

આપનાર નળિયા ચાળવા ચડતા, નળિયા ચાળના શીખી, શીખ્યા પછી શીખવનાર મળૂરની ભૂલ જતાવી એનાથી વધારે સારું ચાળતાં જોતાં ને અમારા ભાગેના હાથમા પણ નહું જોમ આવતું.

આવા હતા એ દિવસો. પણ એ દિવસોએ જ સંસ્થાનું રૂપ ધણું છે. આને આપની સામે જે આહ્વાસો ફળાડેના બગીચો છે તે વેશન ટેકરી હતી. ઘોડું ઢકાઇ જાય તેવા ત્યા ખાડા હતા. ઢોર ચરે તેનું લાપજું પણ થતું નહોતું. આને ત્યા જમાદારના આગા ફળ આપે છે, ને ગોલવડના ચીકુ માળ ઉપર માળ નાખ્યે જ જાય છે તેનો ધરા જાય છે શરમા આવનાર એ વિદ્યાર્થીઓને. આ ફળાડેના હડા ખાડા એમણે શિયાળાની ચરચરતી ટાઢમા ખેલ્યા છે. એમણે અમારી સાથે ખાતર નાખ્યું છે, હવા છાટી છે, ને એક ડાળી ફૂટતાં અમારી સાથે નાચ્યા છે. મળૂરો નથી કર્યા એમ નહીં પણ વાડીની આગાદીમા આનંદને જોખમની ચિંતા એમણે કરી છે. લાઈકરગસે સાચું જ કહ્યું છે કે શહેરને હિંમતવાળા યુવાનોનો ફાટ એજ સાચો કિલ્લો છે, પાણી પથ્થરનો નહીં. જે હાથ બાધે છે તેખાગી પડે છે પણ જે રક્ષક બાધે છે તે ચિરકાળ ટકે છે. સંસ્થા એ વિદ્યાર્થીઓના અને શિક્ષકોના દૃઢ્યથી ચણાઇ છે.

પણ સંસ્થાની એક ખીજ કસોટી પણ છે ને તે વિદ્યાર્થીઓ અહીંથી ગયા પછી શું કરે છે તે જે વિદ્યાર્થીઓ આને પરીક્ષા આપીને ઉત્તીર્ણ થઈને જાય છે એમની પરીક્ષા આને થઇ નથી. પણ આવતી કાલે ન્યારે જહારની દુનિયામા પ્રવેશ કરશે ત્યારે જ શરૂ થશે, ને સાચોસાચ અમારી પણ થશે. આ કસોટીએ પણ સંસ્થાને ચડાવવી જ રહી

લોકશાળામાથી કેટલા વિદ્યાર્થીઓ પસાર થયા છે ? શું કરે છે ? શું જાણ છે એમની.

આ બાર વર્ષમાં પ્રમાણપત્ર લખને ફેટલા વિદ્યાર્થીઓ નીકળ્યા છે ? આને પસાર ચનાર ૧૧ વિદ્યાર્થીઓ બાદ કરતાં અગાઉ ૪૬ જણ પ્રમાણપત્ર લખને બહાર ગયા છે. તેમાંના ૧૭ ખેતીવાડીમાં રોકાયા છે. ૩ જણ રચનાત્મક કામમાં છે. ૮ જણ ગ્રામ પંચાયત જેવી ગ્રામોપયોગી પ્રવૃત્તિમાં છે, ૧૦ જણ ખેતીવાડી ને સમાજવિદાનો વિશેષ અભ્યાસ કરે છે. ૨ જણ વેપાર કરે છે ને ૨ જણ મીલમાં છે.

વસ્તુતઃ ૪૬ માં બેચાર જણને બાદ કરતાં બધાં જ ગામડાંને એક યા બીજી રીતે ઉપયોગી થાય છે. હું ધારું છું કે આ સંતોષકારક ગણાય.

બીજી રીતે અમે આંકડા તપાસ્યા તો એહીં ચાર વર્ષ સુધી બધી ઉત્તીર્ણ ચનારની સંખ્યા ૫૬ છે. પણ એક વર્ષથી વધુ સમય રહીને જનારની સંખ્યા ૧૨૭ છે. આમાં ૬૧ અત્યારે ખેતીકામ કરે છે, ૨૧ જણ રચનાકાર્ય ને ગ્રામોપયોગી પ્રવૃત્તિમાં છે. ૨૧ જણ નોકરી કરે છે. ૧૬ જણ અભ્યાસ કરે છે ને ૫ જણ વેપારમાં છે. હું ધારું છું કે આ આંકડાઓ ગ્રામપ્રવૃત્તિ પિલવવામાં અમે ફેટલા સફળ થયા હીએ તે મૂલ્યવા માટે પૂરતા છે.

જે લોકો એક યા બીજા કારણે ગામડામાં નથી રહી શકતા તેઓના મનમાં પણ એક અસંતોષ હોય છે. પણ એમને ગામડામાં નહિ રહેવામાં અપૂરતી જમીન તેજ મુખ્ય કારણ છે. ને આ અવમરે એ વિષે પણ આપનો ચોડે સમય લઈ તો માફ કરશો.

અમારા આ બાર વર્ષમાં ગામડાં ને આ કામના અનુભવે અમને દેખાયું છે કે ખ્યાસ ટકા કરતાંયે વધારે ખેડૂતોની પામે પૂરતી જમીન નથી. હમણાં અમે ૨૫ કુટુંબની તપાસ કરી ત્યારે અત્યારે પૂરતી જમીન હોય તેવા કુટુંબો ૧૦ હતાં—ને આવતી પેઢીમાં પણ પૂરતી જમીન રહે તેવા તો બે જ કુટુંબ હતાં. અહીં

એ પણ આપને જણાવું કે પૂરતી જમીનની વ્યાખ્યા અમે આ તપાસ દરમ્યાન ધરખેડ કમિશને જે પોપણ દાખલેવું એકમ રાખ્યું છે તે કરતા અરધું જ રાખ્યું છે.

લોકશાળામાં દાખલ થનાર વિદ્યાર્થીઓની જમીન વિષયક સ્થિતિ ઠીક હોય તેનું અમે સામાન્ય રીતે તપાસી લઈએ છીએ છતાં ઉત્તીર્ણ થનાર વિદ્યાર્થીઓના ત્રીજા ભાગની પાસે ખેતી કરવા માટે પૂરતી જમીન હોતી નથી. આ કાયડો આપણા સમસ્ત દેશનો છે. એક રીતે કહીએ તો સમગ્ર પૂર્વ એશિયાનો છે. કારણમાં આવી અપૂરતી જમીનને લીધે ખેડૂતને ફક્ત ૬૫ દિવસનું જ કામ હોય છે. તે જ દશા હિંદીઓને ને ચીનમાં છે. જ્યાં જ ખેતી એની સાથે જ જોડિયા ધંધાનો વિગ્રસ માગે છે.

સંસ્થામાં પણ લોકશાળાના આવા વિદ્યાર્થીઓને બીજા ધંધાની તાલીમ મળે તે ખાતર સુધારી કે લેવવકં જેવું એકાદ ઉદ્યોગધર વહેલી તકે શરૂ કરવું જોઈએ, તેમ લાગે છે. સમગ્ર દેશની પરિ સ્થિતિ જોતા ખેતી પરનો ખોળે ઘટાડવાનો સહેશે ને તે ગામડાના ઉદ્યોગની વૈજ્ઞાનિક તાલીમ આપીને જ બની શકશે.

સ્વરાજ આનું છે. ગામડા માટે સ્વરાજ છે એમ આપણે બે પેઢીથી કહીએ છીએ પણ તે છતાંયે ગામડામાં એ સ્વરાજનો પડગો ઉડતો નથી ચૂટણીમાં જે હોળી ખેનાઈ રહી છે, જે કામ-નાત-જન પંથ-ધર્મને નામે જે પ્રચંડ જુઠાણું ચાલી રહ્યું છે તે પડવાનો અભાવ બતાવે છે. ગામડામાંની પ્રજા આમાં દોરવાય છે. કારણ એમને પ્રજા ખજાર નથી મંગા જેમ મહત્તુની જગમાં કે સિવજીની જટામાં ગૂંચવાઈ મધ તેમ સ્વરાજ સહેરી લોકોની આળખપાળમાં ગૂંચવાઈ ગયું છે. સહેરોની જરૂર નથી તેમ નહીં, પણ ગામડાની આબાદી પછી સહેરોની સાચી આબાદી સંભવી શકે. ગામડા આબાદ કર્યા

સદભાગ્યે સૌ. ૨. સમિતિ પણ આ સ્થિતિમાં પગલું માંડવાના વિચાર પર આવી છે ને પહેલાં પગલાં તરીકે આવતે વર્ષે જ અહીં ઉત્તર ખુનિયાદોને એક વર્ગ રજૂ કરવા અમને સૂચવ્યું છે. ને આવતા ૬ માસમાં ગ્રામમહાવિદ્યાલયનો અહેવાલ રજૂ કરવા સમિતિ પણ નીમી છે.

આપ સૌ અહીં સંસ્થા ને તેની પ્રવૃત્તિ પર શુભેચ્છા ને આશિષ વર્ષાવવા આવ્યા છો. ઉત્તીર્ણ થના વિદ્યાર્થીઓને, અમને જ્ઞાને એવી શુભેચ્છા આપો કે આ ગ્રામમાં નવપદ્ધતિ કરનાર આ કામ કરવાનું સામર્થ્ય અમરામાં આવે.

(૧૬)

એ વિદ્યાર્થીએ

મૂળજીભાઈ અમારા પહેલી, દુકડીના વિદ્યાર્થી. જાતે કાળી. ચક્રમકતા ખાપિયાં બરેલ મુમના લોક જેવી ટાપી પહેરીને જાણે એ કાલેજ આવેલા એમ લાગે છે. ચાર વર્ષ અમારે ત્યાં રહ્યા તે દરમિયાન એમની છાપ નરમ ને શરમાળ વિદ્યાર્થીની. જે જરાક જીચા માટે કહેવાયું હોય તો આખમા ઝળઝળિયા આવી જાય. આનંદમાં હોય ત્યાંએ અખડઅખડ કવિતા પણ કરે.

અભ્યાસ પૂરો કરીને દૂરના ખૂણામાં પડે- પોતાના ગામડામાં ગયા. ત્યાં ટપાલ નહિ, કોઈ ભણેલો માણસ નહિ. પચાસ ધરતું ગોળીયું ગામ. શરૂઆતમાં ‘ગમણ નથી’ એવા કાગળો આવ્યા. ધીમે ધીમે ગોઠવાઈ ગયા. ‘આંખા વાતું છું’, રાત્રિચાળા ચનાતું છું— એમ કાગળો આવવા લાગ્યા. યોડા દિવસ પછી લગન પણ ચલા.

મૂળજીભાઈને એક ઓરમાન ભાઈ હતા. એમનાં મા બીજા વારના. એક દિવસ એની મા મૂળજીભાઈને ખૂણામાં બોલાવી કહે, ‘હેં મૂળજી, તું આટલું જીવું ભણી આવ્યો, કાલ થાણદાર આવ્યા’તા એ ૫ મામમા તારા ભણતરના વખાણ કરતા હતા, તે તું એમ ન કરે કે આ ખેતર ને ધર તને મળે ?

‘ મને મળશે જ ને. ’

‘ ના, પણ આવશું. ’

‘ એ તો નો જાને, બાઈબાએ આવે. ’

‘ પણ એવો કાંઈક કામળ કરને કે તારો મોટો બાઈ બાગમાંથી જાતલ થઈ જાય. ’

‘ બા, એવું કેમ થાય? હું જોઈ મારા જાપનો દીકરો એમ એ વ એનો જ દીકરો. કાલકામા એવું નો હોય. ’

‘ હું હજી મમજતો નથી. કાલકામા ત્રણે વ સાડું હે વ છે, પણ તો વ વડીન એમા લખન ફરી છે કે કે મેટા માતમાવું વ નો દાસે હું બહુી આવ્યો છે તે એવું કાઈ લખન ક્યં કે એને કાઈ બાગ ન મળે ને જહું વ તારા સાડુ રે. હું તારા સાડુ કહું છું. ’

મુળજીભાઈને ધણું કાળ થયું, એ કહે, ‘ બા, હું આવા મળા-ધાળા કરવા આજવામા વિદ્યા નથી બળ્યો, મારાથી બાઈને એવો અન્યાય નહિ થાય. ’

જમ, મા ત્યારથી રૂંવા. રોજ મુળજીભાઈને મેચા મારે, એની તાણ આવેરી વડુને કાઢે. વાત વાતમાં કંકાન કરે. મુળજીભાઈના જાપાને પણ બંબેરે આમ તો મુળજીભાઈના જાપ બંબેગવતેરા નહિ પણ પોયા મનના ને સાવસી માણુમ. એ કહે, ‘ મુળિયા! આ રોજનો કાઢિયો ટાળ ને મોટો એવું ફાડી મેગે. ’

‘ એ ન જાને જાપા. કહેતા દો તો ખેડ મુડી ફડ. ’

છેવટે વન એ હરે આવી કે મુળજીભાઈના જાપાએ મધુ. ‘ તો તમે એ વ બાઈ નોખા ગદો. ’

મુળજીભાઈની કમ્મ ૧૯ વર્ષની એ શું નોખા ગદે? ‘ પણ ન તેને ટકો બવનિ ચેનાસ્તિપક્ષિન સિર. ’

એમજે કહ્યું ‘ બહે. ’ મળમાં એક પટેલ એકરણને સમો કરી

માડે રાખ્યો ને ઓરમાન બાધ સાથે રહેવા માંડ્યા. બાપાએ એક જળદ આપેલો ને દેણું આપેલું. વ્યાજ ૧૫ ટકા હતું. હુંગરાળ થોડી બો આપેલી. બે જણે ત્યાં કામ નહોતું. મોટાભાઈને કામે મોકલ્યે ને પોતે પંડ્ય મજૂરીએ જાય; ધરમા ઘડે બાજરો તો ન હોય પણ જરે પણ કેાઠ વાર ખૂટી જાય. પણ આ સ્થિતિમાયે એમની હિંમત ન ખૂટી. એમને અવારનવાર કાગળ આવે, તેમાં લખે, 'રામાયણ અમરું નથી સાબળું.'

બાપાની પાસે બે ભેંસો હતી, દાડમની વાડી હતી. વાદ હતો પણ ત્યાંથી ન આવે શરડીનો કટકો—અરે છાશ પણ ન આવે.

ને મુળજીભાઈએ પોતાની વહુને કહેલું કે 'છાશ બા ન આપે તો કાંઈ નહિ, પણ ગામમા બીજો છાશ લેવા ન જવું. નકામા એ મોકો ફોતે ચાલ ને એ છતાયે એમની બા માટે જણણું રોજ જાણે મોકલાવે. પ્રસંગ પડ્યે પોતે સામે જવવા બેસે.

સગી માને આ બધું સારુ તો નહિ જ લાગતું હોય. પણ સ્ત્રી હક ઝટ થોડી મુકાય છે. છ મહિના આ ગજમાલ ચાલ્યો. મુળજીભાઈની મન્નિષ્ઠા ન તૂટી, એમની રાત્રિયાળા, એમની મજૂરી, ને એમની મીઠાશ ચાલ્યા કર્યાં. મોટાભાઈ તો એમના પર વારી જતો ઓરમાન બાધ સગી માને અવગણી ઓરમાન બાઈનો પક્ષ બેચે એ કપાથી બેસું હોય ?

ઉપર મુળજીભાઈની સુવાસે મિત્રોને જગડાયા, એમનું દેણું કપાયું, બીજો જળદ પણ લેવાયો, ને માતામિતા પણ સમજ્યા. આજે ત્યાં સાથે બેતી કરે છે.

મુળજીભાઈનો કિસ્સો અમારી લોકચાળાના વિદ્યાર્થીઓને ગ્રેસણા આપે છે.

(૨)

દેવદાસી બીજા જૂથમાં આવેલા, ઘેર સો વીરાની એક ખાધે પીને સુખી પણ ઘરેર કીમતી ને દુષ્ણા અભ્યાસમાં હોતિયાર, ને વાતડામાં એકા ને કહેવતો બહુ મ્હે એવે જામે સો એમને મૂળમાં બાબા કહેતા

આર વધે પૂરા થયા પ્રમાણપત્રો આપવાના નમવને થોડા દિવસ બાપી દતા-ત્યા એક દિવસ અને કહે 'મનમાં, કાતે ઘેર જવું છે । મારા આના બોનાવે છે '

'જમ આવે ।'

'પણ મુઝવણ છે ।'

'ના ?'

થોડી વાર અગામે કહે, 'મારા આના મારી વડુને દમબાજ આણુ વળાવવા માગે છે '

'એ વધે મોડુ થાય તો મારું-પણ અમમ્માય હવે તમે બધી રહ્યા છો ।'

'એનો વાધો નથી પણ ।'

'કોને શું વાતો છે વડુમાં મામ બોલ છે ?'

'ના, પણ એ બહુ મોટી છે ।'

'હવે થોડીક દાગેની હોય તેવું તો તમારા સમાજમાં બને છે ।'

'પણ અહીં થોડી નથી ખાસી સાંઘિયા જેવી ।'

મેં દર્શાવે મ્થ 'તમારી ને એની વચ્ચે મોટાક ફેર ।'

'એ મારું વરનો દગે ઉપરાંત એજે મળુ ક્યું ને મારું ઘરેર આનું રથું, એની પામે તો આવ હોડગ જેવો લાગુ ।'

એના મનનો મ્તેશ દુ સમજી શકેના દનો આ કુરિય જે મળુ ॥ સમાજમાં કેવો બારે નગે પેસાડયો છે તે મારી જાણ જદાર નદેડ

એમાંથી ચતા ખૂનખરાળી ને આપરાનો પણ સાંભળ્યા હતા. ને આવું ન થવું જોઈએ એમ હું ને દેવજીભાઈ બેઠું મમજતા હતા. મેં એમને કહ્યું: ‘તમે જામને તમારા બાપાને કહેા કે હમણા વહુને ન તેડે. આપણે નિરાતે એનો તોડ કાઢશું. આ ન ચાલે.’

‘નહિ માને. તમારાથી માને તો.’

‘લાવજો મારી પાસે. પણ એ આવે કે ન આવે, તમે એટલા દડ રહેજો કે વહુને આણું તેડે તો પણ બેમજીક ન કરતા. એટલું માન્ય-વજે પછી આપણે પહોંચી વળશું.’

દેવજીભાઈને આ સલાહ આપી તો ખરી પણ એ મક્કમ રહી શક્યો કે કેમ તેની એ શંકા હતી. બેઠું-સમાજ જે કાંઈ જોયું છે તે પરથી આપખુદ સમાજ છે. એમા કુટુંબનો વડો આપખુદ મત્તાઓ ભોગવે છે. છોકરો ત્રણ છોકરાનો બાપ થાય તો પણ બાપાને પૂછીને જ હળ જોડે, ને વહુ ત્રણ છોકરાની મા થાય તો પણ ધીના ટાંકાની ચાવી તો સાસુ પાસેથી જ માગવાની હોય છે. ને માસુ પણ એના ધણીની એક રાડ સામળે એટલે સીધી ચમ જાત. ધર-ધણીની ઇચ્છાની બહાર કોઈ ડગલું ભરી શકતું નથી. મોટા મોટા મુગળાઓ પણ ‘મારા આતા માનશે નહિ’ કહી પાણીમા બેસી જાય ત્યાં ૧૭ વર્ષના દેવજીભાઈનું શું ગણું ? એટલે મેં જ દેવજીભાઈના બાપાને બોલાવ્યા આમ તો એ ધણીવાર સંસ્થામા આવી ગયેના. એ કહે, ‘દેવજીએ મને વાત કરી. છોકરું છે તે મૂંઝાય પણ અમે એવું દિત જોનારા બેઠા છીએ.’

‘પણ આ લખમા શું દિત છે ?’

‘અરે એ તો બે વર્ષે દેવજી તેના જેવો જ જીવાન-જોધ ચમ જશે.’

મેં કહ્યું, દેવજીભાઈએ વાત કર્યા પછી મેં આપણા વિદ્યાર્થીને

હિમ્મત હોય ને પાળા જતાવે તો તો તમે બાઝ્યાણી. આવી સ્ત્રીઓ બધાને મળતી નથી. પણ એ તો કડી જતાવે ત્યારે ખરું. મને વિશ્વાસ પડતો નથી; પણ તમારે તો જોમ રહેતો હતો તેમ રહેવું ને લખણીની વાત હમણા જરાક ધીમી પાડી દેવી.’

છએક મામ કાંઈ ખબર વિના ચાલ્યા ગયા. એક દિવસ રસ્તામા મળી ગયા ત્યારે કહે ‘તમારી વાત માચી લાગે છે. વહુને તે દહાડે ધરનાએ પઢાવેલી.’

‘ગમે તે હોય એ એની વાતને વળગી રહે ત્યા સુધી આપણે આપણી વાતને વળગી રહેવું.’

૪

રાતના જારેક વાગ્યા દરે ત્યાં મને કોઈકે જીંધમાંથી જગાડ્યો. જોડે તો દેવજીબાઈ. શ્વાસે બરાબ ગયેલા. મેં પર પાર વગરનો કોષ ને હુ ખ.

‘મારે અત્યારે ને અત્યારે ક્યાક ચાલ્યા જવું છે મારે ત્યા રહેવું નથી.’

‘આહીં એસો-પાણી પીવો, થયું છે શું?’

‘મને મારા આતાએ આજ માર્યો.’

‘માર્યો-શું કહો છો?’

‘એમના મનમાં કાઝ કે’ દહાડાની બરાવલી દરે. આ વહુ જાણતમા એમનું ધાયું ન થયું એટલે આજે કાસ હાકતો હતો ત્યાં જગાક જળદ પાછા હાથા એટલે જડિયો લાખને મને મારવા જ મંડવા: ‘સાળા મારું માનતો નથી?’ આજું ડિવ સોજતી નાખ્યું. આજ દિવસ સુધી તમે કહ્યું તેમ થયું કામ જીન કરતા સવાયું ક્યું પણ હવે નહિ રહેવાય.’

‘બલે, તમે તમારે અહીં રહો અથવા જાજો કામે ચડો.’

‘ મારે[એ જમીને નથી જોતી, બાગે નથી જોતાં. ’

વાત કરતા હતા ત્યાં એમના મોઢાભાઇ પજવાડે આવ્યા. ગુને-
ગારનો ગબરાટ હતો ને લોકનિંદાની ખોક પણ હતી.

‘ તમારા બાપાએ ફોજદારી ગુનો કર્યો છે. એની ફરિયાદ મંડાશે.
શું સમજો છો તમે લોકો ? ’ મેં જરા દબડાવ્યા.

‘ હ બે જ એવા અધર્માંડા, હવે એમ નહિ થાય. હું જમીન;
પછી કાંઈ ? ’

દેવજીભાઇને ધણી સમજાવટ કરી. દેવજીભાઇ છેવટ કહે, ‘ હું
કામ કરવા રાજી છું પણ મને જો આંગળી અડાડશે કે આ લખણા
બાબતમાં કાંઈ બીજું કરશે તો હું ચાલ્યો જઈશ. ’

મોઢાભાઇ કહે, ‘ તો આપણે બેડ જણુ જનશું : પછી કાંઈ ? ’

દેવજીભાઇ ફરી ઘેર ગયા ને કામે વળગ્યા. લખણું કરાવવામાં
તે પછી ધણી મુશ્કેલીઓ આવી; પણ એમના બાપા તરફથી બહુ
ન આવી. હમણાં થોડા વખત પહેલાં લગભગ ત્રણ વર્ષની ધીરજ
પછી ફારગતી લખાણી એમ સમાચાર આવ્યા.

આ સંકુચિત, સ્વાર્થભય ને જડ વાતાવરણ સામે એક એકાંત
ગામડામાં દેવજીભાઇ આટલા વખત સુધી ધીરજ ક્યા જોરે ટકાવી
શક્યા હશે તે વિચારું છું ત્યારે મને આનંદ ને આશ્ચર્ય થાય છે.

એમને સાસુરે મોકલેના. એ જાતે વહુને જોઈ આવ્યા. આમા કાઈ મેળ ખાય તેવું નથી વહુ જહુ મોટી છે.’

‘તમે મોટા માણુમ કહેવાઓ. અમારા મામડિયાશાહી કામ એ તો ધીના ધડમા ધી જરાઈ રહેશે’

‘આરી વાતનો કાણ અર્થ નથી. દેવજીભાઈની જિંદગી ધૂળખાણી કરે મા હું એવા દાખના જોઈ છું કે વહુ પછી આડા રસ્તે ચડી ગઈ હોય સમજ્યા? હાથે કરીને ધરમાં પાપ ન ધાયો.’

‘પણુ ધરણુ-ટાણે માપ કાઢે તે કેમ હારે? હું તો વાર ને તથ્ય નક્કી કરીને આવ્યો છું.’

‘આપણે ના પડાવી દઈએ. ને જે પંચ કહે ને નાતના રિવાજ મુજબ છોડો. ફાડી દઈએ તમારી નાનમા ક્યા નિવાજ નથી?’

‘મનુભાઈ, હમણા રે’વા દો, જરાક ધીરજ રાખો. જ્યુ ધી ધી થઈ જરો મારા છોમરાતુ દિન અને ચો નહિ હોય.’

‘મન તો દેખાતું નથી, તમને એ જોયનો પાટો ચડે એમ સાગે છે? ગીના ઉપાડીને કહેલ’

‘સાગતું તો નથી-પણુ તો જે વો’ સખણું દેશું. હમણા માણુ-સની તાણુ છે સાથી દાડિયા જહુ મોલા છે તે વહુ અપ સાગમે.’

હું હિંમુમદ થઈ ગયો. એક કવો દિમાજ ગળતો હતો. ‘તમ રા દીકરાનું બલિય જાગે છે ત્યારે તમે આવા દિમાજ ગળો છો?’

‘તમે સમજે નહિ, મનુભાઈ! તમે મોટા માણુસ. મેં એને પરજાવવા જારસો રૂપિયા ખરચ્યા છે. આ સખણું હું માણું તો

મને હોય માંડ આપે. ને મારે દેવજીને ફરી પરજાવવા બીજા કોઈ ધના જોડવા પડે. હું એક માણુસ ક્યાથી પેણું?’ ફરી એણે

જાંગલ જારવા માડી. જારના જારનાં કહે. ‘જે વો’ વહુને એણું કામ કરાવશું કે એ જ સામેથી જખણું માગવી આવશે-ને

રૂપિયા બારસો પૂરા આપણા પાડી જગે.'

મારા મનમાં સૂઝ અને જુગુપ્સા થતાં હતાં; પણ અટક્યે કાંઈ ચાલે? ને આમાં નવું નહોતું—ધેર ધેર આવું જ હતું એટલે કહ્યું: 'દેવજીભાઈને ફરી પરણાવવાની ચિંતા તમે છોડી દો. એવું ફોડી લેશે.'

'ફોડ્યા! તલથી નો ચાપ છ તનમરાંથી શું ચાપ?'

ટુંકમાં એને હું મનાવી ન શક્યો. અલગતા અને મીઠા શબ્દોમાં ક્યું કે 'બે વર્ષ રાહ જુઓ; લખણું કરાડી દેશ. પણ કળવળે થશે.' આનો અર્થ પણ હું સમજતો હતો કે બે વર્ષ સુધીમાં ને દેવજીભાઈ વહુ સાથે બોલતાચાલતા ચાપ તો બાકીનું કુદરત ફોડી લેશે. એટલે મેં તો દેવજીભાઈને લખી નખ્યું કે 'આપણે વાત થઈ છે તે પ્રમાણે વળગી રહેવું.'

થોડા દિવસ પછી દેવજીભાઈનો નાએની મતનજનો કાગળ આવ્યો: 'વહુને આણું તેડી લાવ્યા છે ને મારા પર બધી બાજુનું ઘ્યાણુ શરૂ થયું છે. કેવી રીતે ચાપ છે તે બધી ભાષા કાગળમાં લખી શકું નહિ. પણ એક કોયડો જોશે થયો છે. હું વહુ સાથે બોલતો નથી. મોટે ભાગે વાડીએ જ સદા રહું છું ને દિવસે પણ વાડીએ કામ કરું છું એટલે વહુને મળવાનો મોકો આપતો નથી પણ બે દિવસ પહેલાં હું પાણી વાળતો હતો ત્યાં ભાત લઈને આવીને મને કહે, 'મને બધી ખબર છે. પણ મારામાં વિશ્વાસ રાખો. ને લખણું કરવાની વાત મૂકી દો. ત્રણચાર વરસ પછી આપણે સંસાર માડશું. પણ તમારા નેટલું સમજું ધર મને ખીજે ક્યાંથી મળે? મારે ખીજે જવું નથી.' બે દિવસથી આમ કલા કરે છે. હવે શું કરવું? ચારે બાજુનો કઠણાટ મન ને માથું બને ફેરવી નાખે છે.'

મેં એમને બોલાવીને કહ્યું, 'તમારી વહુ કહે છે એવી એને

BHAVAN'S LIBRARY

This book should be returned within a fortnight from the date last marked below

Date of Issue	Date of Issue	Date of Issue	Date of Issue